

148589

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMPERYALİZMİ ANLAMAK:TEORİK YAKLAŞIMLAR

14 8589

Hazırlayan
Lütfi Sunar
02716002

Danışman
Yard. Doç. Dr. Cengiz Çağla

Haziran 2004 - İstanbul

İÇİNDEKİLER

KISIM	SAYFA
İÇİNDEKİLER	ii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	viii
GİRİŞ: EMPERYALİZMİ ANLAMAK	1
1. TARİHSEL ÇERÇEVE: DÖNÜŞÜMLER ÇAĞI XIX. YÜZYIL	12
1.1. İNSANIN DÖNÜŞÜMÜ: MODERN SEKÜLER BİREYİN DÜNYAYI ALGILAMASI	14
1.2. YENİ BİR TOPLUMUN OLUŞUMU	18
1.3. EKONOMİK SİSTEMİN DÖNÜŞÜMÜ: KAPİTALİZMİN YERLEŞMESİ	22
1.4. MODERN ULUS DEVLETİN KONSOLİDAYONU VE DÜNYA SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ	34
1.5. EMPERYALİZMİN ZEMİNİ OLARAK XIX. YÜZYIL AVRUPA TARİHİ	37
2. EMPERYALİZM ÇAĞI	38
2.1. EMPERYALİZME TEMEL OLUŞTURAN DUYGU VE DÜŞÜNCELER	43
2.1.1. Uygarlaştırma Misyonu	45
2.1.2. Ekonomik Kâr ve Kapitalizm	49
2.1.3. Siyasi Güç ve Prestij	52
2.2. EMPERYALİZMİ AÇIKLAYAN KLASİK TEORİLER	56
2.2.1. John Hobson: Radikal Demokrat Bir Eleştiri	57
2.2.2. Rudolf Hilferding: Finans Kapital Yaklaşımı	62
2.2.3. Rosa Luxemburg: Kapitalizmin Gelişimi Sorunu	67

2.2.4.	Viladimir İlyich Lenin: Kapitalizmin Son Aşaması Olarak Emperyalizm	71
2.2.5.	Nicolai Bukharin: Dünya Ekonomisi Olarak Emperyalizm	76
2.2.6.	Joseph Shumpeter: Siyasal ve Atavistik Bir Yapı Olarak Emperyalizm	78
2.3.	EMPERYALİZM ÇAĞINI ANLAMAK	82
3.	EMPERYALİZMİN SONUÇLARI: EMPERYALİZME BATI DIŞINDAN BAKMAK	85
3.1.	EMPERYALİZME KARŞI DİRENİŞ	86
3.2.	SİYASAL BİR SİSTEM OLARAK EMPERYALİZM	91
3.3.	EKONOMİK BİR ARAÇ/SİSTEM OLARAK EMPERYALİZM	94
3.4.	SOSYAL VE KÜLTÜREL BİR OLGU OLARAK EMPERYALİZM	99
3.5.	MODERNLEŞME VE MEDENİYET PROBLEMLERİ	106
3.6.	EMPERYALİZMİN SONUÇLARI: BATILI OLMAYANIN DRAMI	111
	SONUÇ: BÜTÜN BOYUTLARIYLA EMPERYALİZMİ ANLAMANIN GEREKLİLİĞİ	112
	KAYNAKÇA	118
	ÖZGEÇMİŞ	123

ÖNSÖZ

Emperyalizm üzerine düşünmek ve araştırmalar yapmak için bir çok sebepten söz edilebilir. Öncelikle emperyalizm hayatımızı şekillendiren en önemli küresel olgulardan biridir. İçinde yaşadığımız toplumsal, siyasal ve iktisadi şartların şekillenmesinde emperyalizmin büyük rolü olduğunu düşündüğümüzde emperyalizm üzerine düşünmek daha bir anlam kazanmaktadır. İkinci olarak bugün dünyanın yaşadığı şartlar şaşırtıcı bir şekilde emperyalizm üzerine ilk yazıların yayınlandığı 1900'lerin ilk yıllarına benzemektedir; küresel olarak güç yoğunlaşmaları, tahakküm ve ekonomik baskının işgal ve doğrudan sömürüye dönüşmesi, değişik blokların ortaya çıkma olasılıkları vs. Dolayısıyla emperyalizmi anlamak neredeyse bu gün içinde yaşadığımız ilişkiler sistemini anlamaktır. Bu çalışma böyle bir anlama çabasının analitik bir dışavurumunu oluşturmaktadır.

Çalışmaya başlarken ve devam ederken tez danışmanım sayın Yard. Doç. Dr. Cengiz Çağla'nın sağlamış olduğu destek benim için kıymeti bir teşekkürle geçiştirilemeyecek kadar büyüktür. Diğer taraftan akademi hakkındaki düşüncelerimi olumlu yönde etkileyen bütün Yıldız Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü kadrosuna teşekkürü bir borç bilirim. Ama en büyük şükranı değerli hocam Dr. Burak Ülman'a borçlu olduğumu belirtmeliyim. Resmi danışmanım olmamasına rağmen eleştirileri ve katkılarını almış olmak benim için bir şanstı. Engin hoşgörüsü ve eleştirel duruşu ile çalışmanın köşe taşlarını yerleştirmede sonsuz yardımları oldu.

Bu çalışma bir çok kişinin katkılarıyla şekillenmiş neredeyse kolektif bir üründür. Burada entelektüel serüvenim içerisinde önemli roller oynayan sevgili hocam Doç. Dr. İsmail Coşkun'a olan teşekkürümü bildirmek benim için bir zevktir. Diğer taraftan değerli arkadaşlarım; Yusuf Alpaydın, Adnan Çilingir, Muhammed Ali Ağcan, Ali Kaya, Hakan Çopur, Faruk Yashçımen, Yılmaz Yaman, Tuncay Zorlu ve ismini sayamadığım daha birçokları bu çalışmaya kadar gelen entelektüel süreçte birlikte olduğum kişiler olarak bir çok fikrin oluşmasında eleştirileri ve tartışmalarıyla katkıda bulundular. Kendilerine -eksikleri olmasına rağmen- böyle bir çalışma sunmuş olmak beni gururlandırıyor. Çalışmanın son okumasını yaparak tashih ve redaksiyon işlerinde beni her zaman rahatlatan sayın Hatice Işlak'a ve çalışmakta olduğum EDAM'da (Eğitim

Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi) sağladığı imkanlardan dolayı Alpaslan Durmuş'a müteşekkirim. Kendisi böyle bir çalışmanın ortamını oluşturmuştur.

Ailem büyük bir teşekkürü hak ediyor. Annem ve Babamdan, -yıllardır verdikleri emeğin karşılığını böyle bir çalışmayla ödeyebileceğimi düşünmesem de- bu mütevazı hediye kabul etmelerini diliyorum.

Sevgili eşim Dilşâd, çalışmanın bütün psikolojik ve teknik yüklerini omuzlarımdan alarak beni en çok rahatlatan kişi oldu. Bütün notların bilgisayara aktarılması gibi zahmetli bir işi üstlenmesi, zaman zaman düşüncelerden ve okumaktan bunalmış bir eşi hoşgörüsüyle karşılaması ve her şeyden çok da varlığıyla rahatlatması bu çalışmanın ana iskeletinin oluşmasına vesile olmuştur. Kendisine teşekkür etmenin en hafif karşılık olacağını düşünüyorum.

Son olarak bu çalışma ülkemizin ve insanlığın karşı karşıya olduğu bir durumun anlaşılması için hazırlanmıştır. Zulmün ortadan kalkmasına adadığım bu çalışmanın aşılması ve emperyalizmin, tahakkümün ortadan kaldırılması benim için en büyük ödül olacaktır. İnsanlık ailesinin emperyalizme karşı koyacakları duruş, kendimi ödüllendirilmiş kabul etmeme yetecektir.

ÖZET

Emperyalizm üzerine çalışmak geçmişle bugün arasında gidip gelmek gibidir. Zira emperyalizm hem tarihsel hem de güncel olan bir olgu haline gelmiştir. Emperyalizm XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bir olgu olarak klasik sömürgecilikten hem farklı hem de onun bir devamıdır. Öte yandan emperyalizm bazılarının iddia ettiği gibi sömürgesizleşme hareketi ile bitmiş de değildir. Emperyalizm kabuk değiştirerek, maskeler ardında ama aynı hızla devam etmektedir. Bu yönüyle emperyalizm geçmişe dönük bir imgelemden ziyade bir gerçekliği tanımlar. Dolayısıyla bu çalışmada vakanın gerçekte olan ilişkisi, kökenleri, nedenleri ve sonuçları belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu sorgulamanın tarihsel bir vakıa olarak emperyalizmin teorik ve kurgusal konumunu da açıklayıcı olacağı düşüncesindeyim.

Çalışmanın birinci bölümünde Avrupa Uygarlığı'nın nihai halini aldığı ve olgunlaştığı XIX. yüzyıl toplumunun oluşumunu ve bu toplumun hayat vermiş olduğu sosyal, politik, ekonomik ve insani özleri incelenerek emperyalizmi doğuran şartlar betimlenmektedir. Bu kısımda Avrupalı birey tipinin ortaya çıkması, Avrupa toplumunun özgün yapısının yerleşmesi, ulus devlet sisteminin ve liberal siyasal modellerin oluşması ve kapitalizmin bir ekonomik sistem olarak rakipsiz bir model haline gelmesi ve en nihayetinde de bunlara bağlı olarak oluşan dünya sistemi incelenmektedir. Bu bölüm emperyalizme zemin hazırlayan yapının incelenmesini içermektedir.

İkinci bölümde, özel olarak emperyalizmin kendisine odaklanarak emperyalizme hayat veren duygu düşünceler ve emperyalizmi açıklayan klasik teoriler incelenmektedir. Emperyalizme kaynaklık eden duygu düşünceler olarak medenileştirme misyonu, kar arzusu, yönetmeye ve prestije olan tutku incelenmektedir. Hemen ardından emperyalizmin klasik döneminde yazan John Hobson, Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding, Viladimir Ilyich Lenin, Nicolai Bukharin ve Joseph Shumpeter'in teorik yaklaşımları incelenmektedir.

Üçüncü bölümde ise emperyalizmin sonuçları incelenmektedir. Bu bölümde emperyalizme karşı direniş, sosyo-kültürel bir olgu, siyasal bir sistem ve ekonomik bir araç/sistem olarak emperyalizm incelenmektedir. Bu kısımda ayrıca emperyalizmin yol açtığı modernleşme ve medeniyet problemleri de analiz edilmektedir. Böylece

emperyalizmin nesneleri üzerinde oluşturduğu değişimler daha rahat incelenebilmekte ve kültürel öğelerin yerini ne çıkarıcı bir bakış geliştirilmesi için zemin hazırlanmaktadır.

Bu çalışmada emperyalizmi, emperyalizm teorileri bağlamında incelenmek ve kültürel öğelerin neminini vurgulamaktadır. Çalışmanın en temel amacı emperyalizmin anlaşılması için bir klavuz oluşturmaktır. Zira emperyalizmin işleyişini, taktiklerini, zihinsel yapısını, siyasal, tarihsel ngrlerini, ekonomik uygulamalarını ve sosyo-kültürel dünyasını anlamak bugn dünyada gerekleşen bir ok olayın tarihsel arka planını anlamak ve güncel olayları anlamlandırmak amacına hizmet etmektedir.

ABSTRACT

Imperialism is a pesky thing. No matter how ardently one tries to adorn it in the garb of ornamented words of liberal values, it seems always to look the same. Imperialism suggests that one nation exploit a less powerful nation for its human and natural resources, perceiving its people as inferior and unable to govern itself. The dominating nation sees its role as paternalistic, as charitable to a population incapable of self-rule. It exploits its superior status to take what it wants under the presumption that it is doing the victim nation a favor. In the end, imperialism has a very distinctive look: it is arrayed in corporate money, driven by mission of civilization, jingoism, racism, political prestige, speculative profit and egocentrism. It looks the same today as it did a century ago and smells just as bad. The idea of empire has acquired many putative meanings, some military and political, others economic, and still others concerned with cultural power. The aim of this study is not to define and understand imperialism for all purposes.

It is now becoming commonplace to interpret missionary enterprise as of critical importance in the construction of modern European empires. Many scholars now argue that the importance of political and economic analysis has been allowed for too long to overshadow the critical importance of culture and ideology. Empires have been held together in a settled imperial hierarchy less by material connections than by an integrated 'colonial discourse'. The aim of this study is to contribute understanding the outlook to imperialism theoretically.

For doing this firstly it sets a historical background for understanding the XIXth century European social, human, political and economic context which gave birth to imperialism. The individual typology of the European culture, the social structure, and the political and economic models created an environment for development of imperialism. This part consists the analysis about the bases of imperialism in the Europe.

In the second part it focuses on the images of imperialism: civilizing mission, political prestige and economic profit. Beside this the six main imperialism theories are the main focus of this part. These six classical theories on imperialism are John Hobson's radical democrat critics of imperialism; Rosa Luxemburg's study on the development of capitalist world economy and imperialism; Rudolf Hilferding's work on imperialism as a

result of changing pattern of the capitalism from industry capitalism to finance capital; Vladimir Ilyich Lenin's major work on imperialism as the highest stage of the capitalism, Nicilai Bukharin's analysis on imperialism as a world economy and finally Josef Schumpeter's study on imperialism as an atavistic and old emotion.

In the third part I focused on the results of imperialism in the colonized world. The resistance against imperialism, imperialism as a socio cultural phenomenon, political results of imperialism, economic underdevelopment and westernization on civilization problems are the sub-parts of this part. This part aims to produce a base for an outlook on imperialism from non-western world. By analyzing the results of imperialism it aims to set the conditions of anti-imperialist agenda.

As a result we can say that imperialism did not end. It is continuing behind the masks of encoded and bespangled words of neo-liberalism. After the decolonization process many people saw the reality that the system of imperialism is not based on the direct political control. The shaping relations in the world economy and politics are perpetuating the old imperialistic ties. So understanding the cultural codes of imperialism is so important for understanding the current world affairs. This study is aiming to create a base and perspective for understanding imperialism.

GİRİŞ: EMPERYALİZMİ ANLAMAK

Dünyamızın şekillenmesinde büyük etkileri olan emperyalizmi konu alan bu çalışma, emperyalizmin kaynaklarını, sonuçlarını ve emperyalizm teorilerini incelemektedir. Çalışmanın iki ana eksenı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi bir anlama çabası olarak geçmişte neler olup bittiğine dair analitik bir incelemedir. Zira emperyalizm, geçmişe dönük bir imgelemden ziyade kelime olarak, bir olguyu tanımlar. Dolayısıyla bu çalışmada emperyalizmin kökenlerini, nedenlerini ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır. İkinci eksen ise emperyalizmi açıklayan teorilerdir. Bu teorilerin özetlenmesi ve açıklama güçlerinin sorgulanması çalışmanın ana amacıdır. Bu sorgulama tarihî bir vakıa olarak emperyalizmin teorik ve kurgusal konumunu da açıklayıcı olacaktır.

Emperyalizmin, belli bir tarihî döneme ait bazı koşullardan doğmuş olduğunu söylemek sosyal bilimlerle uğraşanlar için herhalde çok şaşırtıcı olmayacaktır. Bu çalışmada da emperyalizmi doğuran Avrupa toplumunun şekillenışı, emperyalizmi doğuran şartlara bir temel oluşturması açısından önemsenmektedir. Avrupa XVI. yüzyılda başlayan değişim ve dönüşümleri XIX. yüzyılda büyük oranda neticelendirerek modern dönemleri oluşturan toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı yeniden şekillendirdi. Bu şekillendirme ile birlikte bu çalışmada edimlerini inceleyeceğimiz, tarihî olarak kendine özgü ve yeni olan bir toplum/uygarlık oluştu. Dolayısıyla XIX. yüzyılın başında, endüstriyel dönüşümleri başlayan başta İngiltere olmak üzere Avrupa ekonomilerinde feodal ve geleneksel toprak sahipliği yapısı değişti. Böylece merkantalist denizaşırı ticaret modeli oluştu, deniz gücü ve sömürge yerleşimi kuruldu.

Dolayısıyla Karl Polanyi'nin de Avrupa Uygarlığı'nın nihai halini aldığı ve olgunlaştığını düşündüğü¹ XIX. yüzyıl toplumunun oluşumunu ve bu toplumun hayat vermiş olduğu sosyal, siyasî, ekonomik ve insanî özleri emperyalizmi doğuran şartlar olarak düşünmek de mümkündür.² Zira emperyalizmi doğuran şartların emperyalizmi anlamak için son derece önemli olduğu açıktır.

¹ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm**, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay. 1986.

² Bu noktada şunu da belirtmek gerek ki bu tanımlar XIX. yüzyıl Avrupa'sı için yapılmaktadır. Yani insanın dönüşümünden, toplumun, siyasetin ve iktisadî sistemin yeni bir şekil almasından bahsederken Avrupa'ya has değişim ve dönüşümlerden bahsetmekteyiz. Diğer türlü bu çalışmanın eleştirdiği Avrupa merkezilik hatasına düşmek olacaktır. Zira kültürel ve söylemsel düzeyde emperyalizmin en önemli sonuçlarından biri de Avrupa merkezciliktir.

Avrupa'nın etkin olduğu bir çağ olarak XIX. yüzyıl, dünya için özgül bir duygu yükü içermektedir. Diğer taraftan aynı dönem, Avrupa dışı toplulukların da, kendilerine ne olup bittiğini anlayamadıkları, dövünmelerle andıkları bir dönemdir. Bu dönem, emperyalizme hem temel içeriğini hem de kendisine özgü ekonomik boyutunu kazandıran bir dönem olarak öne çıkmaktadır.³

İmparatorlar ve imparatorluklar eski olsa da, emperyalizm tamamen yeni bir olguydu.⁴ Hobsbawma göre emperyalizm terimi Britanya'nın siyasal yaşamına ilk kez 1870'lerde girdiyse de sözkonusu on yılın sonuna dek uydurma bir deyim olarak görüldü ve ancak 1890'larda genel olarak kullanılmaya başlandı.⁵ Bu durumda tarihî bir olgu olarak emperyalizmin doğduğu zaman dilimi bizim için son derece önemli anlamlar kazanmaktadır. Öyleyse emperyalizmi tanımlamak için bazı ayırım noktaları ortaya koymak gerekmektedir.

Emperyalizm hakkındaki yazında da zeten böyle bir yoğun çaba göze çarpmaktadır. Marc Ferro, Napoleon Bonaparte'ın Mısır'a yaptığı seferin yeni tip bir yayılmacılığa geçişi simgeleyerek emperyalizmi tanımlamak için iyi bir ayırım noktası olduğunu düşünmektedir.⁶ George H. Nadel ve Perry Curtis de emperyalizm teriminin, ilk olarak, 3. Napolyon'un agresif siyasetlerini karakterize etmek için XIX. yüzyılın ortalarında İngiltere'de ortaya çıkmış olduğunu söylemektedirler.⁷ Eric Hobsbawm emperyalizm sözcüğünün, ilk kez 1890'lardaki sömürgeci fetihlerle ilgili tartışmalar sırasında siyaset ve gazetecilik jargonunun bir parçası haline geldiğini belirtmektedir.⁸ Emperyalist dünya sisteminin başlangıcını tam olarak 1884 tarihli Berlin Konferansı olarak belirleyenler de vardır. Fredric Jameson'a göre Afrika'yı Avrupalı büyük güçler arasında bölüştüren, daha doğrusu bölüşümün kurallarını koyan Berlin Konferansı,

³ Hobsbawm bu nedenle, emperyalizmin dayandırıldığı siyasi ve askeri büyümenin eski biçimlerine yapılan göndermelerin isabetsiz olduğunu düşünüyor. Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı**, Çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Yay., 1999, s.71.

⁴ Sömürge sözcüğü, Avrupa dillerindeki karşılığıyla koloni, metropol ülkeye bağlamak üzere bir başka memlekette yerleşilen yer demektir. Sömürgecilik ise, yeni topraklar ele geçirme, sömürgeci yayılmacılık anlamına gelir. Kapitalizm ile birlikte sömürgecilik, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla uzanan ticari kapitalizm (merkantilizm) döneminde, özellikle coğrafi keşiflerde ve denizasıırı toprakların fethinde somutlandı. Bu yayılmacılık, sömürgeleştirilen ülkenin zengin hammadde kaynaklarına el konması, metropol ülkenin fazla nüfusunun bu yeni topraklara yerleştirilmesi üzerinde yükseldi.

⁵ A.g.e.

⁶ Marc Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi**, Çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Yay., 2002, s.121.

⁷ George H. Nadel, Perry Curtis, **Imperialism and Colonialism**, New York: Macmillan, 1966, s.1.

⁸ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı...**, s.71

analojik ayrılıkları belirlemiştir.⁹ Bu dönem aslında içinde yaşadığımız dünyayı şekillendiren kültürel, ekonomik ve siyasal temelleri de belirlemektedir. 1900’lerde aydınlar, emperyalizm hakkında yazmaya başladığında –ki bu konuda ilk kez yazan John Hobson’dır- “herkesin ağzında olan emperyalizm Batı dünyasının güncel siyasasındaki en güçlü hareketi ifade etmek için kullanılmakta”¹⁰ idi.

Ferro’yu takip edersek XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar kesintisiz bir şekilde boyun eğdirme anlamına gelen klâsik sömürgeciliği XIX. yüzyılın sonundan itibaren kendini gösteren emperyalizmden ayıran pek çok nokta vardır.¹¹ Fakat yine de aralarında bir bağımlılık ilişkisi mevcuttur. Sömürgecilik emperyalizmle yeni biçimlere bürünmüş olsa da kesintiye uğramamıştır. Farklılıkları araştırırken emperyalizmin daha önceki sömürgecilik üzerine inşa edildiğini ve Said’in deyimiyle Avrupalının zihnini ve diğer dünyayla ilişkisini şekillendiren, kültürel olarak sürekli bir görüngü olduğunu unutmamak gerekir; buna ilaveten emperyalizm çağından söz etmek için ona özgü birtakım özellikleri ve tarihî olguları da bulmak, açığa çıkarmak gerekir. Özetle emperyalizm, bir sürecin parçası dahi olsa yeni bir görüngüyü belirlemek için geliştirilmiş yeni bir terimdir¹².

Emperyalizm özgün bir siyasal ve ekonomik yapının doğurduğu bir yayılma ve işgal biçimi olarak ve içinden çıktığı sosyal yapının doğal bir parçası olarak, kısa da olsa, hakiki bir saygınlığa sahip olmuştur. Nadel ve Curtis emperyalizmi bu saygınlık bağlamında sömürgecilik ile karşılaştırarak sömürgeciliğin başlangıcından beri günahla birlikte değerlendirildiğini ve genellikle ilkel/yerli toplumların yenilmesi, baskı altına alınması veya sömürülmesi olarak kullanıldığını, bu sebeple emperyalizmin bir dönem uygarlaştırma, ilerleme ve üstünlüğün getirdiği sorumluluk düşünceleriyle bezendiğini ve böylece pozitif anlamlara sahip olduğunu hatırlatıyorlar.¹³ George Lichteim emperyalizmin XIX. yüzyıl sonunda bütün olumlu anlamlardan sıyrılarak geçmişte hiç

⁹ Fredric Jameson, “Modernizm ve Emperyalizm”, *Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın*, Ed. Seamus Deane, İstanbul: Kabalcı Yay., 1993, s.44.

¹⁰ John A. Hobson, *Imperialism: A Study*, Michigan: University of Michigan Press, 1967 (Londra, 1938 baskısı), s.xvii.

¹¹ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.14

¹² Bu durumda emperyalizmin yeni bir şey olmadığını, aslında kapitalizm öncesi bir kalıntıdan ibaret olduğunu iddia eden Shumpeter’in görüşlerini tekrar gözden geçirmemiz gerekiyor.

¹³ Nadel, Curtis, *Imperialism and Colonialism...*, s.3

olmadığı kadar yerici/olumsuz bir anlam kazandığını söylüyor.¹⁴ D. Kenneth Fieldhouse ise emperyalizmin masumiyetini kaybedişinin tam tarihinin 1896–1902 arası olduğunu söylemektedir.¹⁵ Emperyalizmin çığınca bir yayılma gösterdiği bu dönemde kavram bugünkü kötü namını kazanmıştır.

Öyleyse emperyalizmin, XIX. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış yeni bir olgu olduğunu görmemiz ve onu bir yenilik olarak ele almamız gerekiyor. Emperyalizm, hem ölçek olarak hem de alan olarak klâsik sömürgecilikten farklı olmasının yanı sıra¹⁶ iktidar biçimi, örgütleniş ve özgün tahakküm biçimleri doğurmasıyla da yeni ve kendine özgü bir tarz yakalamıştı. Bütün bunlar merkezdeki Avrupa'nın sahip olduğu uzak yerler üzerinde dayatıcı, hatta göz korkutucu bir iktidar profili vermektedir. Emperyalizm teorilerinin temel amacı emperyalizmin tezahürlerinden (manifestation) yola çıkarak bu iktidarın profilini çizmekti. Bu çerçevede emperyalizm hakkında var olan çalışmalar genel olarak bu nedenleri ekonomik ve siyasal süreçler olarak görmüşlerdir.¹⁷

Emperyalizm konusunda en çok ürün veren Marksist teorisyenlerin görüşüne göre emperyalizm yeni işgal edilen bölgelerin gelişen ekonomiye entegre edilmesi sürecinin siyasî bir fonksiyonudur. Böylece emperyalizmin ekonomik yayılmayla çok çetrefil bir ilişkisi vardır. Ancak bu bakış açısından emperyalizmi ekonomik entegrasyonla bağlantılı şekilde bazı bölgelerin stratejik koruması için hareket etmek olarak anlarsak John Gallagher ve Ronald Robinson'un sözünü ettiği siyasî ve sosyal organizasyonları göz ardı etmiş oluruz.¹⁸ Bunun yanı sıra emperyalizmi anlamak ve açıklamak için ortaya atılan ırk teorilerini de göz ardı etmemeliyiz. Ferro'nun bahsettiği gibi sömürgecilikten ve emperyalizmden önce var olmasına rağmen ırk teorileri emperyalizm ile ete kemiğe bürünmüş ve yaygınlaşmıştır.¹⁹ Hannah Arnedt de ırk düşüncesinin ve ırk düşüncesinden beslenen Sosyal Darwinizm'in emperyalizmin

¹⁴ George Lichteim, **Imperialism**, Middlesex: Penguin Books, 1977, s. 12.

¹⁵ D. Kenneth Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited", **Imperialism and Colonialism**, Ed. George Nadel, H. Perry Curtis, New York: Macmillan Press, 1966, s.75.

¹⁶ Ne Bizans ne Roma ne Atina ne Bağdat ne İspanya ne de Portekiz on beşinci ve on sekizinci yüzyıllarda, XIX. yüzyılda İngiltere ve Fransa'nın elinde tuttuğu toprakları elinde tutuyordu. Edward W. Said, "Yeats ve Sömürgeleşme", **Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın**, Ed. Seamus Deane, İstanbul: Kabalcı Yay., 1993, s.69.

¹⁷ Kültürel ve sosyal süreçlere değinen çalışmalar ise ancak 1980'lerden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır.

¹⁸ John Gallagher, Ronald Robinson, "Non-European Foundation of European Imperialism: Sketch for a Theory of Colaboration", **Studies in the Theory of Imperialism**, Eds. Roger Brown and Bob Sutcliffe, London: Longman, 1972, s.102

¹⁹ Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...**, s.54.

doğuşunda ve uygulamalarında hiç de küçük bir rol oynamadığını iddia etmektedir.²⁰ Bu düşünceye göre *beyaz adam* kendi ulaştığı incleme ve uygarlık seviyesine gelene kadar aşağı türleri eğitir ve *insanlık dışı* olmaktan kurtarır; buna direnenler ise insanlık ve uygarlık adına yok edilir. Said bu açıklama girişimlerinin bizzat kavramın sınırlandırılması için de gerekli olduğunu birtakım sorular sorarak dile getiriyor.²¹

Yoğun emperyalizm, emperyalizm karşıtlığını da oluşturmuştur. Dolayısıyla anti-emperyalizmin doğuşu da emperyalizmin doğuşuyla eş zamanlıdır. Emperyalizmin alanı ve derinliği arttıkça, emperyalizme maruz kalan yerlerde de direniş artmaya ve daha fazla kendini göstermeye başladı.²² Sömürülen ülkelerde kökeni daha eskilere gitse de direniş kültürü, edebiyatı ve özgün mücadele yöntemleri bu dönemde gelişti. Bütünsel bir gelenek ve güçlü bir kültürel girişim olarak emperyalizme karşı savaş söylemi de bu dönemde boy verdi. Sömürgelerdeki direnişçi aydınlar ve onların oluşturdukları hareketler bu dönemin özgün bir sonucudur. Said “Gerçekten de, Avrupa’da sömürgeleri sistematik olarak dünya pazar ekonomisine sokan dünya ölçeğindeki birikimi emperyalizme ideolojik bir lisan veren bir kültür tarafından desteklendikçe, denizaşırı sömürgelerde de etkin olarak kışkırtıcı ve tehditkâr bir direniş kültürünün ileriye taşıdığı ve bilgilendirdiği kitlesel ve siyasal, ekonomik ve askerî bir direniş doğduğunu söyleyecek kadar ileri gidebilirim.”²³ diyerek bu argümanı desteklemektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere çalışmanın iki odak noktasından birini de teoriler oluşturuyor. Emperyalizmi konu alan teorilerin incelenmesiyle emperyalizm analizinin olgusal, tarihî ve felsefî olarak derinleştirilebileceği düşünülebilir. Zira teoriler, gerçekliğin bazı açılardan mantıksal olarak tutarlı ve rasyonel açıklamalarını vermesi bakımından diğer fikir üretimlerinden farklılaşır. Fakat genel sosyal bilim çerçevesi içerisindeki kısıtlardan emperyalizm teorileri de nasibini fazlasıyla almıştır.²⁴ Bu

²⁰ XIX. yüzyılda Darwin’in düşünceleri büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. Emperyalizm de bu bilimsel inancın *bir versiyonu* gibidir. Arendt, **Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...**

²¹ “Emperyalizm temelde iktisadî midir, nerelere kadar uzanmaktadır, nedenleri nelerdir, sistemli midir, ne zaman sona ermiştir ya da sona erecek midir?”. Edward W. Said, **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Söğulama Çalışması**, İstanbul: Hil Yay., 1998, s.39.

²² Örneğin emperyalizme en özgün yanıtlardan birini vermiş olan Hindistan’ın Ulusal kurtuluş Partisinin kuruluş tarihi 1880’lere kadar gitmektedir.

²³ Said, “Yeats ve Sömürgesizleşme”..., s.70-1

²⁴ Aslında bütün teoriler gibi emperyalizm teorileri de bir gerçeği şu veya bu şekilde ifade etmemize yardımcı olduğu kadar, aynı zamanda zihnimize sınırlar çizmektedir.

bakımdan emperyalizm teorileri sosyal ve siyasî kuramsallaştırmaların genel çerçevesinden kaçamaz. Emperyalizm kuramları da kuramcılarının genel felsefesine, kurucu referanslar taşıyan olgulara ve özellikle de ulaşılabilecek ampirik delillere sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun neticesindedir ki emperyalizm terimi bir içerik ve öz kazanmıştır. Böylece emperyalizm kısmen ekonomi-politik durumun bir tasviri, kısmen de bir itham olarak karşımıza çıkıyor. Hobsbawm *ortodoks* ve *heterodoks* olmak üzere iki tür emperyalizm yorumu olduğunu dile getirerek her ikisinin de emperyalizmi bir olgu olarak farklı algıladığını dile getirmektedir:

“Ortodoks gözlemciler, emperyalist dönemde siyasî ve ekonomik ögelerin artık birbirinden net biçimde ayırt edilemediği ve devletin içeride ve dışarıda gittikçe daha etkin ve belirleyici bir rol oynadığı yeni bir dönemin başladığını iddia ederken; heteredoks gözlemciler, emperyalizmi kapitalist gelişmenin, bu gelişmede sezdikleri çeşitli eğilimlerden kaynaklanan yeni bir aşaması olarak ele aldılar”²⁵.

Emperyalizm kuramlarını etkileyen en önemli faktör, açıkça Avrupa toplumunun gelişiminin doğası sorunudur. Her bir teori bu gelişmenin farklı boyutlarına vurgu yapmakta ve emperyalizm öncesiyle sonrası arasında neyin farklı olduğunu araştırmaktadır. Diğer bir deyişle emperyalizm teorileri *yeni sömürgeciliğin*, *klâsik sömürgecilikten* farkını araştırmaktadır.

Bu çalışma kapsamında 1900’lerden bu yana emperyalizmi teorik olarak inceleyen sosyalist ve liberal okulun bıraktıkları miras yeniden değerlendirilecektir. Emperyalizme liberal bakışın iki boyutu bulunmaktadır. Emperyalizmi kötü bir olgu olarak gören eleştirel liberal teori, emperyalizmin yanlış uygulamalar, yöneticilerin beceriksizliği ya da art niyeti ve kazalar neticesinde ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu liberal teori, emperyalizmin kapitalist sistemin özüne aykırı olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir liberal görüş ise emperyalizmin geri kalmış toplumlar için faydalı bir şey olduğunu iddia etmektedir. Buna göre Avrupa, yüzyıllardır acı ve tecrübe ile olgunlaştırdığı uygarlığı diğer toplumlara götürmektedir. Lichteim’in söylediği gibi “Liberal düşüncenin bu alandaki uygunsuzluğu ve yetersizliği artık sadece kendi pozisyonlarına payanda bulmak derindeki sosyalist kuramcılarının kabul ettiği bir olgu değil, aynı zamanda genel olarak kabul gören bir düşünce haline gelmiştir”²⁶. Marksist

²⁵ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.71

²⁶ Lichteim, *Imperialism...*, s. 15

emperyalizm teorileri ise Marx'ın kapitalizm kavramsallaştırması, tarihin sosyalizmi doğurmak üzere çeşitli dinamikler oluşturduğu inancı, tarihî materyalizm ve diyalektik materyalizm düşünceleri çerçevesindeki bir paradigma içinde tanımlamalar yapar. Marksist teoriye göre tarihî olarak, emperyalizm 1880'leri müteakip kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil etmektedir. Bu süreç sosyalizmi doğurmak üzere akan bir tarihî akışa işaret etmesi açısından da son derece önemlidir. Tomy Kemp'in özetlediği gibi Marksist olmayan teoriler, ekonomik süreçlerle siyasî güç arasındaki ilişkiyi öne çıkarırken Marksist açıklamalar ise tek başına ekonominin belirleyiciliğine inanmaktadırlar²⁷.

İlk emperyalizm teorisini olarak değerlendirilen Hobson emperyalizmi kapitalist ekonomik ilişkiler içerisinde incelemektedir. Radikal demokrat bir eleştiri olarak Hobson'un tezi emperyalizmin kapitalist sistem içerisinde yolunda gitmeyen bazı sorunlardan kaynaklandığı yönündedir. Rosa Luxemburg konu üzerine yazan ilk Marksistlerdendir. Onun çalışmasına yön veren olgu revizyonist Marksistlerle arasındaki fikir ayrılıklarıdır. Kapitalizmin doğası sorunu üzerine odaklanan çalışmasında emperyalizmin kapitalizm tarafından üretildiğine vugu yapmaktadır. Marksist teorinin doğasında olan son aşama fikri Luxemburg'da belirleyicidir. Rudolf Hilferding finans kapitalizmi kavramıyla emperyalizm teorisine en özgün katkıyı yapan teorisyenlerden biridir. Ona göre emperyalizmi oluşturan sebep kapitalist sermaye ve yatırım tarzının değişmesidir. Sanayi sermayesi kapitalizm içerisindeki belirleyici rolünü artık bankalar tarafından temsil edilen ve tekelleşme ile gittikçe güçlenen para sermayesine bırakmaktadır. Viladimir İlyich Lenin ve onunla birlikte Bukharin, çalışmalarını Hilferding'in geliştirmiş olduğu kavramsal sistem üzerine inşa etmişlerdir. Lenin'e göre emperyalizm kapitalizmin kaçınılmaz en yüksek aşamasıdır.²⁸ Ona göre emperyalizm kaçınılmaz olarak kapitalizmin sonunu getirecek bir dünya devrimini tetikleyecektir. Joseph A. Shumpeter ise emperyalizmi, atalardan kalma yayılmacılık hislerinin tekrar dirilmesi olarak görür. O, emperyalizmi psiko-sosyal bir zeminde inceler. Shumpeter'i saymazsak diğer bütün teorilerde emperyalizm yeni ve XIX. yüzyıl sonuna özgü, bir durum olarak ele alınmaktadır.

²⁷ Tom Kemp, *Theories of Imperialism*, London: Dennis Dobson, 1967, s. 5

²⁸ Yüksek kavramının olumlu çağrışımlarından olsa gerek, bu daha sonra ortodoks marxistler tarafından son aşaması olarak anılmıştır.

Bu teoriler bizi tarihî bir gerçeklik hakkında düşünmeye zorlar. Bu teoriler aracılığıyla emperyalizm üzerine yaygın bir düşünme ve fikir yürütme gerçekleşmiştir. Bill Warren bunu şöyle ifade etmektedir.

[Emperyalizm] “sadece komünist dünyanın Marksist eğitim sürecinden geçmiş insanları değil, Latin Amerika’daki milyonlarca şehirli insan, Asya’nın yarı politize olmuş çiftçileri ve sanayileşmiş kapitalist ülkelerin çalışan sınıfları ve yüksek düzeyde eğitim görmüş profesyonelleri de bu dünya görüşüne ve onun yansımalarına bağlanmış durumda. Tabi ki o, yalnızca resmi ya da gayri resmi modern imparatorlukların varlığının ve yaşayan mirasının kabul edilmesini temsil etmiyor. Daha önemlisi o, çoğu kez müphem bir şekilde dile getirilmesine rağmen emperyalizmin bir bütün olarak insanlığın meseleleri ve özel olarak da emperyalizmin sözde empoze ettiği ve insanlığın büyük çoğunluğuna empoze etmeye devam ettiği geçmiş ve bugünkü ekonomik, siyasi ve kültürel felaket hakkında oldukça belirli tezlere sahiptir.”²⁹

Ne var ki, klâsik emperyalizm teorileri nesnesi olmayan öznelere anlatmakta/açıklamaktadırlar. Zira her bir teori sadece Avrupa’da emperyalizmi doğuran şartlara odaklanmakta; buna mukabil emperyalizme maruz kalan toplumları değerlendirme dışı tutmaktadırlar. Daha da önemlisi bu toplumlar sermaye ihraç edilen, işgal oranları artırılan, işgal tipleri değişen bir nesne olarak incelenmektedir. Bu teorilerde, en azından, emperyalizmin bu toplumlarda nasıl değişimler yarattığına dair sistematik bir düşünce bulmak bile mümkün gözükmemektedir. Emperyalizm teorileri Batı’da emperyalizm denen olguyu ortaya çıkaran sebepleri/şartları incelerken ilişkinin diğer tarafını ihmal etmişlerdir.

Emperyalizmi ortaya çıkaran şartlar ile emperyalizme maruz kalan toplumlardaki değişim arasında bir bağ kurmaya çalışan sosyal bilimcilerden en dikkat çekici olanı Polanyi’ye göre, sanayi devrimi sonucunda ortaya çıkan dönüşümler ile sömürgecilik/emperyalizm sonunda Batı dışı toplumlarda yaşananlar benzerdir. Her iki durumda da insanların/toplumların inandıkları dünya, gelenekler ve yaşam biçimleri parçalanmıştır. Polanyi XIX. yüzyılın başında sanayi devrimi ile yaşanan hızlı değişim neticesinde Batılı toplumlarda yaşanan acı ve sıkıntıların, emperyalizm aracılığıyla Batı dışı toplumlara ihraç edildiğini düşünmektedir.³⁰ Bu tezin doğrulanması, ancak Batı’nın XIX. yüzyılda yaşadığı dönüşüm ile emperyalizmin sömürgelerde yapmış olduğu

²⁹ Bill Warren, **Imperialism: Pioneer of Capitalism**, Ed. John Sender, London: Verso, 1980, s.1

dönüşümlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle mümkün olacaktır. Batı'da serkülerleşme, sanayileşme, siyasal ve sosyal değişim ile el ele giden emperyalizmin kültürel, siyasal, ekonomik olarak oluşması sürecini anlamak Batı dışının emperyalizmle birlikte yaşadığı dönüşümünü anlamaya yardımcı olabilir.

Diğer taraftan XIX. yüzyıl sonunda siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal bir olgu olarak başlayan emperyalizmin bize bıraktıklarının artan güncel öneminin farkına varmamız gerekmektedir. Emperyalizmin doğurduğu siyasî ve ekonomik problemlerinin genişliği göz önüne alınmadan emperyalizmi anlamak neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla onu doğuran dinamikler de içinde doğduğu ortamda aranmalıdır. Emperyalizm gerçeği ilk başta ne kadar arızı görünürse görünsün, etkisini açıklamak için en azından tarihî gerekçeler bulunmaktadır. Pek çok bakımdan içinde yaşadığımız çağın genelde XIX. yüzyıl, özelde de emperyalizm dönemi tarafından biçimlendirildiğini ya da onların devamı olduğunu keşfetmek zor değildir. Hobsbawm çoğunluğun bugün dünyayı sıkıntıya sokan olguları açıklamak için 1880'lere gitmeyi istemediğini ya da en azından buna gerek duymadığını dile getirirken XX. yüzyılın sonunda dünyaya şeklini verenin kendi ifadelendirmesi ile *İmparatorluk Çağı* olduğunu söylüyor³¹. Bu, bugünün sorunlarının kaynağının XIX. yüzyıl sonu siyasal ve ekonomik şartları olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla emperyalizme eleştirel bakan birçokları için "modern bir kapitalist dünya ekonomisi yaratmakla bir dünya tarihi yaratan bu yüzyıla duygulardan arınarak bakmak, olanaksız olmasa da hâlâ zordur"³².

Emperyalizmi sona ermiş tarihî bir olgu olarak incelemek kanaatimizce emperyalizmin gerçek karakterini anlayamamaktır. Zira emperyalistler sömürgeleşme sürecinde çekildikleri yerlerde, kontrollerini devam ettirmelerini sağlayacak araçlar ve yerli halklar arasında çözümlenemez sorunlar bırakmakta mahir davranmışlardır.³³ Aynı

³⁰ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.29.

³¹ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.362

³² A.g.e., s.364

³³ Buna en güzel örnek olarak Hindistan'ın Hindulaşmasını ve Müslümanların önce yönetimden ve toplumsal hayattan dışlanmasını ve bunun neticesinde de Pakistan'ın ortaya çıkmasını ve ardından da ikiye bölünmesini gösterebiliriz. "İngilizlerin sayesinde Müslümanlar önce hakimiyet, sonra da egemenlik konumlarını yitirerek, iktidardaki konumlarından süpürülmüşlerdi. Daha sonra da, geleneğin yeniden değerlendirilmesiyle, kendilerini her türlü öncelikten saf dışı edilmiş bulmuşlardı. Son olarak da, iş dünyasının büyük hareketlerine katılanlar ve başlarda önemsiz olup da sonraları gerçek bir ekonomik ve politik güç haline gelen zenginliğiyle kapitalist yerli burjuvazinin içinde yer alanlar artık yalnızca Hindular idi." Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.441-442.

şekilde emperyalizmin pek çok kültürel mirası da etkisini halen sürdürmektedir. Bunlardan en önemlisi bugün İngilizce ve Fransızca'nın bu kadar yaygın olmasıdır. Bu iki dil emperyalizmin dili olarak yerel diller üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Diğer taraftan bağımsızlık sonrası metropolle girilen bağımlılık ilişkileri çerçevesinde birçok üçüncü dünya ülkesinde, İngilizce ve Fransızca ana dilin yanında ikinci bir eğitim dili ve devlet dili olarak etkisini sürdürmektedir. Sömürgeci düzenin bozucu etkisi olarak geçmişte düzenlenmiş olan sınır çizgilerinin değiştirilemez oldukları ilkesinin benimsenmesi sonucu, Stefanos Yerasimos'un ortaya koyduğu gibi özellikle Afrika'da ve Orta Doğu'da bağımsızlık sonrası dönemde trajik anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.³⁴ Dünya, emperyalist yönetim biçimlerinin yerlerini ulus devletlere bıraktığı dönemde biçimsel olarak bağımsız, aslen bağımlı devletin ne demek olduğunu kavradı. Dolayısıyla dünya siyasetinde devlet gibi davranan fakat dış etkilerle yönlendirilen devletçikler³⁵ doğdu.³⁶ Bu devletler sürekli yeni çatışmalar üretmekte, fetihle ve emperyalistler arası görüşmelerle çizilen sınırların yarattığı sorunlarla yüzyüze kalmaktadırlar. Örneğin bugün biçimsel olarak bağımsız ve hükümlan ellinin üzerinde siyasî varlığın bulunduğu Afrika'da bu türden devletler bulunmakta ve sözü edilen sıkıntıları yaşamaktadırlar. Bu sebeplerle emperyalizm, çağımızı kuran en önemli unsurlardan biridir.

Bugün pek çok Avrupalı'nın, *tarih belleğinin gururunu korumak* için emperyalizmden kaynaklanan ve sebebi olduğu kötülüklerden görülmemiş bir hoşgörüsüzlükle söz etmeye başladığını görmekteyiz. Bu noktaya vurgu yapan Ferro vicdan azabı ile yoğrulmuş olarak pek çok şeyin, sırayla "tarihin mahkemesinin yargılamasından"³⁷ geçmekte olduğunu düşünmektedir. Ferro edebi bir dille bunu şöyle ifade etmektedir: "Çürümemiş bir tek portakal ya da tadı acımamış bir zeytin tanesi bile yok..."³⁸. Özellikle 1980'lerden sonra özür dilemeci bir emperyalizm yazını gittikçe artmaktadır³⁹. Aimé Césaire ise ters bir yorumla bunu Hitlerin cürümleriyle bağını kurarak açıklar:

³⁴ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

³⁵ Bu devletlere literatürde çökmüş devletler (failed state) ismi verilmektedir.

³⁶ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.363

³⁷ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.12

³⁸ A.g.e. s.11

³⁹ A.g.e. s.252

“XX. yüzyılın koyu burjuvazisinin Hitler’de affedemediği şey, suçun kendisi, insana karşı işlenen suç, insanî değerlerin çiğnenmesi değil, beyaz adama karşı işlenen suçtur (...); o zamana kadar Avrupa’nın Araplara, Hintli çek-çek hamallarına, Afrikalı zencilere takındığı sömürgeci tutumu Hitler’in Avrupalılara karşı takınmasıdır”⁴⁰.

Böylece ona göre Hitler sonrasında emperyalizmi anlamak için Avrupa’nın daha fazla nedeni vardı. Batı dışında emperyalizme maruz kalanların ise zaten öteden beri emperyalizmi anlamak için pekçok nedenleri vardı.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Avrupa Uygarlığı’nın nihai halini aldığı ve olgunlaştığı XIX. yüzyıl toplumunun oluşumu ve bu toplumun hayat vermiş olduğu sosyal, politik, ekonomik ve insanî özleri incelenerek emperyalizmi doğuran şartlar ifadelendirilmektedir. Bu kısımda Avrupalı birey tipinin ortaya çıkması, Avrupa toplumunun özgün yapısının oturması, ulus devlet sisteminin ve liberal siyasal modellerin ortaya çıkması ve kapitalizmin bir ekonomik sistem olarak rakipsiz bir model haline gelmesi ve sonuçta bütün bunlara bağlı olarak oluşan dünya sistemi incelenmektedir. Özetle bu bölüm emperyalizme zemin hazırlayan yapının incelenmesini içermektedir.

İkinci bölümde bizzat emperyalizmin kendisine odaklanılarak emperyalizme hayat veren duygu ve düşünceler ve emperyalizmi açıklayan klâsik teoriler incelenmektedir. Emperyalizme kaynaklık eden olgular olarak uygarlaştırma misyonu, kar arzusu, yönetmeye ve prestije olan tutku incelenmektedir. Hemen ardından emperyalizmin klâsik döneminde yazan John Hobson, Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding, Viladimir Ilyich Lenin, Nicolai Bukharin ve Joseph Shumpeter’in teorik yaklaşımları incelenmektedir.

Üçüncü bölümde ise emperyalizmin sonuçları incelenmektedir. Bu kısımda emperyalizme karşı direniş, sosyo-kültürel bir olgu, siyasal bir sistem ve ekonomik bir araç/sistem olarak emperyalizm incelenmektedir. Bu kısımda ayrıca emperyalizmin yol açtığı modernleşme ve uygarlık problemleri de analiz edilmektedir. Böylece emperyalizmin nesneleri üzerinde oluşturduğu değişimler gözlenebilecek ve kültürel öğelerin yerini öne çıkarıcı bir bakış geliştirilmesi için zemin hazırlanabilecektir.

⁴⁰ Aimé Césaire, *Discourse on Colonialism*, Trans. Joan Pinkham, New York: Monthly Review Press, 2000 (1955), s.15-16

1. TARİHSEL ÇERÇEVE: DÖNÜŞÜMLER ÇAĞI XIX. YÜZYIL

Avrupalılar XIX. yüzyılda tartışmasız bir şekilde dünyaya hakim oldular. Rakiplerin güçsüzlüğü, Avrupalının yayılma isteği ile birleşince neredeyse yeryüzünün tamamı Avrupalının hakimiyeti altına girmişti.⁴¹ Dünyanın tartışmasız hakimi olan bu emperyal Avrupayı tanımlamak –köklerini ve gelişimini ortaya koymak– için çeşitli teoriler geliştirildi. Bugüne kadar yapılan açıklamaların her birinde ortak olan tema Avrupa'nın XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında geri dönülemez bir değişim yaşadığı yönündedir. Marx'ın ekonomiyi temele alan ve tarihî materyalizm çerçevesinde yaptığı açıklama girişimleri, Weber'in Avrupa kültürünün biricikliğine ve süzölmüşlüğüne ilişkin görüşleri, Polanyi'nin Avrupa'nın dönüşüm çağının temel dinamiklerine ilişkin görüşleri ve yine birçok teorisyenin açıklama çabaları, *bu çağı ve dönüşümleri iyi anlayabilmemiz durumunda içinde yaşadığımız dünyanın problemlerini ve bu problemlere çözüm yollarını daha rahat bulabileceğimiz* önermesinden yola çıkıyor. Bu durumu doğuran sosyal, teknolojik, ekonomik ve psikolojik faktörler XIX. yüzyılın neden bu kadar tartışmasız Avrupa yüzyılı olabildiğini anlamamız açısından son derece önemlidir.

Bu çağa şeklini veren, Fransız-Amerikan ve Endüstri devrimleriyle kendini göstermiş olan bir dönüşümdü. Fransız–Amerikan Devrimleri eski rejimler ile yenisi arasında net sınırlar koyarak Avrupa'nın ve daha sonraki aşamalarda büyük ölçüde dünyanın siyasî hayatını şekillendirmiştir. Endüstri Devrimi ise İngiltere'de ortaya çıkmış ve Avrupa'nın bütün sosyal, ekonomik yaşam kalıplarını yeniden tanımlamıştır. Bununla birlikte aydınlanma düşüncesi felsefî olarak bu iki oluşuma zemin hazırlamış ve yeniliklere açık bir toplumsal yapı oluşmuştur.⁴² Bu yönüyle XIX. yüzyıl Avrupa'nın XVI. yüzyılda Rönesans, Reform ve coğrafi keşiflerle başladığı değişim serüveninin tamamlanması ve bir insan tipinin, toplum yapısının, ekonomi sisteminin yerleşmesinin çağıdır. Bu çağ, kendini açıkça tanımlamış olan Avrupa'nın, siyasal, ekonomik, askerî düşünsel ve kültürel olarak dünyaya yayılma çağıdır.

⁴¹ Hobsbawm XIX. yüzyıl için “Tarihte bundan daha Avrupalı bir yüzyıl olmadığı gibi, gelecekte de olmayacaktır.” demektedir. Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.27

⁴² büyük aydınlanma tarihçisi Ernst Cassirer'e göre Aydınlanma düşüncesi insanın dönüşümünü simgelemektedir. Aydınlanma düşüncesi, yaşanan dönüşümlerin siyasal ve iktisadî devrimlerle, kuramsal sistemlerle, klasik ekonomik politik ve faydacı felsefe ile bütünlemesi, burjuva toplumunun kamu kurumlarının öncü modellerini yaratması, Avrupa'da XVI. yüzyılda başlayan sekülerleşme serüvenini tamamlaması açısından çağın olguları

Avrupa’da bu dönemde ortaya çıkan en yeni ve etkileyici olgunun kapitalizmin yerleşmesi, kendi siyasal, sosyal ve kültürel kurumlarını tamamlaması olduğunu söyleyebiliriz. Yeni bir insan, toplum, iktisat ve uluslararası sistem ortaya çıkarken her birinin temelinde kapitalizmin kendini bir sistem olarak tamamlamasının etkileri mevcuttur. Buna delil olabilecek şekilde Lucien Febvre hem uygarlığın temellerini hem de kapitalizmin oluşmasını ve yerleşmesini ortaya koyduğu, Avrupa toplumunun XVIII. yüzyıldaki yerleşmesine ışık tutan çalışması *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*’de, kapitalizmin basit salt anlamda bir ekonomik sistem olmadığını, aynı zamanda bazı temel toplumsal ve psikolojik önermelere sahip bir hayat tarzı olduğunu iddia etmektedir.⁴³ Avrupa tarihini kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi etrafında açıklamaya çalışan Marx’ın, Weber’in, Polanyi’nin ortaya koydukları çerçeveler de kapitalizmin bütün Avrupa sistemini etkileyen bir yaşam tarzı olduğunu savunmaktadır.

Hobsbawm XIX. yüzyılın tarihinin “özünde, liberal yorumuyla burjuva toplumunun gösterdiği tarihî özgül biçimler içinde kapitalizmin elde ettiği zafer ve uğradığı dönüşüm”ler ekseninde tanımlanabileceğini belirtmektedir.⁴⁴ Polanyi’ye göre yüzyılın temel dinamiğini büyük devletler arasında uzun ve yıpratıcı bir savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemi, dünya ekonomisinin eşi görülmemiş biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardı, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ve liberal devlet oluşturmaktadır.⁴⁵ Böyle bir denge ve uyum süreci içerisinde XIX. yüzyıl bir değişim ve dönüşümü simgelemektedir.

Bu bölümün alt başlıklarında Avrupa uygarlığının XIX. yüzyılda yaşadığı dönüşümleri betimlenecektir. Bu yüzyılın bir değişim dönemi olduğunu dikkate alarak her bir alanda değişimler üzerine odaklanılacaktır. Bu kısmın birinci bölümünde “İnsanın Dönüşümü: Modern Seküler Bireyin Dünyayı Algılaması” üzerinde durularak XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüzyıl başında insan algısının nasıl değiştiğini ve bunu etkileyen nedenler ile bu değişimden ortaya çıkan sonuçlar incelenecektir. “Toplumun Dönüşümü: Yeni Bir Toplum Doğuyor” başlıklı ikinci bölümde ise doğmakta olan Avrupa toplumunun genel karakteristikler irdelenecektir. Üçüncü bölümde “İktisadî

üzerinde son derece önemli bir etkidir. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Trans. Fritz C. A. Koelln, James P. Pettegrove, Boston: Beacon Press, 1955.

⁴³ Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yay. 1994

⁴⁴ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.17

⁴⁵ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.29.

Sistemin Dönüşümü” başlığı altında kapitalizmin, dördüncü bölümde “Modern Ulus Devletin Konsolidasyonu ve Dünya Sisteminin Dönüşümü” başlığı altında ulus devletin doğuşunu ve liberal demokrasinin yerleşmesi ve XIX. yüzyılda dünya sisteminin değişimi incelenecektir. Böylece emperyalizmin zemini olarak XIX. yüzyıl Avrupa tarihinin emperyalizme nasıl zemin hazırladığına eğilinecektir.

1.1. İNSANIN DÖNÜŞÜMÜ: MODERN SEKÜLER BİREYİN DÜNYAYI ALGILAMASI

Avrupalı bireyin XVI. yüzyılda başlayan dönüşümünü XIX. yüzyılda tamamlandığı söylenebilir. Bu birey, coğrafi keşiflerle dış dünyaya keşfe çıkan, Rönesans ve Reformla içinde yaşadığı kavramsal dünyayı sorgulamaya başlayan, Aydınlanma ile varoluşa dair sorularının cevabını bulan, siyasal olarak modern devletin yapı taşını oluşturan ve onunla ilişkilerini sivil toplum çatısı altında düzenleyen, seküler, aklın egemenliğine inanmış, ilerlemeye "iman etmiş" bir bireydir. Bütün bu özelliklerin oluşması ve birbirleriyle tanımlı bir ilişki kurması ancak XIX. yüzyılda şekillenmeye başlamıştır.

Bütün bu dönüşümlerin felsefi kilidi olarak Aydınlanmanın bir "insan projesi" vardır. Bu projenin Tanrı merkezli bir dünyanın yerine insan merkezli bir dünyanın ikame edilmesi ile şekillenen yeni bir insan tipini hayata geçirdiğini söyleyebiliriz. Yasin Aktay'ın belirttiği gibi Aydınlanma'nın bilimin dine üstünlüğünü ortaya koyan bir düşünce sistemi olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır.⁴⁶ Bu, bizzat Aydınlanmacı metinlerde açıkça zikredilir. Batı dünyasının gelişme ve kalkınmasında Tanrı'dan insana doğru yaşanan bu eksen kaymasının etkili ve belirleyici olduğu söylenebilir. Heidegger'i izleyerek Aktay, Aydınlanma düşüncesinin Tanrı'yı yerinden ederek insanı onun yerine koymasının, kendisini metafizik bağlardan kurtarmasına yetmediğini; aksine, yapılan üstün insan tanım ve tasvirleri ile adeta bir tarihte veya bir toplumda yer almayan, katışıksız *soy bir insan* tipinin varsayıldığını iddia etmektedir.⁴⁷ Böylece insan Aydınlanmacı söylemde teolojik söylemdeki Tanrı'nın yerini almıştır. Aktay Aydınlanma döneminin insandan bahseden herhangi bir metnindeki insan

⁴⁶ Yasin Aktay, “Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan”, *İnsan Hakları Araştırmaları*, Yıl 2, Sayı 2, s.12-13

kelimesinin yerine sadece Tanrı kelimesini koyarak daha öncesinin teolojik metinlerinden birini elde edeceğimizi iddia etmektedir.⁴⁸ Özetle Tanrı merkezli bir dünyadan insan-merkezli bir dünya tasarımına geçilmiş oldu.

Aydınlanma düşüncesi/felsefesindeki bu birey ile kapitalizm arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu bireyin kendine dair kurmuş olduğu dünya, kapitalizmin yerleşmesi için uygun zemini oluşturmuştur. Amin'e göre Aydınlanma felsefesi kapitalizmin doğuşu için gerekli bir hazırlıktır⁴⁹. Amin Avrupa'da kapitalist ekonominin temel çerçevesini Aydınlanma felsefesinin belirlediğini şöyle göstermektedir:

“Bu felsefe, bir dizi spesifik nedensel belirlenmeleri şart koşan bir mekanik materyalizm geleneğine dayalıdır. Söz konusu spesifik belirlenmelerden en önemlisi, bilim ve teknolojinin, kendi (özerk) ilerleyişleriyle, süreç içinde toplumsal ilişkileri de değiştirerek, toplumsal hayatın her alanını belirledikleri postülasıdır”.⁵⁰

Böylece insan tipinin değişimi, Polanyi'nin XIX. yüzyılın uygarlığının payandaları olarak saydığı ve bizim de daha önce sözünü ettiğimiz temellerin ortaya çıkmasında son derece etkili olmuştur.

Diğer taraftan XIX yüzyılda bilimsel düşünüşün de bu keşfe ve fethetmeye çıkan, güvende olmak için üreten, yeryüzünde kendini evinde hissetmek üzere çalışan insan tipini doğurma noktasında son derece etkin olduğunu biliyoruz. İnsanı özgürleştirme vaadi ile yola çıkan aydınlanma bilimi Marshall Berman'ın iddia ettiği gibi insanın kendini evinde hissedeceği bir dünya, sonsuz barışı ve mutluluğun evini kuracağını vaad ediyordu.⁵¹ Ahmet Kara bu dönemde böyle bir bilimsel düşünüşün etkisiyle Avrupalı bireyin dünyayı algılamasının “İlerleme fikrine merkezi bir rol biçen bir tarih ve toplum anlayışı, akıl ve deneyimle ulaşılan bir tekil hakikat anlayışı ve hakikate ulaşma yetisine sahip, tarihin hâkim öznesi, rasyonel birey anlayışı” olduğunu ortaya koymaktadır.⁵² Böyle bir sacayağına dayalı Aydınlanmacı söylem doğrusal bir tarih anlayışından türetilen ‘karanlık bir Orta Çağ’ tasvirinin süreği olarak ortaya çıkmaktadır.

⁴⁷ Martin Heidegger, “Metafiziğin Onto-Teolojik İnşası”, **Heidegger ve Teoloji**, Der. ve Çev. Ahmet Demirhan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, s. 65'ten aktaran Aktay, “Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan”..., s.15

⁴⁸ A.g.m.

⁴⁹ Samir Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yay., 1997, s.136

⁵⁰ A.g.e., s.134

⁵¹ Marshall Berman, **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi**, İstanbul: İletişim Yay., 2000

Dolayısıyla insan, hayatını artık *akılı* merkeze alarak kurmaktadır. Bu dönemde tarihe, ilerleyerek insanı daha iyi bir noktaya taşıyan metafizik bir karakter atfedilmiştir. Polanyi'ye göre “kendiliğinden gelişmeye duyulan kör inanç insan aklına hakim olmuştu ve en aydın kesimler tutucu din adamlarının yobazlığı ile sınırsız ve kontrolsüz bir toplumsal değişim için çalıştılar”.⁵³ Bunun halkın yaşamı üzerindeki etkisi elbetteki çok fazlaydı. İnsanlar gittikçe bilimin ve aklın vazettiği şeyleri tek hakikat olarak kabul etmeye başladılar. Hobsbawm çağın insanı için kilit sözcüklerden biri olarak saydığımız *ilerleme* hakkında şunları yazmaktadır:

“Muazzam, aydınlanmış, kendinden emin, kendinden hoşnut, fakat hepsinden öte kaçınılmaz. Batı dünyasındaki bu güç ve nüfuz sahibi insanlar arasında bir tek kişi bile yoktu ki, bu ilerlemeyi durdurmayı düşünsün. Olsa olsa bir avuç düşünür, ondan da az sayıda sezgici düşünür, bu kaçınılmaz ilerlemenin, gider gibi görüldüğü dünyadan tamamen farklı, belki de tam tersi bir dünya yaratacağı kehanetinde bulundu.”⁵⁴

Immanuel Wallerstein ise “Hepimiz bu tarihî sistemin moda ettiği, haklılığı kendinden menkul ilerleme ideolojisiyle öylesine dolmuşuz.”⁵⁵ diyerek Hobsbawm'ı destekleyecek argümanlar sunmaktadır. Bunun yanı sıra Wallerstein bu düşüncenin ilerlemeci bir sistem olarak kapitalizmin çok sayıda tarihî olumsuzluğunu gizlediğini düşünmektedir. Ona göre “Karl Marx gibi kararlı bir suçlayıcı bile tarihî kapitalizmin tarihî olarak oynadığı ilerici role büyük ağırlık vermiştir”.⁵⁶ Böylece insan giderek kendisini tarihin tek öznesi olarak görerek, metafiziği reddedip, akla ve bilime biricik önderlik rolünü yükleyerek yeni bir hayatı kurmaya girişmiştir.

Böylece sınırları geniş bir hareket ortaya çıkmıştır. Önceki dönemin dünyasından keskin bir şekilde ayrılmış olan bu dünya tamamıyla seküler kodlarla kurulmaktadır. Bu dünyada din geri plana itilmiştir. Max Weber dünyanın büyüsunü kaybetmesi olarak adlandırdığı bu geniş hareketin sonucunda, dinsel alanın tamamen yok olmadığını fakat gündelik hayatın küçük bir parçasında veya marjinal gruplarında donduğunu düşünmektedir⁵⁷. Jean Baechler ise bunu “XVIII. yüzyıldan itibaren Batı

⁵² Ahmet Kara, *İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm*, Ankara: Vadi Yay., 2001, s.86

⁵³ A.g.e s.7

⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı*, Çev. Bahadır Sina Şenel, Ankara: Dost Yay, 1995, s.16,17

⁵⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm...*, s.36

⁵⁶ A.g.e., s.36

⁵⁷ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, İstanbul: Ayraç Yay., 2002, s.57, 142

asla dinsel değerlerin çağrısıyla kalabalıkları seferber edememiştir.” şeklinde ortaya koymaktadır. Baechler’e göre XIX. yüzyılda Batı’da “bütün mümkün toplumsal tipler içinde; rahip, siyasetçi ve askerî gölgede bırakarak, endüstrileşmenin belirli öğeleri olan iki tip öne çıkmıştır: kendini yalnızca kâr peşinde koşturmuş olan müteşebbis ve kendini bilimsel gelişmeye ve tekniğe adanmış olan teknolog”⁵⁸. Bu iki tip bundan böyle hayatın temel dinamiklerini belirleyeceklerdir. Böylece bilim ve sermaye yeni toplumun kurucusu olmuştur.

Bu dönemde değişim resminin en önemli parçalarından biri de geleneğin etkisini yitirmesidir. Geleneklerin ve gelenekselin yıkılması bu dönemin insanının içinde bulunduğu durumu açıklayabilir. Daha önceki dönemde hayatı bütünleyici bir anlam kümesine sahip olan gelenek gittikçe bu konumunu yitirmektedir. Aslında gelenekselliğin anlamını kaybetmesiyle ilgili olarak öne çıkan en önemli olgu daha fazla kazanma arzusunun önündeki en büyük engelin ortadan kalkmasıdır. Weber’e göre *kapitalist ruhun* ilk önce mücadele etmek zorunda olduğu düşman, geleneksellik olarak adlandırılabilir duygu ve davranışlardır. Böylece insan kuşatıldığı geleneklerden sıyrılma yeteneği kazanarak ticarî yaşam için uygun bir temel kurmuştur⁵⁹. Emeği, insanlığın maddî gereksinimlerini sağlayan rasyonel bir örgütün hizmetinde olan güç sayan Weber geleneksel hayatın yıkılmasının emeğin sınırsız ve fütursuz kullanımına bir meşruiyet zemini oluşturduğunu düşünmektedir. Ona göre insanlar geleneksel yaşam tarzlarını korumak istemeleri durumunda kazanma güdüsüne yapılan uyarı sonuçsuz kalır⁶⁰. Böylece işçiyi çalışma konusunda motive edecek tek şey, ücretleri düşürerek eski kazancına ulaşabilmek için daha çok çalışmaya zorlanmasıdır.

İnsanlar için koruyucu bir rol oynayan geleneklerin birden bire yıkılması ve geleneğin reddi, insanları sahipsiz bırakarak yeni bir toplumsal sistemle yüz yüze bıraktı. Bu sahipsizlik de başıboş insanların ortaya çıkmasına ve insanların kişisel ve toplumsal güvenlerini kaybetmelerine neden oldu. Polanyi geleneksel yaşamın yıkılmasının insanın üzerindeki koruyucu tabakayı kaldırdığını söylemektedir⁶¹. Sanayi üretimi ve piyasa sistemi büyüdükçe üretim için yaşamsal faktörler olan emek, toprak ve paranın arzının garantiye alınması gerekiyordu. Bunun için her üçünün de satın

⁵⁸ Jean Baechler , *Kapitalizmin Kökenleri*, Ankara, İmge Kitapevi, 1994, s.141

⁵⁹ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...*, s.48.

⁶⁰ A.g.e., s.49.

⁶¹ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*

alabilirliklerini sağlamak gerekmekteydi. XIX. yüzyılın insan için getirdiği en önemli yenilik emeğin, toprağın ve paranın piyasa mekanizması içinde metalaşması ve böylece toplumun çökmesidir. Bu sosyo-ekonomik yapı içerisinde emek ve onun sahibi satılığa çıkarılmıştır. Bu sistem insanın emek gücünü bir meta olarak kullanırken, aynı zamanda, fiziksel, psikolojik ve ahlakî bir birim olarak insanı da kullanmaktaydı. Polanyi bu kullanmanın sonucunun bir facia olduğunu ve insanın sahipsiz kaldığını düşünmektedir. Polanyi hiçbir toplumun, insanî ve doğal özü ile fabrika sisteminin şeytani dışlıların etkilerine dayanamayacağını ileri sürmektedir. Zira bu yeni ekonomik sistem “bireysel ve toplumsal mutluluğa karşı bir ilke olarak işçinin sosyal çevresine, mahallesine, topluluk içindeki yerine, zanaatına, tek kelimeyle daha önceleri ekonomik varlığının içinde yer aldığı insan-doğa ilişkisine hasar veriyordu”⁶². Böylece sosyal olarak sahipsiz kalan insan, emeğini satılığa çıkarmış korumasız bir şekilde yeni bir dünyanın temeli olmuştur. Emperyalizm de bu frenden boşalmış toplumun başka toplumları istila hareketi olarak ortaya çıkmıştı.

1.2. YENİ BİR TOPLUMUN OLUŞUMU

XVIII. yüzyılın son dönemlerinde toplum hızlı ve önlenemez bir dönüşüm içerisine girmişti. Modern sanayi toplumlarının habercisi olan birtakım temel değişmelerle toplumun yapısı, ilişkiler, kurumlar ve anlam hızlı bir şekilde dönüşüme uğramaktaydı. Bu dönemde endüstri devrimi ile üretim tarzları ve buna bağlı olarak mekan insan ilişkisi, tüketim alışkanlıkları, gündelik hayatın düzeni değişmekteydi. Polanyi’nin deyişiyle *iblis fabrika* toplumsal dinamikleri sınırlayan geleneksel zihniyetin temellerini alt üst ederek, önceki dönemin tıkanmış ve miadını doldurmuş paradigmasını yerinden oynattı. Eski dönemle sembolize edilen toplumsal yapının sanayi devrimi ile başlayan sosyal ve ekonomik dinamizme, siyasal olarak hızla şekillenen siteme ayak uydurması son derece güçlü. Zira geleneksel toplumsal yapı durağan bir dünya ve toplum tasavvuruna dayalıydı. Böyle bir yapının toplumun ve bireylerin dinamizmine, taleplerine, çıkarlarına ve rasyonalitesine cevap verebilmesi söz

⁶² A.g.e., s.140

konusu olamazdı. Dolayısıyla “daha dinamik, daha akılcı ve bireylerin tarih-dönüştürücü potansiyeline inanan ve güvenen yeni bir söyleme ihtiyaç vardı”⁶³.

Bu değişimin on altıncı yüzyılda başladığını iddia edenler hiç de haksız sayılmazlar. Sosyal olguların değişiminin yavaş olduğu hesaba katılırsa geçen üç yüzyılın pek de uzun olmadığı iddia edilebilir. “Tarihin büyük sahnesinde, dekorlar, seyircinin gözü önünde değiştirilmez” diyen Henri See kapitalizmin ve onun şekillendirdiği toplumsal sistemin de “hiç değilse XVI. yüzyıldan itibaren” başladığını söylerken buna işaret etmektedir⁶⁴. Dolayısıyla değişimin izleğini sürerken her ne kadar XVIII. yüzyıl sonuna odaklansak da bu değişimin yavaş ve sabırlı bir şekilde üç yüz yıldır sürdüğünün bilincinde olmak gerekiyor. Avrupa’daki değişimleri/dönüşümleri açıklayan teoriler de zaten XIX. yüzyıl toplumunu açıklamak için XVI. yüzyıla, kimi zaman daha gerilere gitmektedirler.

XVIII. yüzyılın sonuna odaklanmak büyük toplumsal yansımalar oluşturan, hatta toplumsal sistemi kökünden değiştiren iki büyük devrim ve onları takip eden devrimcikleri incelemeyi zorunlu kılar. Toplumsal sistemi kökünden değiştiren bu devrimler İngiltere’nin öncülük ettiği ve büyük oranda onunla sınırlı kalmayan endüstri devrimi ve Fransa’da ortaya çıkan, yine büyük oranda onunla sınırlı olmayan bir siyasî dönüşüm yaratan Fransız Devrimidir. Hobsbawm⁶⁵ her iki devrimin de yeni bir toplumun zaferini işaret etmekte olduğunu söylemektedir. Böylece takip eden paragraflarda değinileceği üzere XIX. yüzyıl Avrupası’nın toplum temelleri devrimlerle kökünden sarsılmıştı. Bu sarsılan toplumsal yapının yeniden kurulması da her biri devrim niteliği taşıyacak yasal, sosyal ve felsefî değişimleri gerektiriyordu. Dolayısıyla XIX. yüzyıl, Avrupa toplumunun oluşum dönemi olmasının yanı sıra cesur bir değişim yüzyılı olarak da adlandırılabilir.

Bu değişimlerin ilk olarak, sınıfların yerlerinden oynaması, bazı sınıflar yok olurken yeni bazı sınıfların ortaya çıkmasıyla kendini hissettirdi. Önceki dönemde toplumsal ilişkilerin temeli olan sınıf ilişkileri ve buna bağlı olarak yasal ve siyasal sistemin değişime uğraması da kaçınılmazdı. Eski rejimin siyasal olarak yıkılması ve yerini yavaş yavaş meşruti monarşilere terk etmesi ile birlikte sosyal sınıfların

⁶³ Kara, *İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm...*, s.7

⁶⁴ Henri See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Turgut Erim, İstanbul: Yöneliş yay., 2000, s.145

⁶⁵ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.14

fonksiyonlarında bir değişme olduğu açıktı. Örneğin ortaya çıkan bu yeni toplum ile birlikte ne aristokrasi ne de köylüler ve burjuvazi artık eski yerleşik siyasal konumlarını koruyamadılar. Diğer taraftan ekonomik sistem olarak gittikçe yerleşen kapitalizm ve sanayi toplumu ilişkileri yepyeni sınıflar ortaya çıkararak ve/veya bizzat sınıf kavramının tanımını değiştirerek sosyal yapıya müdahil olmaktaydı. See kapitalizmin zaferinin en önemli sonuçlarından birinin sosyal sınıflara hukukiden ziyade ekonomik bir temel sağlamak olduğunu iddia etmektedir.⁶⁶ Buna göre XIX. yüzyılda çeşitli sınıfları teşkil eden fertlerin bu sınıfların konumuna dair fikirleri gittikçe belirginleşmektedir. Böylece sosyal sınıflar yeni bir form kazanmaktadır. “Bunun belli başlı sebeplerinden biri (daha başka sebepler de vardır) *hukuki* ayrıma dayanan sınıfların ilgası ve kapitalist gelişmenin, sonuçta, sınıfları ekonomik rollerine göre yeniden taksim etmesidir”⁶⁷. Bu anlamda XIX. yüzyıl Avrupa’ında hakim toplumsal sınıf bundan sonra toplumsal, ekonomik ve siyasal olarak avantajlı olan “muzaffer burjuvazi”⁶⁸dir. Bunun karşısında devri geçmiş aristokrat sınıfı, devlet desteğiyle ayakta kalmaya çalışsa da burjuvazinin dinamizmi karşısında pek fazla dayanamayacaktır. Diğer taraftan çalışan kesimin proleterleşmesi (işçi sınıfının doğuşu) de bu döneme rastlamaktadır. Artık sosyal anlamda aristokrasi ile burjuvazinin mücadelesi yerini işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki mücadeleye bırakmaktadır. Bu mücadele ikisi kıta çapında (1830 ve 1848) olmak üzere üç devrime⁶⁹ yol açacak ve nihayetinde 1870’lerde enternasyonal bir işçi hareketinin doğmasıyla taçlandırılacaktır⁷⁰.

XIX. yüzyıl toplumunun piyasa toplumu olduğunu düşünen Polanyi bu toplumun XVIII. yüzyıldaki temellerini şöyle açıklamaktadır:

“Ulusal piyasalar geliyordu; tahıl fiyatları artık yerel değil bölgeseldi; bu da yaygın para kullanımını ve malların büyük ölçüde piyasaya sürülebilir olmasını gerektiriyordu ... Bir dizi şair, düşünür ve yazar devrimin vahşetini sergilemişti. Kitlelerin, onların çaresizliğini acımasızca sömürenler tarafından, ölesiye çalıştırılıp aç

⁶⁶ See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu...*, s.173

⁶⁷ A.g.e., s.176

⁶⁸ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*

⁶⁹ Üçüncüsü de 1870’te Paris’te işçilerin kısa sürede olsa yönetime el koydukları Paris komünüdür.

⁷⁰ Endüstri devriminin sonuçları toplum için bir felaket olmuştu. Toplumsal altüst oluş tüm yapıları yıkmıştı. Bundan en çok etkilenense sınıf sistemi olmuştu. Daha önceki burjuva-aristokrat mücadelesinin yerini burjuva-proleter mücadelesi almıştı. Avrupada daha yüzyılın ilk yarısında üç kitlesel devrim yaşanmıştı. Bundan böyle kitlelerin ancak *idare edilmeleri* gerekecekti. Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.115.

Polanyi ise bu durumu toplumun kendini koruması olarak ifadelendirmektedir. Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*

bırakıldıkları kanıtlanmış bir gerçek olarak görülmüyordu. Toprak çevrilmelerinin kırsal kesimde evsiz ve topraksız bıraktığı ve onları yoksullar yasası reformuyla oluşturulan emek piyasasına salıverdiği de, fabrikalarda ve madenlerde ölesiye çalıştırılan çocukların belgelenmiş trajedilerinin kitlelerin düşkünlüğünün acı bir kanıtı olduğu da. Gerçekten de Sanayi Devriminin bilinen açıklamalarının dayandığı, on sekizinci, yüzyıl toprak çevrilmelerinin sağladığı sömürünün derecesi, evsiz barksız kalmış işçilerin pamuk sanayindeki yüksek kârlara ve ilk sanayicilerin ellerindeki hızlı sermaye birikimine yol açan düşük ücretleriydi. Suçlama sömürüydü, vatandaşların bunca sefalet ve alçalışa neden olan sömürüsü.”⁷¹.

XIX. yüzyıl toplumsal yapısı veya kapitalizm üzerine çalışan teorisyenler bu değişimin toplumsal anlamda ortaya çıkardığı en önemli çıktının yabancılaşma (*alienation*) olduğunu kayıt düşmektedirler. İnsanın doğa, toplum ve tanrıyla girmiş olduğu ilişkinin incelenmesi bu yabancılaşmanın izlerini gösterecektir. Amin sermayenin toplumsal ilişki olarak değil de, bir metâ olarak tanımlanmasının, kapitalist üretim tarzına özgü yabancılaşmanın mantıksal sonucu olduğunu iddia etmektedir.⁷² Polanyi ise toplumsal ve kişisel parçalanmaların yabancılaşmaya yol açtığını iddia edenler arasındadır: “Geleneksel olarak toprak ve emek birbirinden ayrılmaz, emek yaşamın bir parçasıdır, toprak da doğanın, yaşam ve doğa tutarlı bir bütün oluştururlar, dolayısıyla toprak, komşuluk, zanaat ve inanç örgütleriyle bağlantıdadır, kabile ve mabette, köy, loca ve kiliseyle bağlantısı vardır”⁷³. Ona göre bu yabancılaşma, toprağın ve emeğin daha önce olmadığı şekilde metalaştırılmasının, insanın doğal olarak kendinde var olan emeği satmasının ve tabiatla doğal olarak var olan toprağın rant ilişkileri içerisinde sokulmasının bir sonucudur.

Bütün bu değişim ve dönüşümler neticesinde burjuva toplumu doğmuştur. Liberalizmi siyasî, sosyal ve ekonomik bir yaşam ve ilişki biçimi olarak gören burjuva toplumu ekonomik büyümenin rekabetçi özel girişime, (emek dahil) ucuza alıp en pahalıya satma başarısına dayandığına inanan bir toplumdur.

“Kaidesi bu olan, dolayısıyla bulundukları toplumsal konuma enerjileriyle, zekalarıyla ve sahip oldukları değerlerle yükselen ve orada kalan kişilerin meydana getirdiği bir burjuvazinin sağlam temellerine dayanan bir ekonominin, yalnızca maddî

⁷¹ A.g.e., s.164.

⁷² Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.163

⁷³ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.183

zenginliğin uygun bir biçimde dağıtılan bir dünya değil, aydınlanmanın, aklın ve insanî fırsatların durmadan geliştiği, bilimlerin ve sanatın ilerlediği, özetle ivmesi sürekli artan maddî ve ahlaki ilerlemenin hakim olduğu bir dünya yaratacağına inanılıyordu”.⁷⁴

Böylece yeni ve özgün bir Avrupa toplumu doğmuştur. Bu toplumsal formasyon daha sonra da tartışılacağı gibi özü ekonomik olan bir dizi mücadeleye sahne olacaktır.

1.3. EKONOMİK SİSTEMİN DÖNÜŞÜMÜ: KAPİTALİZMİN YERLEŞMESİ

XIX. yüzyılda ekonomik sistemin dönüşümünden bahsetmek hiç şüphesiz kapitalizmin bir sistem olarak Avrupa’da yerleşmesinden ve daha sonra da yayılmasından bahsetmektir. XIX. yüzyıla kadar kapitalizm henüz tam olarak yerleşmiş değildi. Bu yerleşme için XIX. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekecekti. Diğer bütün üretim şekillerini alt ederek sanayinin yerleşmesi kapitalizmin de ekonomik sistem olarak yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Zira sermayenin sanayi girişimindeki şekillendirici rolü son derece önemlidir. Diğer taraftan kapitalizm aynı zamanda sosyal ve psikolojik olarak da ilişkili kavram ve konular üzerinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla XIX. yüzyıl Avrupası’nı incelemek ağırlıklı olarak iktisat tarafından belirlenmiş bir toplumu incelemek anlamına gelmektedir. Zira kapitalizm, bir ekonomik sistem olarak sosyal ve bireysel ilişkileri ve dünya görüşünü etkilemiştir. Çünkü XIX. yüzyıl toplumu iktisatla cendere altına alınmış bir toplumdur.⁷⁵

Avrupa toplumunun oluşumuna ve Avrupa’nın dünyaya yayılma tarihine bakmak isteyen bir kişinin ana uğrak noktası kapitalizmin gelişimini açıklamak olacaktır. Samir Amin gibi kapitalizmin tarihinde belli başlı üç aşama olduğunu iddia etmektedir.⁷⁶ Birinci aşama XIX. yüzyılın başlarındaki Sanayi Devrimi ile biten ticarî kapitalizm devridir: Merkantalist dönemi kapsayan önceki üç yüzyıl boyunca, kapitalizmin üretim tarzı henüz olgunlaşmamıştı ve başlıca bileşenleri, sermayenin birikimi ve toplumda artan eşitsizliklerdi. Bu dönem aynı zamanda Avrupa’nın ilk yayılmacılık evresine tekabül eder. İkinci aşama ise sanayi kapitalizmidir: Bu dönem

⁷⁴ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.13,14

⁷⁵ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.246

⁷⁶ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.273

Endüstri Devrimi ile başlar ve sosyal, siyasal örgütlenmeleri etkileyerek XIX. yüzyıl Avrupasına damgasını vurur. Bu dönemde Avrupa'nın yayılcılığı artmıştır; ancak sömürgecilik halen bir idare etme biçimidir. Üçüncü aşama ise finans sermayesinin⁷⁷ öne çıktığı dönemdir: Bu dönemde ise Avrupa'nın yayılcılığı emperyalizm şeklini almıştır. Bu dönemin en genel karakteristiği idare etmenin yanı sıra tahakküm ve uzun dönemli sömürü, sömürgelerdeki siyasal, toplumsal ve ekonomik yapının buna göre şekillendirilmesidir⁷⁸.

Bu ekonomik düzenin gelişmesi Avrupa'ya has bir olgudur ve bu olgu modern devletin doğuşuyla yakından ilgilidir. Zira kapitalizmin devletle kurabileceği ilişkiler ancak Avrupa'da hayat bulabilmiştir. Bir çok kuramcı bunu farklı boyutlarıyla dile getirmiştir. Kapitalizmin doğuşuna yaptıkları etki/katkı bakımından dinsel, ekonomik ve sosyal faktörleri incelikle içi içe geçiren Weber'e göre rasyonel devlet yalnızca Batı dünyasında var olmuştur⁷⁹. Böylece kapitalizmin doğması ve gelişmesi için temel önem taşıyan Avrupalı rasyonel devlet modern kapitalizmin serpilebileceği tek topraktır⁸⁰. Febvre'ye göre ise kapitalizmin ortaya çıkması büyük modern devletlerin, büyük merkezi güçlerin kurulmasıyla çakışmaktadır⁸¹. Buğra ise *laissez-faire*'nin kendiliğinden oluşmasının beklenmesi durumunda serbest piyasaların hiçbir zaman ortaya çıkamayacağını savunmaktadır.⁸² Ona göre 1830'lu-40'lı yıllarda yalnızca ekonomik sistemi kısıtlayan düzenlemeleri ortadan kaldıran yasalarda değil aynı zamanda devletin yönetsel işlevlerinde de büyük bir artışa tanık olmuştur. "Devlet artık liberalizm taraftarlarının belirlediği görevleri yerine getirmek için merkezi bir bürokrasiyle donanmıştır"⁸³. Mustafa Özel ise sermaye gelişimi için devletlerin zamanla birbirleriyle rekabet etmeye başladıklarını belirtir. Zira "belirli sınırlar içinde devlet

⁷⁷ Wallerstein'in belirttiği gibi sermayenin kapitalizmde kilit bir öge olduğunu kabul etmek yerinde olur. Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları, 1992, s.11.

⁷⁸ Warren emperyalizmi, "Batı Avrupa'da birkaç yüzyılda evrilen tekniklerin, kültürün ve kurumların -yani Rönesans'ın, Reform'un, Aydınlanma'nın ve Sanayi Devrimi'nin kültürünün- dünyanın geri kalanına devrimci tohumlar" eken bir araç olarak tanımlarken tam da bu noktaya işaret etmekteydi. Yine haklı olarak Warren bu kültürün birçok açıdan kendine özgü olduğunu düşünmektedir. Warren, **Imperialism: Pioneer of Capitalism...**,s.136).

⁷⁹ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**

⁸⁰ A.g.e., s.22-23

⁸¹ Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler...**, s. 73

⁸² Ona göre "serbest ticaret sanayilerinin önde geleni pamuk sanayinin gümrük tarifeleri, dış satım primleri ve ücret desteklemeleri yardımıyla kurulması gibi, *laissez-faire*'in kendisi de devlet tarafından" uygulanmaktadır. Ayşe Buğra, "Önsöz", **Büyük Dönüşüm**, Karl Polanyi, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay. 1986, s. 16-17.

⁸³ A.g.e., s.16-17

kurma ve pazar oluşturma süreci tamamlandıktan sonra, sıra dünya pazarından pay kapmaya gelmektedir”⁸⁴.

Bu süreçte de devletin rolü olağanüstü derecede artmıştır. Marx devletin rolüne vurgu yapmaktadır. Marx kapitalizmin ilk aşamasında ilk sermaye birikiminin sağlanmasına yarayan köylülerin sürülmesinin yasal zemininin temin edilmesinin yanı sıra, devletin temel fonksiyonunun yeni oluşan işçi sınıfının kontrol altına alınması ve ücretlerin düşük tutulması olduğunu düşünmektedir.⁸⁵ Özel’in aktardığı gibi “on altıncı yüzyıl ve sonrasındaki Avrupa’da, devlet kurma ile pazar kurma aynı sürecin iki yüzünü teşkil etmişlerdir”⁸⁶. Sermayenin birikimi sürecinde devletin rolü son derece önemlidir. Özel’in aktardığına göre kapitalizm tarihçisi Braudel kapitalizmin “devlet ile özdeş hâle geldiği zaman”⁸⁷ başarılı olacağını düşünmektedir. Wallerstein’e göre de “tarihî kapitalizmde kapitalistler, devlet mekanizmalarını ... kendi yararlarına kullanma yetilerine güvenmişlerdir”⁸⁸. Kapitalistler ülke içinde ve dışında yatırımlarını bu güvenle yapmışlardır. Daha sonra göreceğimiz gibi bu güven ve ilişki emperyalizmi tetikleyen en önemli noktalardan biri olacaktır. Modern pazar, elbette belirli bir siyasal çevreye dayanmak zorundadır; ama kapitalizmin gelişebilmesi için ekonomiye geniş ölçüde özerklik tanınması gerekir ve buna ek olarak siyasal sistem bütünleşmiş ve merkezîleşmiş olmalıdır. Bu bakımdan modern devlet, kapitalizmin yardımcısıdır.

Anthony Brewer’ın Marx’tan esinlenerek tanımladığı gibi “kapitalizm, mülksüzler, serbest çalışanlar ve üretim araçlarının sahipleri arasındaki ilişki”⁸⁹dir. Bu ilişkinin sağlanması için parasal sermayenin ve üretim araçlarının birilerinin elinde yoğunlaşması gerekmektedir. Kapitalizmin en temel şartı olan sermaye birikimi Avrupa’da köylülerin çitleme hareketi ile topraklarından sürerek⁹⁰ üretim araçlarını ele

⁸⁴ Mustafa Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”, *Divan İlmî Araştırmalar*, Yıl 2002/2, Sayı 13, s.48

⁸⁵ Karl Marx, *Kapital...*

⁸⁶ Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”..., s.48

⁸⁷ A.g.m., s.48

⁸⁸ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm...*

⁸⁹ Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London: Routledge, 1989, s.39

⁹⁰ Çitleme hareketi (*Enclosure*) ile eski feodal beylikler burjuva mülkü haline gelmiş, toprakların çitlenmesiyle beraber endüstri ve ticaret için uygun bir emek gücü ortaya çıkmış ve böylece sanayi kapitalizmi için gerekli olan şartlar ortaya çıkmıştır. Çitleme hareketi ile birlikte boş araziler kullanıma girmiş ve böylece köy cemaatleri yok olmuş, büyük çiftliklerde daha verimli bir hayvancılık ve tarım faaliyetinin yapılması sağlanmıştır. Bu da kapitalizmin gelişmesi için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasıyla sonuçlanmıştır. Toprağın özel mülkiyete geçmesi için başvurulan bu metod aslında, toplumsal yapıya Polanyi’nin ifadesiyle *devrimci şiddet* uygulama süreciydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, London : Penguin, 1968.

geçiren toprak sahiplerinin ellerinde yoğunlaşmıştır. Buna rağmen gerekli miktarda büyük sermaye birikimi ancak XVII. yüzyıldan itibaren sömürgeciliğin genişlemesiyle hızlanmaya başladı. Bunun neticesinde genişleyen pazar güçleri ve daha büyük bir ticaret ağı için üretim başlamıştır. Büyüyen iç ve dış ticaret, kapitalizmin temel itici güçlerden biri haline gelmiştir. Aslında modern sermaye ilişkileri XIV. yüzyıldan itibaren tüm dünyayı kapsayan bir ticaret ağının ve pazarın kurulmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın büyük ticarî ve endüstriyel gelişiminin temellerinin XVI. yüzyıl ticaret ve pazar gelişmelerinden doğduğu söylenebilir.

Sermayenin bu oluşumu çeşitli aşamalar halinde ortaya çıkmıştır. Marx sanayi kapitalizmini ortaya çıkaran sermaye yoğunlaşma aşamalarını şöyle sıralamaktadır: (1) Başlangıç noktasında bir tefeci sermaye, bir de ticarî sermaye vardır. (2) Senyörlük rejiminin ve loncalar sisteminin engellerini aşabilmek için yeni manifaktürler tercihen ihracat merkezi olan liman kentlerinde veya beledi örgütlenmeler ile onların esnaf kuruluşlarının denetimlerinin dışında kalan iç bölgelerde kurulmuşlardır. (3) Yeni toprakların keşfi, buradan getirilen değerli madenler, bu yerlerin yerleşime açılması, köle ticareti ile sermaye birilerinin elinde yoğunlaşmaktadır.⁹¹ Dolayısıyla XVI. yüzyılda modern kapitalizmin doğmasına araç olacak sermaye artışını sağlayan ticarî canlanmanın iki dış kaynağı olduğunu söyleyebiliriz: “Para arzının genişlemesi bakımından Amerikan gümüşü, mal arzının genişlemesi bakımından ise Asya”⁹². Bu dönemde ücretler sabit kalmış fakat fiyatlar yükselmiştir. Böylece aradaki fark dolayısıyla kâr hadleri yükselmiş ve sermaye birikimi hızlanmıştır. Neticesinde kapitalizmin en temel faktörlerinden biri ortaya çıkmıştır.

See ise XIX. yüzyılda ticarî kapitalizmden sanayi kapitalizme geçerken değişen şeyin sermaye değil sermayenin kullanılma biçimi olduğunu ileri sürmektedir.⁹³ Ona göre ticarî kapitalizm döneminde “kullanılabilir bir servete sahip olan asiller, onu toprağa yatırarak, birçok insana iş sağlar ve memlekete lüzumlu olanı yetiştirirlerdi” fakat sanayi kapitalizmi çağında, “bir kısım asiller ve tüccarlar (birinciler ikinciler vasıtasıyla ve diğerleri doğrudan doğruya) muntazam ticaretin risklerini ve güçlüklerini

⁹¹ Karl Marx, *Kapital I, II, III*, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol Yay., 2000, s.714-715

⁹² Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”..., s.47

⁹³ See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu...*

bertaraf etmek için, kullanılabilir bütün sermayelerini, kendilerine yüksek ve emin gelir sağlayan para ticaretine hasretmektedirler”⁹⁴.

Weber ise sosyal ve dini faktörlere daha fazla vurgu yapmaktadır. Onun kapitalizm tanımının iki temel ögesi vardır; protestan kapitalist ruh, ekonomik rasyonelleşmedir.⁹⁵ Weber, Protestan ahlakının moral hayatın bir cins rasyonelleştirilmesi çabası olduğunu ve kapitalizmin ise en temelde ekonomik faaliyetlerin rasyonelleştirilmesi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Fakat Weber’in bütün bir kapitalist sistemin sadece protestanlık sebebiyle oluştuğu gibi bir iddiası bulunmamaktadır.⁹⁶ Ona göre Protestanlık kapitalizmin yayılmasına katkıda bulunan yegane faktör değil bunlardan sadece biridir. Weber kapitalizmin yükselmesinin bir diğer faktörünün de gelişen rasyonel ekonomik süreçler olduğunu düşünmektedir. Weber’e göre kapitalizmi sınırsız kazanma açlığı ile ifade edemeyiz: “Kapitalizm olsa olsa bu usdışı güdünün dizginlenmesi, en azından rasyonel olarak dengelenmesi ile özdeş olabilir”⁹⁷. Kapitalist işletme sürekli rasyonel bir verimlilik peşindedir. Zira kapitalist düzen içinde verimliliğe ulaşma olanağı taşımayan bir işletme batmaya mahkûmdur. Bu rasyonelleştirme Weber’de hesaplanabilirlik ve hesap verilebilirlikle özdeş kullanılmaktadır:

“Çağdaş rasyonel kapitalizmin hesaplanabilir teknik iş araçlarına gereksinimi olduğu gibi, hesaplanabilir hukuka ve biçimsel kurallarla işleyen bir işletmeye de ihtiyacı vardır. Bunlar olamadan maceraperest ve spekülatif ticarî kapitalizm ve siyasetin yönlendirdiği kapitalizmler olabilir ama, değişmez bir sermaye ve kesin hesaba dayalı rasyonel özel teşebbüs işletmeleri olanaklı olamaz”⁹⁸.

Alan Macfarlane, Weber’in kapitalizmin ortaya çıkışına ilişkin koloni ticareti, nüfus artışı ve değerli metallerin ülke içine akışı gibi kaba teknolojik ve materyalist açıklamaları reddederek kâr sağlama etiği ve bunun haklı gösterilmesinin kapitalizmin doğuşu üzerinde nihai olarak etkili olduğunu düşündüğünü iddia etmektedir⁹⁹. Weber

⁹⁴ A.g.e., s.47

⁹⁵ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**, s.61,120

⁹⁶ Weber “[burada] *Kapitalist ruh*’un yalnızca reformun belirli etkileri sonunda ortaya çıkabileceği ya da kapitalizmin iktisadî bir sistem olarak reformun ürünü olduğu yollu saçma bir öğretiyeye dayanan bir tez savunulmayacak” diyerek bunu açıkça dile getirmektedir. A.g.e., s.73.

⁹⁷ A.g.e., s.16

⁹⁸ A.g.e., s.22

⁹⁹ Alan Macfarlane, **Kapitalizm Kültürü**, Çev. Remzi Hakan Kır, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1993, s.203

sonsuz biriktirmeyi bir araç değil de amaç olarak görmenin kapitalizmin merkezi ayırıcı özelliği olduğunu düşünmektedir. Ona göre kapitalizmin özel ethosu üretmek ve biriktirmektir¹⁰⁰.

Febvre kapitalizmin özünü sermayenin oluşturduğunu ve oluştururken de, kapitalist bir zihniyete can verdiğini düşünmektedir. Bu zihniyet “düşünceleri, duyguları ve inançları kapitalizmin rengine boyamaktır”¹⁰¹. Ona göre “siyasal olgular, dinsel olgular, entelektüel olgular; bunların hepsi de tek ve gerçek çehrenin, sermayenin çehresinin taktığı değişken maskelerdir”¹⁰². Febvre, Marx ve Weber arasında ara bir yol bulmaya çalışmaktadır ve sermaye birikimi hususunda Marx’ın söyledikleri ile kapitalizmin ruhu ve protestan etik hakkında Weber’in söylediklerini birleştirmeyi denemektedir. Febvre kapitalizmin ortaya çıkması için bir serbesti ortamının olmazsa olmaz olduğunu dile getirmekte ve XVI. yüzyılın böyle freni olmayan bir serbeti ortamı sağladığını düşünmektedir. Zira kapitalizm ancak hiçbir şeyin kendi etkinlik alanını engellemediği durumda ulaşılabilecek bir durumdur. XVI. yüzyılda başlayan bu değişim çeşitli aşamalardan geçerek XIX. yüzyılda modern kapitalizmi doğurmuştur.¹⁰³ Böylece maddî ve manevî süreçleri birleştirerek Febvre kapitalizmin doğuşuna ve gelişimine yeni bakış geliştirmiştir. Febvre’yi takip ederek Braudel, kapitalizmin maddî ve teknolojik faktörlerini inceler ve kapitalizmin mucize sonucu değil doğal toplumsal süreçler sonunda ortaya çıktığını ortaya koyar.¹⁰⁴ Werner Sombart ise Weber’deki protestanlığın yerine Yahudiliği koymaktadır¹⁰⁵. Sombart’a göre protestanlık sonradan her ne kadar kapitalizme zemin olabilecek bir şekil ve yön kazanmışsa da Weber’in sözünü ettiği dönemde kapitalizme düşmandır. Sombart protestanlığın bunu Yahudilik’ten öğrendiğini düşünmektedir.

¹⁰⁰ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**, s.40

¹⁰¹ Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler...**, s.90

¹⁰² A.g.m, s.90

¹⁰³ “Rönesans’ın bireyci atılımının arkasından da, merkantilizm ve katı düzenlemeler gelecek, bu uygulama XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında, yasa tanımaz, fren tutmaz, dizgine gelmez büyük modern kapitalizmin muzaffer ve güçlü atılımıyla ortadan kalkacaktır”. Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler...**, s.83.

¹⁰⁴ Immanuel Wallerstein, “Braudel’den Harketle Gündelik Olarak Tarih (Önsöz)”, **Maddî Uygarlık ve Kapitalizm**, Fernand Braudel, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1993.

Özel Braudel’in “uzun süreçte (*longue durée*) tarihsel kapitalizmin aslî vechesinin, sermayenin değişik yerlerde ve değişik zamanlardaki (ticarî, tarımsal, endüstriyel veya finansal) biçimleri olmaktan çok, onun esneklik ve eklektizm olduğunu” düşündüğünü iddia etmektedir. Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”..., s.2

¹⁰⁵ Werner Sombart, **Luxury and Capitalism**, Ann Arbor: Michigan, 1967

Hristiyanlık'ta XVI. yüzyılda gerçekleşen ve Weber'in de son derece önemsedığı Reform, kapitalizmin ortaya çıkması için son derece önemlidir. Zira Hristiyanlık dünya işleri için çalışmayı hor gören bir din olarak ekonomik gelişmenin önündeki en büyük engel olarak durmaktaydı. Weber'in düşüncesine göre, kapitalizm öncesi dönemde, biriktirmek, tasarruf etmek ve kar peşinde koşmak kabul edilemez iken Protestanlık ile birlikte kapitalist kar arzusu ahlaki ve duygusal açıdan cazip hale gelmiştir¹⁰⁶. Weber burada meslek düşüncesinin değişimine özel anlam atfetmektedir¹⁰⁷. Protestanlık ve özellikle Kalvincilik meslek kelimesinin anlamını olumsuzdan olumluya çevirerek meslek sahibi olmanın ve üretmenin Tanrı'nın seçkin kullarından biri olma statüsünü teyit için gerekli olduğunu düşünmektedir. Böylece Kalvincilik zahidâne (*ascetic*) ekonomik kazancı, bir Hristiyanın en önemli vasıflarından birine dönüştürmüştür. Kalvinciler, devlet ve kilisenin Hristiyan toplumsal bir üst yapı temeli üzerinde yükselen organik toplumsal yapısının karşısına, kişinin kendi yetenek ve karar verme gücüne dayanan rasyonel ve yasal kazanma güdüsünü koydular. Weber püriten yaşam biçiminin doğal olarak sermaye birikimini teşvik ettiğini ileri sürerken çağdaş, ekonomik insanın beşiğinde Püritenizmin olduğunu söylemektedir¹⁰⁸.

Belirtilmesi gerekiyor ki, kapitalizmin yerleşmesi ancak geleneksel sistemin yıkılmasıyla mümkün olabildi. Zira geleneksel yaşam tarzı ve zihniyet kapitalizmin talep ettiği şartlara ve dinamizme sahip değildi. Bunu en iyi açıklayan Weber'dir. Weber ancak geleneklerin ve gelenekselin yıkılmasının kapitalizm için gerekli olan psikolojik ve sosyal şartları sağlayabildiğini ortaya koymaktadır¹⁰⁹. Bunun gerçekleşmesi için de dini algıların ve düşüncenin değişmesi gerekmiştir. Böylece XIX. yüzyıl ekonomisinin kökenlerinde kapitalizm ile Reformasyon arasındaki ilişki mevcuttur¹¹⁰. Marx da geleneksel hayat nizamının yıkılmasının bu geçiş üzerinde etkili olduğunu düşünmektedir. Ona göre köylü toplumunun yıkılması ve bunu müteakiben de

¹⁰⁶ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**, s.55, 57

¹⁰⁷ Almanca meslek (beruf) kelimesinin kökü seslenmek/ çağırmak (rufen) anlamına gelmektedir. Dolayısıyla meslek de çağırılmak ile eş anlamlıdır. Kalvinizmde meslek kişinin tanrı tarafından yapmaya çağırıldığı iş anlamına evrildiğini ve böylece iş sahibi olmanın ve üretmenin Tanrı'yı memnun etmek için gerekli şart olarak ortaya konmuştur. Weber burada böyle bir anlam değişiminin kapitalizme zemin hazırladığına inanmaktadır. A.g.e., çevirenin notu, s.62)

¹⁰⁸ A.g.e., 2002

¹⁰⁹ A.g.e., s.30,48

¹¹⁰ Weber'in sözünü ettiği dönemde değişen toplumsal ve psikolojik şartların kapitalizm üzerinde etkili olduğunu ilk kez Marx ortaya koymuştur. Macfarlane'ye göre Marx kapitalizmin tarihsel olarak özgül alt yapısının Batı Avrupa'da XVI. yüzyıldan başlayarak oluştuğunu düşünmektedir. Macfarlane, **Kapitalizm Kültürü...**, s. 222

serbest bir emek gücünün yaratılması ile birlikte kapitalizm için gerekli olan üretim ilişkileri de sağlanmıştır.¹¹¹

Marx kapitalist ekonominin bir dünya ekonomisi olduğunun ilk farkına varanlardandır. Endüstriyel sermaye bir kez saldırıya geçtikten sonra kapitalist fetih, kapitalist endüstrileşmeyi başlatacak rolü oynamıştır. Avrupa'daki kapitalizmin hızlı gelişimi, kökenleri ve onun Asya'ya yavaş yavaş sirayet etmesi, bu bölgelerdeki önceki üretim biçimlerinin farklılıklarının sonucudur. Dış pazarlarda yer kapmak ve sömürgeler yoluyla dış dünyanın her türlü kaynağını kullanmak kapitalizme sermaye birikimi sağlayan en önemli faktörlerdendir. See'nin belirttiği üzere "kapitalizmin tezahürü bilhassa dış ticarete görülür"¹¹². Özellikle Avrupa için barış yüzyılı sayılan XVIII. yüzyılda kapitalizm dünyada şaşırtıcı derecede hızlı bir şekilde yayılacaktır. Ortodoks (klâsik) Marksistler buradan şu sonuca varmaktadırlar: Kapitalizm uluslararası bir ticaret olmaksızın yaşayamaz ya da kapitalist ekonominin yaşaması için kapitalist olmayan ekonomiler gereklidir. Dolayısıyla kapitalizmin genel karakteristiği yayılmacılıktır.

Kapitalizmin bir ekonomik sistem olarak nihai biçimini alması için sosyal hayatta ve düşünce sisteminde birtakım değişimlerle beslenmesi gerekiyordu. Kapitalizmin gelişebilmesi için kültürel bir ortamın hazır olması gerektiği düşüncesi neredeyse bütün kapitalizm tarihçilerinin üzerinde birleştikleri noktadır. Bu bakış açısına göre kapitalizm Avrupa tarihinin ve kültürünün doğal bir ürünüdür. Macfarlane'ye göre "Marx, Weber ve başka birçoklarının gözünde, kapitalizmin kendine özgü bir toplumsal formasyon olduğu açıktır"¹¹³.

XVIII. yüzyılda ticarî kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçilirken değişen önemli unsurlardan biri de işgücü kaynağıdır. Ticarî kapitalizmde temel işgücünü köleler oluştururken sanayi kapitalizminin işgücü kaynağını ücretli işçi oluşturmaktadır. Bunun için ücretli olarak çalışacak özgür işçinin ortaya çıkması gerekmektedir¹¹⁴. Baechler'a göre kapitalist sistemi diğer bütün üretim tarzlarından farklılaştıran ücretli

¹¹¹ Marx, *Kapital...*,

¹¹² See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu...*, s.84

¹¹³ Macfarlane, *Kapitalizm Kültürü...*, s.201-202

¹¹⁴ "Kapitalistin işçinin emeğini bir üretim aracı olarak alması birbirini takip eden üç aşamadan sonra ortaya çıkmıştır: parasal zenginliğin gelişmesi, özgür işçinin ortaya çıkışı ve üretim araçlarının özgürleşmeleri". Baechler, *Kapitalizmin Kökenleri...*, s.36.

emektir¹¹⁵. Bazı insanların diğerlerinin emek gücünün ürünlerini değil de emeklerini satın alabiliyor olmaları kapitalist üretim ilişkilerinin temelidir. Bu kapitalist işverenle maaşlı işçi arasındaki bağlantıyı kuran spesifik sosyal ilişkidir¹¹⁶. Marx'a göre de özgür işçinin ortaya çıkması kapitalist bir sistemin işlerliği açısından son derece önemlidir¹¹⁷. Özgür işçinin ortaya çıkması ise çeşitli sosyal ve siyasal süreçler neticesinde mümkün olabilmıştır: İlk önce toprağa olan bağıllık çözülmüş ve bir kent örgütlenmesi içinde yeni bağlar oluşmuştur; daha sonra insanın iş araçlarının sahibi olarak gözüktüğü –Orta Çağ zanaatkârlığı gibi– ilişkiler çözülmüş ve işçinin üretim sürecinde gerekli üretim araçlarına sahip olmaması, her türlü birikimden yoksun olması durumu ortaya çıkmıştır; işçinin işle olan ilişkisinin emek düzeyinde sınırlı kalması ile iş örgütlenmesi köle ve köle sahibini andırır şekilde ortaya çıkmıştır¹¹⁸. Baechler, Marx'tan yola çıkarak “özgür işçinin ortaya çıkmasına yol açan süreç, aynı zamanda üretim araçlarını da özgürleştirmektedir” demektedir¹¹⁹. Diğer taraftan serflik, kölelik ve akrabalık gibi kösteklerin kısıtlayıcılığından kurtulmuş, özgür emek gücünün varlığı, Weber için büyük önem taşır. Weber, Orta Çağ'da kapitalizmin gelişmemesinin, modern anlamda üretken bir proleteryanın yokluğundan kaynaklandığını düşünmektedir¹²⁰. Zira Weber işin hane halkından ayrılmasını önemser. Ona göre bu fiziksel bir ayrılık olmak zorunda değildir; bu korporatif mülkiyetin kişisel mülkiyetten hukuken ayrılmasıdır¹²¹. Polanyi ise emeğin metalaşmasından bahseder. Emek adı altında insanın, toprak adı altında doğanın satılabilir duruma gelmesinden yakını. Ona göre emek gücünün ücret denen bir fiyat üzerinden, toprak kullanımının da rant denilen bir fiyat karşılığında herkesçe alınıp satılabiliyor olması insanın doğasına aykırıdır¹²². Her iki unsurda normalde satılmak için üretilmezler, satılsalar da satılmasalar da varlardır. Fakat kapitalizmde ikisinin de değeri arz ve talebe göre belirlenmektedir.

¹¹⁵ A.g.e., s.29.

¹¹⁶ Marx artı değer kaynağının, kapitalist işverenle maaşlı işçi arasındaki bağlantıyı kuran spesifik sosyal ilişki olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla onun kavramsallaştırmasında, işçi emeğinden ziyade kendi çalışma kapasitesi demek olan işgücünü satmaktadır. Marx, **Kapital...**

¹¹⁷ A.g.e., s.460-461

¹¹⁸ A.g.e., s.460-461

¹¹⁹ Baechler, **Kapitalizmin Kökenleri...**, s.36.

¹²⁰ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**, s.43

¹²¹ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu...**, s.19,22

¹²² Polanyi, **Büyük Dönüşüm...**

Üretim ilişkileri, yani insanların üretim sürecinde birbirleriyle nasıl bir ilişkiye girdikleri kapitalizm için can alıcı bir önem taşır. Kapitalizmde, bireysel ve özel mülkiyet eksiksiz bir gelişme göstermiştir. Mülkiyet daha önceki toplumsal formasyonlardaki gibi kollektif değildir, devletin, toplumun, ailenin hatta lordların elinde değildir, tam anlamıyla bireyseldir¹²³. Kapitalizmde her şey bir başkasına devredilebilir hale gelmiştir. Kapitalizmde her şey pazarda işlem görebilecek bir metadır. Bu sistem dahilinde insanlar nesneleri alıp satabilirler, hatta kendi emeklerini satın başkasının emeğini satın alabilirler. Görünüşte her şey *özgür* kılınmış ve her şeye parasal bir değer verilmiştir. Böylece, bireysel özel mülkiyetin ve yaygın ücretli emeğin ortaya çıkması, kapitalizmin merkezi karakteristikleridir. Bu özellikler yeni sınıfların, sahip olanla olunanın, toprak sahipleri, çiftçiler ve işçilerin ve herşeyi satın alabilen sermayenin ortaya çıkmasına olanak verir. Bu süreçte üretimin örgütlenmesi de değişimler geçirmektedir. Uzmanlaşmanın ve iş bölümünün az olduğu bir dünyadan, gittikçe farklılaşan bir dünyaya doğru kitlesel bir değişim yaşanır. Böylece üretim için gerekli olan faktörler değişir. Macfarlane bunu güzel bir şekilde özetlemektedir:

“Kapitalizmden önce uzmanlaşma yalnızca toplumun önemli katmanları arasında vardır: Rahipler, eğirmenler, savaşçılar ve yöneticiler bir yanda, tarımsal işçi kitlesi öbür yanda toplanır. Zanaat ustalarının yoğunlaştığı yerler vardır, ancak kentler ve pazarlar küçük ve periferikti, zanaatçılar da azdı. Kapitalizmle birlikte bütün bunlar değişti ve fabrika üretiminin yükselmesi durmadan artan bir işbölümünü de beraberinde getirdi”¹²⁴.

Üretim ilişkilerindeki bu değişimin ve uzmanlaşmanın yanı sıra, üretim araçları da değişime uğrar. Kullanılan aletler ve fiziksel çevre değişir. Çoğu yerde insan emeğinin yerini makineler alır. İnsanların kullandığı aletler değiştikçe, toplumsal ilişkiler de değişir. Bu yönüyle Marksist yazında sıkça vurgu yapılan üretim araçlarının değişmesiyle üretim ilişkilerinin de değişeceği savı XIX. yüzyılın başında bariz bir şekilde gözükmemektedir. Diğer taraftan makineleşme ile birlikte üretimin anlamı da değişir. Geçim amacıyla yapılan üretim artık kâr amaçlı kitle üretimine dönüşür. Bu da Polanyi’nin dile getirdiği gibi insanları öğütüp kitlelere dönüştüren ‘*iblis fabrika*’nın zaferidir¹²⁵. Nitekim Özel de

¹²³ Bu yalnızca gayri menkuller için değil, bireyin nihai mülkü olan emek gücü içinde geçerlidir.

¹²⁴ Macfarlane, **Kapitalizm Kültürü...**, s.261.

¹²⁵ Polanyi, **Büyük Dönüşüm...**

“ticarî bir toplumda makineyle üretimin içerdiği şey aslında toplumun doğal ve insanî özünü metalara dönüştürmektir. Bunun tuhaf ama kaçınılmaz sonucu, bu yöntemin yol açtığı sarsıntının mutlaka insan ilişkilerini altüst edeceği ve doğal çevreyi yok etme tehlikesi taşıyacağıdır”¹²⁶ der.

Bu dönüşüm insanın üretim sürecindeki ve toplumsal yaşamdaki rolünü etkilemekteydi. Polanyi’nin dile getirdiği gibi kendi kurallarına göre işlediğine inanılan kapitalist piyasa sisteminde can alıcı unsur her şeyin metalaşmasıydı¹²⁷. Para, emek ve toprak, satılmak üzere üretilmemelerine rağmen piyasa sistemi içerisinde ve kapitalizmin işlemesi için Avrupa toplumuna özgü bir şekilde meta muamelesi görmüşlerdir. Bu *yabancılaşmayı* doğurmuştur. Büyük ölçüde parasallaşmamış bir mübadele sisteminden, neredeyse tümüyle paranın egemenliğindeki bir sisteme geçilirken insanın toplumsal rolünde can alıcı bir değişme yaşanmaktaydı. “Coğrafi ve sosyal hareketlilikte yaşanan artış, insanları bir lorda ya da toprağa bağlı olmaktan kurtarıyordu, fakat kapitalist üretim tarzındaki emek hareketliliği içinde bu insan mülksüz bir proletarya”¹²⁸ olmaktaydı. Polanyi, Speenhamland Yasası¹²⁹ çerçevesinde bunun pek de kendiliğinden işleyen doğal bir süreç olmadığını, aksine kapitalist üretim için gereken emek gücünün oluşması için topluma devrimci bir şiddet uygulanmasıyla ortaya çıkmış olan bir durum olduğunu ortaya koymaktadır¹³⁰.

Diğer taraftan XIX. yüzyılda siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılması yöneticilerle kapitalistler arasındaki ilişki sistemini etkilemiş ve toplumun temel yapısını etkilemiştir. Polanyi’ye göre “toplumun özü için ölümcül bir tehlike oluşturan” bu ayrım, neredeyse otomatik bir biçimde adalet ve güven pahasına özgürlük yarattı¹³¹. Yani bu toplumda özgürlük son sınırına kadar yaşanıyordu fakat adalet ve güven gittikçe kayboluyordu. İşsizlik ve spekülâtif kârlar gibi köklü sorunlar piyasa ekonomisi ve toplum içerisinde özgürlüğün ve barışın kurumsallaşmasına engel

¹²⁶ Özel, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”..., s.39

¹²⁷ Karl Marx bunu ilk kez dile getiren kişidir. Daha sonra Polanyi bu tezi etraflıca incelemiştir. Bkz. Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*

¹²⁸ Macfarlane, *Kapitalizm Kültürü...*, s.261.

¹²⁹ Speenhamland Yasası Polanyi’nin açıkladığı gibi İngiltere’de bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bir yasaydı. Polanyi’ye göre “Speenhamland gerçekte emek piyasası olmayan bir kapitalist sistemin rekabetçi bir piyasa ekonomisi gibi görülmesine yol açmıştı” Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.136.

¹³⁰ A.g.e. s. 136.

¹³¹ A.g.e., s.248

olmaktaydı.¹³² Zira sanayi toplumunun amacı barış ve özgürlük değil, kâr ve refah yaratmaktı.

Bütün bu gelişmeler XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde kapitalizmin bir ekonomik sistem olduğu kadar, sosyal ve siyasî bir düzen olarak da yerleşmesine yol açtı. Hobsbawm'ın liberalizm çağı olarak adlandırdığı bu dönemde liberal düşünce ve önermeler aynı zamanda en büyük eleştirisini, sosyalizmi de doğurarak gittikçe daha fazla geçerlilik kazanmaya başladı. Liberalizmin üstünlüğü açık bir şekilde ele aldığı bu çağ tekelci bir korumacılık döneminin başlamasıyla 1870'lerde son bulacaktır. Hobsbawm bunu şöyle açıklamaktadır:

“İktisadî açıdan, rekabetçi özel girişimden, devletin özel girişime karışmama siyasetinden ve Almanların Manchesterismus (Manchestercilik) dediği şeyden (Victoria İngilteresi'nin serbest ticaret ortodoksisinden) hızla uzaklaşacak, büyük endüstri korporasyonlarına (karteller, trösler, tekeller), ciddi boyutlarda devlet müdahalesine, (mutlaka iktisat kuramında olmasa da) uygulamada son derecede farklı ortodoksilere yönelecekti”¹³³.

Bu bölümde gösterilmeye çalışıldığı gibi kapitalizm bireysel, sosyal, siyasal sonuçları olan bir ekonomik sistem olarak Avrupa'da XVI. yüzyılda gelişmeye başlamış ve XIX. yüzyılda tamamıyla yerleşmiştir. Bu süreçte en başından başlayarak devletin ve uluslararası pazarın, sömürüdeki rolü son derece önemlidir. Kapitalizmin bir sistem olarak ortaya çıkabilmesi için gerekli olan temel şartlar –sermaye birikimi, özgür işçinin ortaya çıkması, uluslararası pazarlarda girişimcinin garanti altına alınması ve karşıt güçlerin kontrol edilmesi– devletin desteğiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kapitalizm kendi siyasal sistemini de beraberinde getirmiştir. Daha sonra ise kapitalizm tamamen yeni bir sosyal durum oluşturmuş, sınıfsal yapıyı değiştirmiş, hukuksal yapıyı yeniden şekillendirmiş ve kapitalist toplumu ortaya çıkarmıştır. Böylece ekonomik değişimler Avrupa toplumlarının kendi içinde ve diğer toplumlarla olan ilişkilerinde yön verici olmuştur.

¹³² Diğer taraftan yine Polanyi'yi takip edersek toplum kendini savunarak buna karşı adaleti ve güveni talep eden hareketler yaratmıştır. Bu hareketler “sivil özgürlükler, özel girişimcilik ve ücret sistemi, ahlaki özgürlük ve bağımsız düşünceyi besleyen bir yaşama biçimi içinde birleştiler”. A.g.e., s.248.

¹³³ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.329

1.4. MODERN ULUS DEVLETİN KONSOLİDAYONU VE DÜNYA SİSTEMİNİN DÖNÜŞÜMÜ

XIX. yüzyılda dünya sistemini oluşturan en önemli unsur Batı'nın sürekli yükselmesi ve Batı dışının buna cevap üretememesiydi. Bu dönemde yeni olan en önemli nokta Avrupa dengelerinin bir dünya dengesi haline gelmesiydi. Avrupa'da ulus-devletin konsolidasyonu ve bunu takiben Avrupalı devletler arasında yaşanan anlaşmazlıklar veya anlaşmaların dünya dengelerine yansımasydı. Böylece Batılı siyasal sistem yeryüzüne yayılmıştır. XIX. yüzyıl, Fransa'dan başlayarak önce tüm Avrupa'ya daha sonra da dünyaya ulus devletlerin devrinin geldiğini ilan ederek başladı. Her bir devlet önce ulusal bilincini inşa edecek siyasetleri geliştirmeye ve ulusu tek bir çatı altında toplamaya girişti. Ulus devlet ya da modern devlet olarak adlandırılan siyasî yapı kökleri yine 1600'lere kadar geri gitse de XIX. yüzyıl boyunca temel karakterlerini oluşturacak şekilde yerleşmiştir. Zira modern ulus devletin uyruğu, yönetim sistemi ve devletin diğer bileşenleri de bu dönemde netleşmiştir. Bu çerçevede bireyin, toplumun ve iktisadın yeniden şekillenmesi siyasal sistemi de yeniden şekillendirmiştir. Dolayısıyla modern devletin etkin rolü olmadan diğer değişimlerin yaşanması neredeyse imkânsızdır.¹³⁴

XIX. yüzyılın ilk çeyreği Avrupa'da iç savaşlar, devrimci ve karşı devrimci mücadeleler dönemidir. Her tarafta imparatorlara karşı ayaklanmalar başgöstermiş ve siyasal olarak Avrupa haritası sürekli değişmiştir¹³⁵. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu kargaşa ve mücadele Avrupa dışına taşınmış, daha açık bir ifadeyle Avrupalılar savaşı artık evlerinde yapmamaya karar vermişlerdir.

“Osmanlı, Mısır ve Fas İmparatorlukları parçalanıp bölüşülmüşler; işgal orduları Çin'i kapılarını yabancılara açmaya zorladılar ve tek bir büyük hamleyle Afrika kıtası bölüşüldü. Aynı zamanda iki güç, Birleşik Devletler ve Rusya, dünya çapında önem kazandı. Almanya ve İtalya'da ulusal birlik sağlandı; Belçika, Yunanistan,

¹³⁴ Modern ulus devletin yerleşmesi ile kapitalizmin başarıya ulaşması arasındaki sıkı ilişkiyi en açık biçimiyle sömürgelerle olan ilişkilerde görebiliriz. Sömürgelerle olan ilişkiler daha önce şirketler aracılığıyla (Örneğin Doğu Hint Kumpanyası) yürütülürken daha sonra bu ilişki tamamen devletle birlikte devletle özdeşleşmiş girişimciler tarafından üstlenilmiştir.

¹³⁵ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.31.

Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan, bazıları ilk kez bazıları da yeniden, egemen uluslar olarak Avrupa haritasında yerini aldılar”¹³⁶.

1870’lerde Avrupa’daki uluslaşma serüveni gittikçe sona doğru yaklaşmaktaydı. Osmanlı’nın egemen olduğu topraklardaki halklar çoktan ulusal kurtuluşlarını sağlayacak olan çalışmalar ve örgütlenmeler içerisine girmişlerdi. Diğer taraftan Avrupa’da geleceği etkileyecek en önemli gelişmelerden olan Almanya ve İtalya’nın birliklerini tamamlayarak ulus devlet olma yolunda hızla ilerlemeleri bu dönemde Avrupa resminin netleşmesini sağladı. Ulus devlet formasyonunun giderek genel kabul görmeye başlamasını önce monarşik demokrasilere geçişin hızlanmasında ve daha sonra da uluslaştırmaların ve ulusal bağımsızlık hareketlerinin artan sayısında izleyebiliriz. Polanyi’nin ifade ettiği gibi XIX. yüzyıl felsefesinin yaygın enternasyonalizmine rağmen milliyetçilik ve kendine yeterlilik liberal milliyetçiliği oluşturuyordu¹³⁷. Uluslararası serbest ticaret düşüncesinden korumacılığa ve ulusal serbest piyasadan tekeli muhafazakârlığa doğru bir akım mevcuttu. “Bu arada, geleneğin kazandırdığı meşruiyetin ve ahlaki özerkliğin ya da ekonomik yasaların bozulmayacağı inancının denetiminden çıkan devlet, teoride kitlelerin amaçlarına ulaşmalarının salt bir aracı gibi görünse de, uygulamada gücü her şeye yeten bir Leviathan haline gelecekti”¹³⁸.

Modern ulus-devletin ve yeni siyasal yapının ilk anda göstermiş olduğu en temel eğilimin yayılma olduğunu söyleyebiliriz. Yayılmanın en erken kendini gösterdiği alan yayılmacı karakteriyle ve evrensel bir model olduğu iddiasıyla Avrupa kapitalizmiydi. Amin’in dile getirdiği gibi “bu modelin evrensel geçerlilik iddia edişinin nedeni, kapitalist sistemin ilk global toplumsal sistem olmasıdır”¹³⁹.

Endüstri Devrimi dünya dengelerini oluşturan, olgulara yön veren hareket olarak XIX. yüzyılın en güçlü hareketidir. Ferro’nun da işaret ettiği gibi “Büyük Britanya bu devrimin itici gücü olmuş ve hem endüstri ürünlerini eritmek için, fazla çaba harcamaksızın Güney Amerika’da İspanya’nın ve Portekiz’in yerlerini almıştır”¹⁴⁰.

¹³⁶ A.g.e., s.31.

¹³⁷ A.g.e., s. 200.

¹³⁸ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.330-331

¹³⁹ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.133

Aynı zamanda Said’in de işaret ettiği gibi daha sonra etkilerini fazlasıyla gösterecek olan kültürel ve siyasal yayılmalar da yavaş yavaş Avrupa’lı olguları evrensel hale getirmekteydi. Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*

¹⁴⁰ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.565

İngiltere öncülüğünde sanayi kapitalizminin ihtiyaçları ve itilimiyle bu yüzyıl içinde “adım adım dünyanın en uzak köşelerine ulaşan ve gelişmiş ülkeleri birbirlerine ve gelişmemiş dünyaya bağlayan ekonomik işlemlerden, iletişimden, mal para ve insan hareketlerinden oluşan, yoğunluğu her geçen gün artan bir ağ halinde tek bir küresel ekonomi”¹⁴¹ yaratılmaktaydı.

XIX. yüzyıl liberal burjuva toplumunun yapısıyla bağlantılı düşüncelerin, değerlerin ve kurumların elde ettikleri zafer, yüzyılın görünümünü belirlemede son derece etkilidir. Zamanın hakim liberal iktisat kuramına göre bir dengenin sağlanabilmesi için dünya ölçeğinde tasarlanmış olması gerekmektedir. Burada liberalizm, rakiplerin serbest bir şekilde rekabet edebileceği, dünya çapında üretimi ve refahı arttıran bir sistem olarak sunulmaktaydı. Fakat askerî ve siyasî olarak avantajlı olanların sistemde kendi çıkarlarını korumaları ve diğerlerinin de bunu değiştirmek için silaha ve rekabeti ortadan kaldıran politikalara (örneğin korumacılığa) başvurmaları göz ardı edilmişti. Bu da ulusal ekonomilerin çelişkilerinden kaynaklanmaktaydı.¹⁴² Dolayısıyla Hobsbawm’ın dediği gibi ülkelerden birinin kazancı gittikçe diğerinin konumunu tehdit eder hale geldi. 1880’lere gelindiğinde “dünya, artık kendilerini birbirlerine karşı *koruyan* çok sayıda rakip *ulusal ekonomiden* oluşmaktaydı”¹⁴³. Bu bakımdan emperyalizm, 1880’lerdeki ekonomik baskının şiddetlendirildiği ulusal endüstri ekonomileri arasındaki rekabete dayanan uluslararası bir ekonominin doğal yan ürünüydü. Küresel düzeyde pazar arayışı en sonunda ülkeleri birbirleriyle küresel düzeyde sömürgeci rekabete ve savaşa itmiştir.

Böylece yeni bir ulusal ve uluslararası siyasal sistem ortaya çıkmış oldu. Buna göre ulus-devlet artık siyasal birim olarak ortaya çıkan bir yapıydı. Diğer taraftan Avrupa dengelerinin tamamen bir dünya dengesine dönüşmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Serbest ticaret liberalizminin kısa süren egemenliği sonrasında korumacı ve yayılmacı bir dönem başlamıştır. Bunun hem liberalizmin/kapitalizmin özünde olan bir durum olduğunu hem de ortaya çıkan uluslararası siyasî konjonktürlere bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁴¹ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.74

¹⁴² Tabii burada ulusal ekonomiler derken Avrupalı ekonomilerden bahsetmekteyiz. Zira sömürge ve yarı sömürge dünyada ya ulusal ekonomiyi koruyacak bir devlet yoktu ya da var olsa bile denklemde bunu yapacak güce sahip değildi. İktisadî bakımdan, menziline girdikleri kapitalizmin merhametine kalmışlardı. Askeri ve kültürel olarak ise bir değer ifade etmedikleri oryantalist aşağılamalardan görülebilir.

¹⁴³ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.81

1.5. EMPERYALİZMİN ZEMİNİ OLARAK XIX. YÜZYIL AVRUPA TARİHİ

Çalışmanın bu bölümünde XIX. yüzyılda yaşanan ve emperyalizmin doğuşuna zemin hazırlayan değişimler incelendi. Avrupa toplumlarının yaşadıkları bu yaşamsal dönüşümlerin gittikçe dünyayı etkileyen bir sistem oluşturmalarına ise daha sonraki bölümlerde değinilecektir. XIX. yüzyılda Avrupa'daki dönüşümlerin açıklandığı bu bölümü kısaca özetlenirse; ilk olarak modern bireyin ortaya çıkışı incelendi. Bu birey aydınlanma düşüncesi tarafından en olgun haliyle tasarlanmış seküler, ilerlemeye inanmış, evrenselci ve kendine güvenen, dünyaya meydan okuyan, girişimci, özgürlükçü ama adil olmayan, yıkıcı, kar arzusu tarafından yönlendirilen bir bireydir. Bu birey diğer tüm yapıların oluşmasında temel yapı taşı olarak son derece etkin roller oynamıştır. Hemen ardından yeni bir toplumun oluşması incelendi. Avrupa toplumunu oluşturan geleneksel bağların zedelenmesi, bazı alanlarda tamamen yok olması ve nihayetinde geleneksel olanın silinmesi bu toplumun değişim dinamiklerini oluşturan en önemli unsurdur. Sınıfsal yapının değişmesi, hukuk temelli bir toplumdan ekonomi temelli bir topluma geçilmesi toplumsal değişimi etkileyen ana unsurlardır. Bütün bunların arka planında kapitalizmin bir ekonomik sistem olarak olgunlaşması ve en sonunda da yerleşmesi etkili bir şekilde durmaktadır. Dolayısıyla XIX. yüzyıl Avrupasında değişimlerden bahsetmek bir anlamda kapitalizmin etkilerinden bahsetmektir. Kapitalizmin yerleşmesi birçok anlamda yenilikleri besleyen ve tetikleyen bir olgu olmuştur. Nihayetinde temelde Avrupa sisteminin bir yansıması olan bir ulusal ve uluslararası siyasal sistem ortaya çıkmıştır. Ekonomik anlayışın, ulusların devletleşmelerinin beslediği bir korumacılığın ve yayılmacılığın en sonunda emperyalizme ve savaflara yol açtığını ileri süren bu kısımda uluslararası bir sistem olarak liberalizmin ve kapitalizmin nasıl uluslararası bir sistemi oluşturdıkları incelendi.

2. EMPERYALİZM ÇAĞI

Emperyalizm Çağı bir önceki kısımda tanımlanan dönüşümler üzerine bina edilen bir dönem olarak ortaya çıktı. Avrupalı devletlerin olduğu kadar bireylerin ve tüm yapıların davranışlarına yön vererek bu çağ dünyayı yönlendirme kapasitesine sahip bir olgu olarak emperyalizmi ortaya çıkardı. Bu dönemde yayılma ve şiddet belirgin bir şekilde artmış ve dünyada hızlı bir ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal değişim yaşanmıştır. Böylece emperyalizm bir sistem olarak son derece etkin ve etkili bir değişim dinamiği olmuştur. XVI. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyılda kemale eren Avrupa'nın dönüşümü bu anlamda tüm dünyanın kaderini ve geleceğini etkileyen bir şekil almıştır.

Bir emperyalizm çağından bahsetmek için emperyalizmi yüzyıllar boyunca siyasî pratiğin bir parçası olan sömürgecilikten ayırmak zorundayız. Sömürgecilik uzun bir zaman farkıyla emperyalizmden önce gelir. Her ikisi de tarih içinde farklı yöntemler kullanmış ve farklı işlevler yerine getirmiştir. John Eaton'a göre "emperyalizm terimi, ekonomi politikte kapitalizmin gelişiminde belirli bir aşamayı tanımlamak için kullanılır"¹⁴⁴. Ona göre emperyalizm "16. ve 17. yüzyılın sömürge imparatorluklarından (tüccar sınıflarının servetlerini kapitalizm yoluyla çoğaltmaları henüz çocukluk çağındaydı) ve kölelik üzerine kurulu eski dünyanın imparatorluklarından (Atina İmparatorluğu, Büyük İskender'in imparatorluğu veya çok geniş vergi gelirlerine silah yoluyla sahip olan Roma) tamamen farklıdır"¹⁴⁵. Bütün imparatorluklarda daha güçlü olan milletlerin veya güçlü milletlerin yönetici sınıflarının, daha zayıf milletleri sömürmeleri olgusu ortak olsa da her bir dönemde ekonomik temeller ve sömürü şekilleri tamamen farklıdır. Emperyalizm hakkında "mekanik teoriler üzerine kurulu genellemelerden kaçınabilmemiz için", onu alt dönemlere ayırmamız gerektiğini düşünen Amin "emperyalizmin *klâsik* denebilecek ilk aşaması"nın 1880'den Birinci Dünya Savaşı'na ve belki de 1930'lara kadar uzandığını ileri sürmektedir.¹⁴⁶

¹⁴⁴ John Eaton, **Political Economy**, New York: International Publishers Co. Inc., 1966, s.183

¹⁴⁵ A.g.e., s.183

¹⁴⁶ Amin'e göre "emperyalizm iki genişleme evresinden -(1880-1914) ve İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen evre (1945-1970)- ve Rus ve Çin devrimlerinin doğduğu ilk ciddi bunalım aşamasından (1914-1945) geçti. Amin, bizim ilgi alanımız olan ilk genişleme evresinin en temel özelliklerinin şunlar olduğunu düşünmektedir: "İşgücünün farklılaşmış sömürü oranlarına yansıyan, eşsiz değişim; Bu farklılaşmış sömürünün temeli olarak, tarım ve sanayi ülkeleri arasındaki "klasik" uluslararası işbölümü; Tekelci sermayeye tabi kılınmış periferi tarımının değişik varyantları (sömürgeci ticaret sistemi, latifundia); Emperyalizmin sınıf ittifakları (emperyalistler -"feodaller"- komprador burjuvazi) ve proleteryanın sınıf ittifakları (proleterya-sömürülen köylülük-küçük burjuvazi ulusal burjuvazi);

Tarihçiler emperyal çağın genelde 1878 dolaylarında, Afrika için kapışma ile başladığını düşünürler. Bu kapışmayı bir düzene bağlamak için temelde bir *centilmenlik anlaşması* ile neticelenen Berlin Konferansı (1884–1885) düzenlenmiştir. Bu anlaşma ile oyunun kuralları belirlenmiştir: “Avrupalı güçlerin her biri bir diğerine haber vermeksizin vahşiler gibi toprak elde etmeye kalkışmayacak ve itirazda bulunulabilmesine zaman tanıyacaktı”¹⁴⁷. Berlin Konferansı “kendilerince tepki gösteren ilgili Afrikalı halklardan bağımsız bir biçimde”¹⁴⁸ *oyunun kurallarını* koymuştu, “böylece, *bayrak yarışı* denilen bir operasyonlar ve ilhaklar zinciri başlamıştı, katılan Avrupalı güçlerden her biri en büyük toprak parçasına bayrağı dikmeye bakıyordu”¹⁴⁹. Bu sürecin neticesinde her bir Avrupalı devletin bayrağı ilk diken olabilmek için Avrupa dışını çılgın bir işgal sürecine girmiştir. Daha sonra işgal edilecek yer kalmadığıdaysa birbirlerinin paylarına göz dikmişlerdir. Emperyalizmi sömürgecilikten ayırmak ve emperyalizmin temel karakterini saptamak emperyalizm üzerine yazılan birçok metnin temel odağı olmuştur. Bu noktanın önemli olmasının nedeni emperyalizmin yeni bir olgu olarak incelenip incelenmeyeceği noktasındaki tartışmalardan kaynaklanmaktadır.

Said modern Avrupa emperyalizminin, “önceki tüm biçimlerden köklü bir biçimde ve esasları bakımından ayrılan bir denizaşırı tahakkümü”¹⁵⁰ olduğunu belirtmektedir. Bu farklılığın denetimlerinde bulundurdıkları toprakların boyutu ile kolayca anlaşılabilceğini düşünen Said basit bir karşılaştırma yapmaktadır: “Bizans, Roma, Atina, Bağdat ya da İspanya ve Portekiz’in on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda denetimlerinde bulundurdıkları toprakların boyutu, İngiltere ve Fransa’nın XIX. yüzyılda denetimlerinde bulundurdıklarının yanına bile yaklaşamaz”¹⁵¹. Fakat ona göre en önemlileri “güç eşitsizliğinin uzatılan ömrü” ve “yoğun iktidar örgütlenmesi” olan daha esaslı farklar da mevcuttur.¹⁵² Said ayrıca Avrupa merkezci kültürün emperyalizmin doğmasında ve yayılmasında çok önemli, gerçekten vazgeçilemez bir rol

Emperyalist baskının politik biçimleri (doğrudan sömürgeleştirme, protektoralar, yarı protektoralar)”. Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.158 (ayrıca s.275-276-77).

¹⁴⁷ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.134

¹⁴⁸ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.137

¹⁴⁹ A.g.e., s.137

¹⁵⁰ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.333

¹⁵¹ A.g.e., s.333-334

¹⁵² A.g.e., s.333-334

oynadığı kanaatindedir.¹⁵³ Dolayısıyla emperyalizm sömürgecilikten farklı olarak basit bir birikim ve ele geçirmeden ziyade tahakküm altına almak ve bu tahakkümle bağlantılı bilgi biçimlerini (örneğin oryantalist bir bakışı) oluşturmaktır. “Klâsik XIX. yüzyıl emperyal kültürünün sözcük dağarcığı, *aşağı* ya da *tâbi ırklar*, *ikincil halklar*, *bağımlılık*, *yayılma* ve *otorite* gibi sözcük ve kavramlarla doludur”¹⁵⁴. Bu dönem Avrupa tarihçilerinin sıkça bahsettikleri gibi Avrupa’da sükûnet ve barış devri olmasına karşın, Asya ve Afrika’da heyecanlı bir yayılma ve işgal dönemidir¹⁵⁵.

İlk emperyalizm eleştirmenlerinden biri kabul edilen Joseph Conrad “Bizim ten rengimizden farklı bir ten rengine ve bizimkinden daha yassı burunlara sahip insanların elindekileri almak mânâsına gelen yeryüzünün işgalini uzun süre incelerseniz hiç de hoş bir şey olmadığını görürsünüz” diyerek olgunun kapsamını ve ahlaki değerini ortaya koymaktadır¹⁵⁶. Modern emperyalizmi, “hepsi eşit ağırlıkta olamayan, izi tüm tarihi çağlarda sürebilecek öğelerden oluşan bir uzuv büyümesi” olarak adlandıran V. G. Kiernan, bu uzuv büyümesinin nedenlerinin “belki de, tıpkı savaşın nedenleri gibi, elle tutulur maddî yoksulluklardan çok, sınıflara bölünmenin çarpıttığı toplumların huzursuz gerilimlerinde ve bu gerilimlerin zihinlere yansıttığı çarpık fikirlerde” aranması gerektiği fikrindedir.¹⁵⁷ A. Haluk Ülman’ın dile getirdiği gibi dünya o güne kadar gördüğü en büyük savaşa emperyalist Avrupa devletlerinin ekonomik siyasal üstünlüğünün dorukta olduğu bir dönemde ve bu sebeple girdi.¹⁵⁸ A. P. Thornton ise emperyalistlerin içinde yaşadıkları dünyayı kendi evleriymişçesine kullandıklarını düşünmektedir. Emperyalistler dünyayı yöneten stratejik, ticarî, diplomatik, sosyal

¹⁵³ “Yıllar süren emperyal yayılma sırasında Avrupa kültürünün merkezinde, önüne geçilemeyen ve aralıksız bir Avrupa merkezilik yatmıştır. Bu süreç, deneyimleri, toprakları, insanları, tarihleri çoğaltıyor, inceliyor, sınıflandırıyor, doğruluyor ve Calder’in söylediği gibi, ‘Avrupalı iş adamına büyük plan yapma’ olanağı sağlıyordu; ama boyunduruk altına alma işini her şeyden önce kimliklerini (düşük düzeyde bir varlık olma dışında) kültürden hatta beyaz Hristiyan Avrupalı kavramından sürgün etmek yoluyla gerçekleştiriyordu. Bu kültürel süreç, emperyalizmin maddî merkezindeki iktisadî ve siyasal mekanizmanın, yaşamsal, etkileyici ve güç kazandırıcı karşılığı olarak görülmelidir. Söz konusu Avrupa merkezci kültür, Avrupalı olamayan ya da çeper dünyada yer alan her şeyi hiç durmadan kodlamış ve gözlemiştir; öylesine baştan aşağı ve ayrıntılı bir biçimde ki, dokunulmamış pek az şey, incelenmemiş pek az kültür, üstünde iddiada bulunulmamış pek az halk ve toprak parçası bırakmıştır.” A.g.e., s.333-334.

¹⁵⁴ A.g.e., s.48

¹⁵⁵ Arendt Avrupa’daki bu sükûnetin kaynağı olarak çatışmaların emperyalizm aracılığıyla Avrupa dışına taşınmasını görmekte ve bunun “duyarlı kimseler dışında herkesi yanıltan, savaş öncesi Avrupa’sının her yanına hâkim olan aldatici bir güvenlik duygusu” yarattığını düşünmektedir. Hannah Arendt, **Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm**, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yay., 1998, s.51.

¹⁵⁶ Joseph Conrad, **Karanlığın Yüreği**, Çev. Sinan Fişek, İstanbul: İletişim Yay., s.4-5

¹⁵⁷ V. G. Kiernan, **Marxism and Imperialism**, London: Edward Arnold, 1974, s.111

¹⁵⁸ A. Haluk Ülman, **I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş**, Ankara: İmge Yay., 2002, s.18

kuralları kendileri koyuyorlardı. Ona göre ifa edecek bir fonksiyonları, niyetleri onları emperyalist olmakla gurur duymaya, övünmeye sevk ediyordu¹⁵⁹.

Hannah Arendt ise XIX. yüzyıl sonunda yaşanan emperyalizmin siyasî süreçlerle ilişkili olduğunu ve emperyalistlerin gerçek isteklerinin siyasî iktidarlarını genişletmek olduğunu yazmaktadır.¹⁶⁰ Diğer taraftan Arendt, Avrupa'da kapitalizm sonucu ortaya çıkan lüzumsuz insanların ve paranın emperyalist yayılmanın fitilini ateşlediğini de düşünmektedir. Toplumun bir kumarbaza çeviren emperyalizm gittikçe şiddeti ateşlemektedir. Zira Arendt'e göre "uzak ülkelere yapılan ve denetimden kolayca çıkabilecek olan yatırımlar, toplumun geniş kesimlerini birer kumarbaza çevirmek, bütün kapitalist ekonomiyi bir üretim sisteminden bir mali spekülasyon sistemine dönüştürmek ve üretimden elde edilen kazancın yerine komisyon kârlarını geçirmek gibi bir tehlike taşımaktaydı"¹⁶¹. Böylece Arendt'e göre emperyalizm bir önceki bölümde açıklanan modern Avrupa'daki dönüşümlerin doğal bir sonucudur.

Diğer taraftan 1870 yılından sonra sömürgeciliğin hızlanmasında ve daha sonrasında emperyalizme dönüşmesinde¹⁶², yarıya yeni giren devletlerin rolü olduğu düşünülmektedir. "Bu devletler, artık ulusal birliklerini tamamlamış olan İtalya ve Almanya¹⁶³ ile, Pasifik Okyanusu'na çıktıktan sonra gözlerini Uzak Doğu'ya çeviren Amerika Birleşik Devletleri¹⁶⁴ ve yabancılara açıldıktan sonra bir kalkınma denemesine girişen Japonya'dır"¹⁶⁵. Sömürgecilik kapitalist endüstrileşmesini yeni tamamlayan Almanya ve Japonya gibi ülkeler için daha acil bir önem ifade ediyordu. İngiltere ve

¹⁵⁹ A. P. Thornton, *Doctrines of Imperialism*, New York: John Wiley & Sons, 1965, s.92

¹⁶⁰ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*

¹⁶¹ A.g.e., s.30

¹⁶² "Bu hızlanma, 1870-1914 yılları arasındaki dönemde daha belirgin olarak göze çarpıyor. Çünkü bu dönem, endüstri devriminin en yoğun aşamalarından birine tanık olmuştur. 1870 yılına kadar olağan temposuyla gelişen endüstri devrimi, bundan sonra yeni enerji kaynaklarının (havagazı ve elektriğin, 1900'lerden başlayarak da petrole dayalı enerjinin) üretime uygulanması ve döküm yöntemlerinin geliştirilmesi sonucunda birdenbire ve alabildiğine hızlanmıştır. Onunla birlikte, daha geniş hammadde kaynaklarıyla daha geniş pazarlar aranmasına yönelen sömürgecilik akımı da hızlanacak ve yukarıda saydığımız sömürge imparatorluklarının büyük bir bölümü bundan sonra kurulacaktır. O kadar ki, 1876 yılında Afrika'nın yalnız %11'i, Pasifik adalarının da %57 kadarı sömürgeleşmişken, 1900 yılına kadar Afrika'nın %90'ı, Pasifik adalarının da %99'u Avrupa'nın denetimi altına girecektir. Osmanlı imparatorluğu, İran ve Çin gibi eski devletlerin sömürgeleşme süreci de bu dönemde tamamlanacaktır". Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş...*, s.23-24.

¹⁶³ 1880'lerden yüzyılın sonuna doğru, Almanya gitgide daha fazla emperyalist hırslara kapılıyordu, özellikle de Afrika'nın paylaşımında hevesi kursağında kaldıktan sonra. Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.131.

¹⁶⁴ Latin Amerika yavaş yavaş Britanya'dan Amerikan etkisine geçiyordu. Dünyanın bölünmesi tamamlandıktan sonra herhangi bir ileri bölümlendirme hareketi, rakip kolonyal imparatorlukların alanlarına doğru bir genişleme anlamı taşıyordu. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s. 7

¹⁶⁵ Ülman *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş...*, s.182-183

Fransa gibi geniş sömürge alanlarına sahip olan ülkeler için mesele yeni yerler elde etmekten ziyade elde bulunan yerleri korumaktı¹⁶⁶. Yarıştı iddialı olmak niyetindeki İtalya içinse durum daha farklıydı. İtalya üretimleri için “yeni pazarlar ve hammadde kaynakları bulmak isteğinden çok”¹⁶⁷, ekonomik kalkınma ve güçlenme için emperyalist siyasetler takip etmekteydi.

Sömürgeciliğin emperyalizme dönüşmesinde yukarıdaki paragrafta bahsedildiği gibi ekonomik etkenlerin payı büyüktür. Bu ekonomik etkenlerin diğer bir yüzü de Ülman’ın belirttiği gibi “1870’lerden sonra, özellikle yeni enerji kaynaklarının üretime uygulanması ve ulaştırma araçlarını daha kullanışlı, daha dayanıklı kılan yeni döküm yollarının geliştirilmesi sayesinde”¹⁶⁸ endüstriyel üretimin artması; böylece yeni pazarlar ve önemi gittikçe artan “gelişmiş ülkelerin çoğunda bulunmayan”¹⁶⁹ yeni hammadde kaynaklarına gereksinim duyulması olmuştur. Diğer taraftan artan sermaye birikiminin de yeni yatırım alanlarına ihtiyacı olması da önemli bir etkindir. Amin’e göre “1800–1880 dönemi boyunca, mallar gittikçe daha serbest dolaşmak eğilimindeydiler ve giderek uluslararası karakterlerini kazandılar ancak sermaye hareketi, sermayenin bölünmüşlüğü yüzünden, ciddi engellerle karşı karşıyaydı”¹⁷⁰. Sermaye, merkantalist dönemden beri uluslararası bir karaktere sahip olsa da ancak tekeller sayesinde o zaman kadar bilinmeyen bir akışkanlık kazanmış ve uluslararasılaşmıştır.¹⁷¹

Emperyalizme temel oluşturan duygu ve düşünceleri ve emperyalizmi inceleyen klâsik teorileri olarak inceleyen bu bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. *Emperyalizme temel oluşturan duygu ve düşünceler* başlıklı birinci kısım emperyalizmin hayat bulduğu veya hayat verdiği duygu ve düşünceler üzerinden ortaya çıktığı veya çıkarttığı dünyayı incelenecektir. *Emperyalizmi Açıklayan Çerçeve ve Teoriler* başlıklı ikinci kısım ise emperyalizm üzerine ortaya konan teorik incelemelerin değerlendirmesini içermektedir.

¹⁶⁶ “Britanya’nın ihracatı 1847/1872 arasında 4 kat artmıştı (59 milyon sterlinden 256 milyon sterline); 1872/1879 arasında dörtte bir oranında azalmış ve bir daha 1872 seviyesine ulaşmak 1890’a kadar mümkün olmamıştı. Kolonilerdeki gümrük vergisi reformuyla sömürgeci gelişme savunulmaya başlanmıştı. Joseph Chamberlain liderliğindeki Britanya, serbest ticaretten emperyalizme geçmeye başlamıştı.” Eaton, *Political Economy...*, s.183

¹⁶⁷ Ülman *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş...*, s.183-184

¹⁶⁸ A.g.e., s.183

¹⁶⁹ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.330

¹⁷⁰ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.275-276

¹⁷¹ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.276

2.1. EMPERYALİZME TEMEL OLUŞTURAN DUYGU VE DÜŞÜNCELER

Emperyalizmi doğuranın Avrupa kültüründe emperyalizme destek veren bir birikim ve bir duygu ve düşünce kümesi olduğu söylenebilir. Emperyalizm uygarlaştırma misyonu¹⁷², siyasî güç, prestij ve yönetme arzuları ve ekonomik kar ihtirası ile bezenen bir olgudur. Emperyalizm “*maskeli sözler* ardında ... söz ustalığı üzerine kurulu, gizlemeye ve müdahaleye ayarlı bir söz bilim üzerinde”¹⁷³ yükselmiştir. Zira XIX. yüzyılın sonunda emperyal hayat tarzı ve güç tutkusu bütün Avrupa’yı sarmaktadır. Gündelik hayatın formlarından, ekonomik ilişkilere, siyasal süreçlerden insan ilişkilerine, sanat ve edebiyattan spora kadar birçok alanda emperyalizm temel belirleyici öge olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde Avrupa toplumları emperyalizme ayarlı bir vakitte yaşıyorlardı. Avrupa’nın en ulvi duyguları emperyalistleri kutsamak için harekete geçmişti. Papa ile krallar, demokratlar ve revizyonist sosyalistler, işçi sınıfı ve patronlar, misyonerler ile dinsiz kapitalistler el ele, çağa damgasını vuran emperyalizmin peşine takılmakta bir beis görmüyorlardı. Emperyalizm döneminde Avrupa’da emperyal olguların dokunmadığı yaşam parçası pek kalmamıştı. Said’in özetlediği gibi

“Ekonomiler denizaşırı pazar, hammadde, ucuz ekmek ve büyük kâr sağlayacak toprakların açlığı içindeydi; savunma ve dış siyaset ileri gelenleri, gitgide daha çok, uçsuz bucaksız uzak ülkelerin ve boyunduruk altına alınmış kalabalık halkların çekip çevrilmesi görevini üstleniyordu; [yöneticiler] hükümlanlık alanlarına giren topraklarda yerleşme, denetleme, inceleme ve kuşkusuz, onları yönetme işlerine dalıyorlardı.”¹⁷⁴

Şimdilerde birçoklarının eleştirdiği emperyalizmin, meşruiyetini sağlayan bazı duygusal ve mantiki temeller olmaksızın, bize vahşice gelen bu yayılma böyle uzunca bir süre örgütlenemezdi. Said’in deyimiyle sokaktaki çöpçünün bile emperyalist olduğunu söylediği emperyalist dönem bazılarının iddia ettiği gibi sadece yönetici sınıfın arzuları ve kapitalistlerin hevesleri sonucu başlatılmış bir hareket değildir. Arendt’in iddia ettiği gibi bunun ayak takımının bir işi olmadığı da açıktır. Öyleyse bazı idarecilerin liderliğinde bu kadar geniş halk kitlelerini arkasından sürükleyen bu kavram

¹⁷² Uygarlaştırma misyonu temellerini Hristiyanlıktaki misyon düşüncesinden almakta ve ilerleme fikriyle bezenmektedir.

¹⁷³ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.39

¹⁷⁴ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.43

insanların zihinlerinde nasıl yer etmekteydi? Emperyalizme hayat veren kaynaklar nelerdi?

Bu konuda birçok farklı görüş vardır. Örneğin Ülman, emperyalizme hayat veren kaynakların ekonomik etkenler, artan nüfus, ulusal itibar ve büyüklük isteği, güvenlik endişesi, 1870'ten önce elde edilen sömürgeleri koruma güdüsü ve sömürge yayılmasının gereğine, kaçınılmazlığına inanan devlet adamları olduğunu kaydetmektedir.¹⁷⁵ Thornton ise uygarlaştırma misyonu, siyasal prestij ve kar arzusunun emperyalizmi körüklediğini düşünmektedir.¹⁷⁶ Bunlara ek olarak da güç tutkusu ve başarı doktrinini saymaktadır.¹⁷⁷ Said de Batılıların dünyanın her yerinde kurdukları emperyal toprak birikiminin epey öncesinde kültürel karşılıkları bulunan bir ideolojiye tanıklık etmekte olduğunu düşünmektedir;¹⁷⁸ ona göre “emperyalizmin kendisi yüzyıllar süren kesintisiz bir denizaşırı fetihler, zorbalık ve bilimsel araştırmalar süreciydi”¹⁷⁹. Fieldhouse ise emperyalizmin Avrupalı devletlerin genişlemesinin ilk günlerinden itibaren ekonomik kâr arzusundan ziyade askerî güç ve siyasî rekabetin ürünü olarak ortaya çıkmış olduklarını düşünmektedir.¹⁸⁰ Ferro emperyalizmin hedefinin temelde ekonomik bir olgu şeklinde sunulsa da aynı zamanda bir yandaş edinmek, aşağı düzeyde yargılanan ya da öyle tanımlanan halkları Hristiyanlaştırılmak ve uygarlığa kazandırılmak,¹⁸¹ sömürgeleştirmek, kültürünü egemen kılmak ve yayılmak olduğunu söylemektedir.¹⁸² Onu destekler mahiyette Conrad ise “hukukun yanı sıra misyonerlik şevkinin, ırkçılığın, yönetimde verimliliğin ve kâr arzusunun emperyalizm denen rezil fenomeni oluşturan unsurlar olduğunu söyler”¹⁸³. Arendt de ırkçılığın emperyalist siyasetlerin başlıca ideolojik silâhını oluşturduğunu, buna ek olarak gereksiz sermaye ve ayaktakımının emperyalizmin itici gücü olduğunu düşünmektedir. George H. Nadel ve Perry Curtis emperyalizmin güç, prestij, saygınlık ve refah için, bazıları tarafından da

¹⁷⁵ Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş...*, s.184-186.

¹⁷⁶ Thornton, *A Doctrines of Imperialism...*

¹⁷⁷ A.g.e., s.218

¹⁷⁸ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.110

¹⁷⁹ A.g.e., s.333

¹⁸⁰ Fieldhouse, “The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited”..., s.86

¹⁸¹ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.274

¹⁸² A.g.e., s.36

¹⁸³ David Ray Papke, “Joseph Conradın “Karanlığın Yüreği”: Edebi bir Emperyalizm Eleştirisi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Çev. Bilal Genç, Sayı 20 Ağustos, Eylül, Ekim 2, 2002, s.180

içerdeki siyasî, sosyal ve ekonomik hastalıklara çare olarak istendiğini yazmakta, kelimenin ayrıca zaferi ve onuru simgelediğini belirtmektedirler.¹⁸⁴

Bu bölümde emperyalizmin doğuşu ve yayılışı, emperyalizme temel oluşturan duygu ve düşünceler üzerinden incelenecektir. Bu duygu ve düşünceler sırasıyla (i) *uygarlaştırma misyonu*, (ii) *ekonomik kâr ve kapitalizm*, (iii) *siyasî prestij ve güç* olacaktır.

2.1.1. Uygarlaştırma Misyonu

Uygarlaştırma misyonu Rudyard Kipling'in meşhur 'Beyaz Adamın Yüğü' (*White Man's Burden*) fragmanı ile tanımlandığı anlayışla şekillenen bir düşüncedir. Fakat bu, adaya düşen Cuma'yı yamyamlıktan kurtararak uygarlığa kazandıran Robinson Crusoe'nun hikayesidir.¹⁸⁵ Kendiliğinden durumdan vazife çıkarmakta olan Avrupalılar, Cumalar bularak yamyamlıktan kurtarma peşindedirler.¹⁸⁶ Bu misyonun iki yüzü bulunmaktadır: Birinci yüz Avrupalılarca tarihî kökenleri olan Hristiyanlığın yayılması iken ikincisi de "zirveye" ulaşmış bir uygarlığın ve yaşayışın dünyanın geri kalanının kullanımına sunulmasıdır. Her ikisi de dünyanın geri kalan halklarının *aşağı* olduğu ya da Avrupa'nın Aydınlanma ile bulmuş olduğu *ışığa muhtaç* olduğu yönündedir. Avrupa kendi ulaştığı noktayı diğer halklara da yaymak arzusundadır. Batı dışı toplumların yenilmişlik psikolojisiyle Avrupa'ya tekniği ve uygarlığı ithal etmek için yolladıkları öğrenciler, bu ilişkiyi sürekli hale getirebilecek şekilde pekiştirmişlerdir. Bunun sonucunda Avrupalı duygular, sanat, edebiyat, teknik, yaşayış olanca hızıyla ithal edilmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Nadel, Curtis, *Imperialism and Colonialism...*, s.2.

¹⁸⁵ Thornton bunu ironiyle anlatarak Robinson'un hikayesinin insanlık dışı bir nevrozun zor ve uzun tedavisini anlattığını düşünmektedir. Thornton'a göre bütün maceranın sonunda "Crusoe gerçek dünyaya daha zengin olarak döner" çünkü o artık deneyimli bir köle tüccarıdır. Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.193)

¹⁸⁶ Ziyaüddin Serdar'ın editörlüğünde hazırlanan küçük ama hacimli bir çalışmada Ziyaüddin Serdar, Merryl Wyn Davies ve Ashis Nandy yamyam, vahşi gibi kategorilerin batılı insanın Yunan düşüncesinden gelen zihni bir arka planı olduğunu, uygarlığın kendine has olduğunu ve kendi coğrafyası dışındaki yerlerde yamyamlar bulacağını düşündüğünü söylemektedirler. Ziyaüddin Serdar, Merryl Wyn Davies, Ashis Nandy, *Batı Irkçılığının Kaynakları: Bir Manifesto*, Çev. Fatih Bayram, İstanbul: Yöneliş Yay., 1997.

¹⁸⁷ Gallagher ve Robinson'un iddiasına göre bu Avrupa emperyalizmine Avrupa dışı bir güdülenme sağlamıştır. Gallagher, Robinson, "Non-European Foundation of European Imperialism..."

Uygarlık kelimesi (*civilization*) o dönemde henüz yeni doğmuş olsa da uygarlaştırma ve uygar kelimesi Batı'da köklü ve uzun bir geçmişe sahiptir. Avrupa'nın kültürel belleğinde kelime Roma'daki ayrımın netliğini belirtir nitelikteydi. Uygarlaştırma kelimesi daha ortaya çıktığı andan itibaren, yıllar öncesinden beri dokunmakta olan zengin kıyafetlerle ve istekle donatılmıştır diyerek Febvre buna işaret etmekteydi. Ona göre bir ülkü olarak uygarlık, insanların kafa ve kalplerinde net bir fikir olarak değil de, yönlendirici bir fikir olarak geçmişten beri mevcuttur.¹⁸⁸ Diğer taraftan uygarlaştırma misyonu Aydınlanma devrinin aydınlatma düşüncesiyle beslenmektedir. Bir ulusun deneylerden geççe geççe uygarlaşabileceğini iddia eden D'Holbach'a ek olarak Aydınlanmanın büyük düşünürü Condorcet uygarlığın Avrupa'ya özgü olduğunu ve uygarlaşmış halkların saçtıkları ışıkların Avrupa'ya istiladan ebediyen azade kıldığını düşünmektedir. Ona göre eğer bu uygarlık yeryüzüne yayılırsa, savaş ile fetihler, kölelik ile sefalet yok olacaktır¹⁸⁹.

Thornton'un emperyalizme hayat veren ya da onun meşruiyetini sağlayan doktrinleri incelediği eserinde dile getirdiği gibi gücün ve kârın ötesinde emperyalizm, "kendi değerinin ve dolayısıyla kendi uygarlığının başka herkesinkinden üstün olduğuna olan"¹⁹⁰ inançla yoluna devam etmekteydi. Dolayısıyla bu üstünlük duygusu bir uygarlaştırma davranışı hatta görevi ortaya çıkarmaktadır. Bu uygarlaştırma görevine yol açan gerekçelerin en önemlisi Batı'nın bu yolla selamete erişeceği ve kefareti ödeyeceği fikridir. "Fikir işçileri (misyonerler, öğretmenler, danışmanlar, bilginler) ile modern sanayi ve iletişim alanındaki uzmanlar tarafından ortaklaşa olarak desteklenen, geri kalmışları Batılaştırma biçimindeki bu emperyal düşünce, tüm dünyada kalıcılık kazanmış ve ... her zaman tahakkümle ele ele yürümüştür"¹⁹¹. "Fransızlar kendi sanatlarını, Amerikalılar demokrasilerini, Almanlar düşüncelerini, Ruslar edebiyat ve ruhlarını emperyalist bir ortamda"¹⁹² hayata geçirmiş ve bunları hakim oldukları coğrafyalara yaymayı kendilerine görev edinmişlerdir. Said, Conrad'ın Holroyd'unun "En büyük biziz, önderlik etmeye yazgılıyız, özgürlüğü ve düzeni temsil ediyoruz."

¹⁸⁸ Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler...*, s.33-36.

¹⁸⁹ Condorcet'ten aktaran Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler...*, s.35

¹⁹⁰ Thornton, *A Doctrines of Imperialism...*

¹⁹¹ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.209-10

¹⁹² Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.3

derken Avrupalıların ve şimdilerde Amerikalıların olanca safdillilikleriyle inandıkları şeyi dile getirdiğine inanmaktadır.¹⁹³

Darwin'in düşüncelerinden hareketle kurulan sosyal Darwinizm de emperyalizmle el ele yürüyen bir uygarlaştırma anlayışının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Zira XIX. yüzyıl Avrupa'sının sosyal düşüncesini Darwin büyük oranda etkilemiştir. Avrupa'da, bu çalışmanın giriş kısmında dile getirildiği gibi, ilerlemeye ve Avrupa'nın tarihin zirvesinde olduğuna inanılmaktaydı. Bilimsel olarak ilerleme, pozitivist ve materyalist tarih anlayışıyla birleşince ortaya uygarlaşmış olanlar ve uygarlaşmamış olanlar diye iki grup çıkmaktaydı.¹⁹⁴ Kanımızca, emperyalizmi besleyen uygarlaştırma misyonu bu bilimsel inancın *bir yansımasıdır*. Avrupalı emperyalistler, bu dönüşüm çağını bir misyoner edasıyla yürütmeye niyetliydi. Onlara göre "İyiliği yüzünden, beyaz adam aşağı türleri tahrip etmez, onları eğitir; yeter ki *insanlık dışı* olmasınlar –Buşmanlar ya da isim vermeye bile değmeyen Aborijinler gibi–, aksi halde yok edilirler"¹⁹⁵.

Bu akım öyle hızlanmıştı ki Belçika kralı ve emperyalizmin gedikli uygulayıcısı II. Léopold, 1876'da, Brüksel'de coğrafyacıları ve bilim adamlarını bir araya getiren bir konferans düzenleyerek yerkürenin, uygarlığın hiç uğramadığı bu bölümünün (Afrika'nın) uygarlığa nasıl açılabilirceğinin yollarını aramaktaydı¹⁹⁶. Léopold'un bunu yapacak kişileri bulmak için çok beklemesi gerekmecekti. Zira pek çok insan, emperyalist olmayı canı gönülden istemekteydi. Avrupa uygarlığının temsilcileri ve koruyucuları olmak isteyen, dünyayı bulduğundan daha iyi bırakmak isteyen, kendi zamanından bir adım bile olsa ileri gitmek için çırpınan insanlarla doluydu¹⁹⁷. Bu çağ emperyalizmin yüksek uygarlık davasına hizmet ediyor sayıldığı bir dönemdi.

¹⁹³ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.20

¹⁹⁴ Avrupa'nın ulaştığı seviye karşısında Hobsbawm'ın söylediği gibi Avrupalıya Malenezya adalarındaki gibi taş devri toplumları ile Çin, Hindistan ve İslam dünyası gibi karmaşık ve kentleşmiş toplumlar arasında herhangi bir fark yokmuş gibi görünüyordu. Her ne kadar sanatları göz alıcı, eski kütür anıtları mükemmel ve dini felsefeleri en az Hristiyanlık kadar gelişmiş olsa da bunun Avrupalı için herhangi bir önemi yoktu. Zira hepsi şimdi tarihlerinin bu zenginliğine rağmen "karşısında çaresiz kaldıkları, yabancı diyarlardan gelen, mallarla, silahlı adamlarla ve fikirlerle dolu gemilerin insafına kalmışlardı". Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.28-29

¹⁹⁵ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.52

¹⁹⁶ A.g.e., s.152

¹⁹⁷ "Bu düşünce ve hareket akımından Fransa'da Hubert Lyautey ve İngiltere'de Alfred Milner gibi adamlar yetişmişlerdir. Onlar öldüklerinde yaptıkları işten utanç duymuyorlardı ve ülkeleri de onlardan utanç duymuyordu; hatta uygarlaştırma planlarının saçmalık olduğunun kabul edildiği dönemde bile". Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.8

Kapitalizmin en büyük suçlayıcısı ve muhalifi Marx bile ilerleme ve uygarlaştırma düşüncesiyle o kadar dolmuştu ki tarihin en güzel aşaması olacak olan kardeşlik devrinin yeryüzünde ancak Batılı bir sistem olan kapitalizmin yayılmasından sonra mümkün olacağını düşünmekteydi. Burjuvazinin diğer halkları içine düşürdüğü “kan ve çamura ...sefalet ve alçalma” ya rağmen Marx, burjuvazinin dünyayı fethini olumlu ve ilerici bulmaktaydı. Marx, 1847 savaşında Amerika’nın Meksika’yı yenmesini memnurlukla karşıladı; 1853’te İngiltere’nin Hindistan’daki ‘görevi’ne ilişkin memnuniyetini belirtti.¹⁹⁸ “Cezayir’de Fransız güçlerine karşı yapılan Abdülkadir isyanı, Engels tarafından *toplumun barbarlık durumunun ümitsiz durumu* olarak dışlanırken, Cezayir’in Fransa tarafından fethi *uygarlığın ilerlemesi yönünde önemli ve talihli bir olgu* olarak değerlendirilmiştir”¹⁹⁹. Zira onlara göre, sosyalizme varmak için şart olan bu tarihî ilerlemeyi sağlayacak kapitalist gelişmenin koşulları bu toplumlarda ancak dışarıdan itici bir kuvvetle yapılabilirdi. “Bu durum, gerekliydi ve tarihin kaçınılmaz bir parçasıydı; gerekliydi çünkü onun görevi yeni, sınıfsız ve Marx’ın ümitlerinde ve planlarında kurguladığı toplum düzeninin maddî temellerini yaratmaktı”²⁰⁰.

Diğer taraftan Kilise de, kendini Hristiyanlık’ın koruyucusu ve yayıcısı olarak görmekteydi. Bunun için misyonerler yetiştirme hakkını hep kullanmaktaydı. Fakat bunu en etkili biçimde yerine getirmek için insanların zihinlerini kendi tasarladığı şekilde kurması gerekmekteydi²⁰¹. Dolayısıyla XVI. yüzyıl fatihlerinin tutkusu olan Hristiyanlaştırma misyonunun yerini emperyalizm döneminde uygarlaştırma misyonu alıyordu. Ferro’nun da belirttiği gibi “Hristiyanlaştırma düşüncesi artık kendini uygarlaştırma göreviyle özdeşleştiriyordu, zira uygarlık ancak Hristiyan olabilirdi”²⁰². Kendilerinin geri kalmış halklara uygarlığı, dinsiz topluluklara kurtuluşu götürdüğüne inanan misyonerler/uygarlaştırıcılar, onların (nesnelerin) böyle bir şey isteyip

¹⁹⁸ Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, Çev. H. Çağatay Keskinok, İstanbul: Kaynak Yay., 2001, s.15

¹⁹⁹ Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu...*, s.15

²⁰⁰ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.119

²⁰¹ Oluşan bu durumu Haçlı Seferlerine referansla açıklayabilir miyiz? Thornton’un dile getirdiği gibi Avrupa’nın bilinç yapısı ilk defa Haçlı Seferleri ile ufuk kazanmıştı. Haçlı seferleriyle hayatın akışı hızlanmış ve varolan kabullerin zincirlerini kırmıştı. Onlar papalığa bir dış politika görevi vermişler ve yine ilk defa zaman içinde epey başarılı olacak olan emperyalizmin amili olmak için bir Avrupa gücüne toplumun büyük kesimi yardım etmişti. Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.126.

Bu dönemde Batıda dini/inançla ilgili talepler, gittikçe ulusal duyguların sadakatine tabi kılınıyor idiye de, emperyalist yöneticiler kendi güçlerini sağlamlaştırmak ve artırmak için ulusları, ataları tarafından [haçlı seferleriyle] açılmış olan ufukları kullanmak niyetindeydiler

²⁰² Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.36

istemedikleri sorusuna henüz net cevap verilmemiş olduğunu unutupyorlardı. Zira Hobsbawm'ın özetlediği gibi misyonerlik (uygarlaştırma), “beyazların yerliler için, bedeli yerlilerce ödenmek üzere yaptığı bir şeydi”²⁰³. Fakat emperyalist uygarlaştırma operasyonuna maruz kalanlar itiraz seslerini yükseltmeye²⁰⁴ başlamıştı.²⁰⁵

2.1.2. İktisadî Kâr ve Kapitalizm

Emperyalizm üzerine geliştirilmiş birçok teorinin de belirttiği gibi ekonomik çıkar emperyalizmin başlıca desteği ve sürükleyici gücü olmuştur. Emperyal genişlemenin neredeyse en büyük motive edici kaynağı iktisattır. Örneğin Brewer imparatorluğun romantik imajı çekici de olsa daha yoğun çalışmaların ekonomik ekseninde yapılması gerektiğini düşünmektedir.²⁰⁶ Bu olgu derinlemesine bakmaksızın dahi görülebilecek bir durumdur. Emperyalizm devletler kadar sokaktaki adam için de büyüme, genişleme, yeni kaynaklar ve kısmen de pazar demektir. Charlie Chaplin'in *Altına Hücum* filminde gösterdiği gibi emperyal zihin uzak ülkelere gidip zengin dönmeyi tasarlamaktaydı. Diğer taraftan Said yaptığı çözümlemede XIX. yüzyıl romanının emperyal tecrübeyi ekonomik refah getiren bir olgu olarak gördüğünü söylemektedir.²⁰⁷ “East India Şirketi'nin adamları, İspanyol işgalciler (*conquistador*), Güney Afrika madenlerinde yatırım yapanlar ve köle tüccarları ne istediklerini çok iyi biliyorlardı: Onlar zengin olmak istiyorlardı”²⁰⁸. Sartre içeriden biri olarak zengin olmak isteyen bu *beyazlara* seslenmektedir:

“Bizim istilacı olduğumuzu biliyorsunuz. Bizim önce altın ve madenlere el attığımızı, sonra da yeni kıtaların petrolünü eski ülkelere taşıdığımızı biliyorsunuz. Bunun muhteşem sonuçlarına şahit olarak saraylarımız, katedrallerimiz ve büyük sanayi şehirlerimiz yeter. Sonra da bu kriz tehlikesi baş gösterdiği zaman darbenin şiddetini azaltmak yahut yönünü çevirmek için sömürge pazarına baş vuruluyordu. Müreffeh

²⁰³ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.84

²⁰⁴ Bu direnişi ve uygarlaştırma misyonun yol açtığı uygarlık problemleri üçüncü kısımda incelenecektir.

²⁰⁵ Malinezya yerlilerinin meşhur bir deyimde olay şöyle cereyan etmektedir: “Geldiklerinde onların İncilleri bizim topraklarımız vardı, şimdi bizim incilimiz onların toprakları var!”

²⁰⁶ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.2

²⁰⁷ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*,

²⁰⁸ A.g.e., s.2

Avrupa insanlık niteliğini vatandaşlarına doğal hak olarak vermektedir. Şimdi ise bizim için insan olmak, sömürgeciliğin suç ortağı olmak demektir.”²⁰⁹

İmparatorlukların tarih boyunca sömürgeler elde etmelerinin temel nedeni ekonomik kar arzusu olmuştur. Fakat emperyalizmin etkilerini sömürülenler üzerinde kalıcı yapan birtakım ekonomik dönüşümler de emperyal dönem boyunca ortaya çıkmıştır. Harry Magdoff XIX. yüzyıl emperyalizminin farklı olarak fethedilen topluma kendi üretim biçiminin zorla kabul ettirilmesi olduğunu söylemektedir.²¹⁰ Bu, iki yoldan gerçekleştirilmişti: Birincisi zor ya da tehdit kullanmaktı. Böylece emperyalizme maruz kalan toplumlar emperyalist ülkenin hammadde, ticaret ve yatırım ihtiyaçlarını karşılayacak biçime dönüştürülmekte ve metropol merkezlere en yararlı olacak işbölümü yapısı ile bu yapıyı yeniden üretecek mekanizmalar kurulmaktaydı. İkincisi ise emperyalist merkezlerden insan ve sermaye göçü ile kapitalist sistemin aşılması için yerli halkı katlederek veya sürerek gerekli yer açılması olmuştur.²¹¹

Daha önce özetlediğimiz gibi XIX. yüzyılın sonunda kapitalizmin görünümünün değiştiği neredeyse ortak bir kanaattir. Birinci değişim endüstrinin değişen görünümüyle ilişkilidir: Birinci endüstri devrimi etkilerini yitirmekte yeni teknolojiler ortaya çıkmaktadır. Elektrik, petrol, türbinler, içten patlamalı motorlar gibi yeni güç kaynakları bulunmuş, çelik, alaşımlar, demirsiz metaller gibi buluşlarla kimya endüstrisi gibi yeni endüstriler kurulmaya başlanmıştır. İkinci değişim ise gelişmiş ülkelerde kitlelerin gelirinde ortaya çıkan bir artış ve nüfus artışının hızlanmasıdır²¹². Bunun sonucunda toplumsal-ekonomik ortam değişmiş ve yeni tüketim ve üretim tarzları ortaya çıkmıştır²¹³. Üçüncü değişim ise uluslararası ekonomi politikte görülmekteydi. İngiliz endüstrisinin fiili (*de facto*) uluslararası tekel oluşturduğu liberal zafer çağı sona ermekteydi ve rakip ulusal endüstri ekonomileri arasında kıyasıya rekabetin yaşandığı bir çağ başladı. “Bütün bunlar, toprak açlığının bu son dalgasında ve yeni emperyalizm

²⁰⁹ Jean Paul Sartre, “Önsöz”, **Yeryüzünün Lânetlileri**, Frantz Fanon, Çev.: Bayram Doktor, İstanbul: Bir Yayıncılık, Tarihsiz, s.37

²¹⁰ Harry Magdoff, “Emperyalizm: Tarihsel Bir Bakış”, **Az gelişmişlik ve Emperyalizm**, Der. Atilla Aksoy, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975, s.71

²¹¹ A.g.m. s.71

²¹² Avrupa'nın nüfusu 1870-1910 arasında 290 milyondan 435 milyona, Birleşik Devletler'inki 38.5 milyondan 92 milyona çıktı. Hobsbawm, **Sermaye Çağı...**, s.329.

²¹³ Dayanıklı tüketim malları dahil, kitlesel üretim dönemi başlamıştır. Hobsbawm, **Sermaye Çağı...**, s.329.

adı verilen nüfûz sahası arayışında iç içe geçen iki rekabet biçimini güçlendirdi ve kendi de sertleşen siyasî rekabet tarafından güçlendirildi.”²¹⁴

Kapitalizmin genel özelliğinin yayılmacılık ve uluslararası olmak olduğu ikinci bölümde ekonomik sistemin dönüşümü başlığı altında tarihi ve siyasî nedenleriyle birlikte ele alınmıştı. Sömürgecilik de kapitalizme bu fırsatı sunuyordu. Emperyalizme dönüşme döneminde yukarıdaki paragrafta ifade edilen dönüşümleri yaşayan klâsik kapitalizm artık sömürgeciliğin sabırlı, uzun vadeye yayılmış sömürme siyasetiyle yetinmemeye ve bütün kaynakları hızla emmeye niyetli vahşi kapitalizme dönüştü²¹⁵. XVI. yüzyıldan beri süregelen sömürgeci genişlemeler kapitalizme taze güç katmış ve işleyecek daha fazla sermaye getirmiştir. Bu dönemde de Thornton’un ifadesiyle “teneke, kauçuk, çay, kahve ve petrol, bir önceki dönemde yün ve buğdayın onlara getirdiği kadar büyük bir imparatorluk inşa etmişti”²¹⁶. Yeni gelenler (Almanlar, Japonlar, İtalyanlar ve Amerikalılar) ucuz hammadde, üretim ve pazar için hızla emperyalist politikalar uygulamaya başlamışlardır.²¹⁷

Bu dönem liberalizmin sona ermiş, serbest ticaret bir tarafa bırakılmış ve merkantilizm geri dönmüştü. Devletler de rekabette konumlarını korumak üzere tekel oluşumuna onay ve sermayedarların başka ülkelere yaptıkları yatırımı koruma garantilerini vermişlerdir. Böylece sömürgeler üzerinde emperyal otorite kendi hükmünü kurmaya başlamıştır. Bu açıdan kapitalizmin kendi içindeki dönüşümleri emperyalizmi etkilemiştir. Örneğin XIX. yüzyıl başında ticaret sermayesine dayalı sömürgecilikten, sanayi sermayesine dayalı sömürgeciliğe geçişle birlikte kapitalizmin bazı ideolojik ve siyasal önderleri sömürgelerin yararlılığı konusunda kuşkularını belirtmeye başladılar. Zira sanayi kapitalizmi için daha serbest ilişkiler gerekmekteydi ve bir önceki dönemin ticaret üzerinden kurulmuş ilişkileri, merkantilist uluslararası ticarî anlayışı yeni sanayicileri sınırlandırmaktaydı. Fakat sanayi kapitalizmi hızını kesip borsalar her şeyi belirleyecek derecede yükseldiğinde, finans kapital ortaya

²¹⁴ A.g.e., s.329

²¹⁵ Marxist gelenek emperyalizmin ilk evresinde (1865-1885) yarı askeri yarı feodal olduğunu daha sonraları, ekonomik faktörlerin gitgide daha önemli bir rol oynamış olduğunu düşünür. Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.160.

²¹⁶ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.126

²¹⁷ John Stuart Mill, *Siyasal İktidarın İlkeleri*’nde sınır dışı toprakların bağımsız ülkeler olmadığını, olsa olsa büyük bir topluluğa ait sınır dışı tarım ya da yapım mülkleri olduklarını dile getirerek bu düşünceye destek vermektedir. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Vol. 3 ed. J. M. Robson (Toronto University of Toronto Pres, 1965), s.693.

çıkıldığında bankerlerin devri başlamıştı. Ve bankerler Arendt'in kaydettiği gibi "başlangıç evresinde emperyalizmin temsilcileriydiler"²¹⁸. Ferro da yüksek maliye (*haute finance*) hakkında benzer düşüncelere sahiptir. Ona göre yüksek maliye hemen hemen her zaman emperyalist siyasetin güdüleyicisi olmuştur.²¹⁹ Lothar Rathmann Alman yüksek maliyesinin Osmanlı'daki girişimlerini incelediği çalışmasında tekellerin duyduğu aşırı kâr hırsının Almanya'dan Türkiye'ye yönelen sermaye ihracı artışını doğurduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu, çok verimli bir hammadde ve tarımsal ürün deposu haline dönüştürdüğünü söylemektedir.²²⁰ Böylece mali olarak denetim altına alınan bu ülkelerde emperyalist ülke meta ve sermaye ihraçları ile yerli imalatı yıkmakta, üretici güçlerin gelişmesini yavaşlatmakta ve bağımsız ekonomik gelişme için var olan koşulları ortadan kaldırmaktaydı.

2.1.3. Siyasî Güç ve Prestij

Emperyalizm uygulayıcılara siyasî bir güç sağlamış ve kitlelere prestij vermiştir. Yayılmak ve yeryüzünün bir kesimini ve üzerinde yaşayan halkları denetlemek siyasal olarak egemenliği yaymak ulus devletlere her zaman için hoş gelmiştir. Zira egemenliğin yayılması güç ve çıkar demektir. Emperyalizm de bunu yeterince tatmin etmenin ve oyunda iyi bir yer kapmanın en önemli araçlarından biriydi. Değişik kuramcılar siyasî güç ve prestij arzusunun emperyalizmi besleyen en önemli duygulardan olduğunu düşünmektedir. Bunlardan en önemlisi olan Arendt emperyalizmi burjuvazinin siyasî hakimiyetinin ilk evresi olarak görmek eğilimindedir. Ona göre "hâkim sınıfların nedenli az yönetme arzusu duydukları, mülkiyet haklarının korunmasını garanti edebilecek her devlete rıza gösterdikleri bilinen bir şeydir"²²¹.

Tarihte hiçbir sömürgeci güç Batı'nın tahakkümü gibi geniş ve güç bakımından yoğun olmamıştır. XIX. yüzyıl İngiltere ve Fransa'sında ve sonra diğer Batılı ülkelerde, daha önce Roma, İspanya ve Bağdat ya da Konstantinopol çağında asla yaşanmamış

²¹⁸ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*, s.141

²¹⁹ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.45

²²⁰ Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Belge Yay., 2001, s.111

²²¹ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*, s.35

olan bir güç yoğunlaşması yaşanmaktaydı. Said'in verdiği ürkütücü rakamlara²²² göre sürekli bir artışla emperyalizmin merkezi nosyonu hükmetme duygusudur. Thornton bu güç temerküzünün emperyalist tecrübeye doğa ve olaylar üzerinde hakimiyet kurmada başarılı olan emperyalisti ulusal bir kahramana dönüştürdüğünü vurgulamaktadır.²²³ Geniş halk kitleleri siyaseti daha fazla güç elde etmek ve emperyal yarışta diğer uluslardan geri kalmamak ve ulusun prestijini kurtarmak için teşvik etmekteydi. Böylece emperyalizm siyasî bir araç olarak da Avrupa'nın günlük hayatının bir parçası olup çıkmıştı.²²⁴ Dolayısıyla normalde var olan güçle ve hükmetmeyle ilgili hemen hemen hiçbir ahlaki kural ve yaptırım emperyalist uygulamada kullanılmamıştır.

Emperyalistler ulus-devletlerde tüm ulus adına hareket ettiğini iddia etmişler ve ulus da bundan herhangi bir rahatsızlık duymamıştır.

"XIX. yüzyılda endüstriyel atılımlarla gelişen büyük tirajlı basın, bu halk desteğinin sözcüsü olmuştur. İngiltere'de Daily Mail, Almanya'da Tagliche Rundschau, Rusya'da Noveo Vremja, Fransa'da Le Petit Parisien ve Le Matin. Kimi operasyonlar gizlice, hatta Jules Ferry'nin Çin-Hindi'ndeki seferleri gibi kaçak olarak yapılıyor olsa da, emperyalizm geçmiş yıllardaki yayılcılığın olmadığı kadar halka mal olmuş bir olguydu."²²⁵

Fieldhouse emperyalizmi en iyimser bakış açısıyla Avrupa'daki siyasî çatışmaların çevreye yayılması olarak tanımlamaktadır.²²⁶ Ona göre merkezdeki hassas denge yüzünden birbirlerine üstün gelemeyen taraflar, diplomatik gücün kaynağı ve prestij kazandırıcı toprak kazanımlarla ve gelecekteki ekonomik gelişme arasında bir aracı olarak emperyalist yayılmayı önemsemektedirler. Böylece emperyalizm bir diplomatik araç, tarafların birbirlerine son darbeyi indirmeden önce birbirlerini yoklamaları ve XIX. yüzyıl boyunca yerleşen siyasî dengelerin değiştirilmesi için

²²² "1800 yılında batılı güçler yeryüzünün yüzde 55'ini talep ediyor ama fiilen yüzde 35'ini elinde tutuyordu; 1878'e gelindiğinde ise bu oran, yılda 83.000 mil karelik bir artış hızıyla, yüzde 67 oldu; 1914'te, yıllık artış hızı şaşırtıcı bir biçimde 240.000 mil kareye (yaklaşık 384.000 kilometre kare -ç.n.) ulaşmış ve Avrupa yeryüzünün kabaca yüzde 85'lik kısmını sömürge, himaye altındaki ülke, bağımlı ülke, dominyon ve federe devlet biçimleri altında elinde tutar duruma gelmişti". Said, **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...**, s.43.

²²³ Thornton, **Doctrines of Imperialism...**, s.2

²²⁴ [Halk] İngiliz çıkarlarını Hindistan sınırlarında 'yağmacılara' karşı ve Boerler Savaşı sırasında 'asi tebdadan söz etmeyen tek bir dilencinin bile bulunmadığı' Güney Afrika'da haydutlara karşı koruduğu ve kolladığı için emperyalizme sıcak bakmaya başlamıştı. XX. Yüzyılın başlarında, Cezayir'de Fas sınırının 'serseriler'i 'Fransız yerleşimciler'e saldırdıklarında Fransa'da da benzer tutumlara rastlanmıştır. Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...**, s.40-41.

²²⁵ Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...**,s.40-41

²²⁶ Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited"..., s.93

önemli bir araç haline geldi.²²⁷ Böylece bazen küçücük toprak parçalarının Avrupalı ulusları savaşın eşiğine getirmiş olduğu bu siyasî gerilimi daha iyi anlayabiliyoruz. Mücadele sadece topraklar için değil Avrupa'daki dengeleri değiştirmek için de yapılmaktaydı.

Emperyalizmin ekonomiyle ilişkisinin zorunlu olarak siyaseti için içine çekmesi beklenebilir. Zira Thornton'un söylediği gibi kapitalistler gücü arzulamaktaydı ve devlete dayalı bir güvenlik ile tüm siyasî güçlerini emperyal alanda kendi çıkarlarına yönlendirmekteydiler.²²⁸ Bu aynı zamanda karşılıklı bir ilişkiydi. Zira emperyalistlerin ekonomik girişimleri neticesinde devlet de otoritesini yayma imkânına kavuşmaktaydı. Bu ilişki sadece kârla motive olan ve diğer tüm insanî değerleri umursamayan, devletin tüm kaynaklarını ve siyasî gücünü yayılma için kullanan dar görüşlü burjuvazinin siyasî hakimiyeti ile neticelendi. Arendt bunun neticesinde "emperyalizmin ilk on yıllarında, yabancı halkların yönetilmesi ve siyasî örgütlenme için iki yeni usul" keşfedildiğini belirtmektedir: *Siyasî bünyenin bir ilkesi olarak ırk ve yabancı tahakkümünün bir ilkesi olarak bürokrasi.*²²⁹ Bu dönemde "o zamana dek siyasî hakimiyet emeli duymadan ekonomik üstünlük elde etmiş tarihteki ilk sınıf olan burjuvazi"²³⁰ siyasetle ilgilenmeye başladı.²³¹ Arendt'e göre "iş adamlarının siyasetçi haline geldikleri ve devlet adamları ancak başarılı iş adamlarının dilinden konuştuklarında ve "yeryüzünü kıta kıta düşündüklerinde" ciddiye alındıkları, devlet adamı olarak alışkanlıkları emperyalizm çağında, bu özel uygulamalar ve usuller yavaş yavaş, kamu yaşamının yürütülmesinin kural ve ilkeleri haline geldi"²³². Bu bağlamda emperyalizm, maddî avantajları sürdürmek için siyasal hakimiyet sömürsünün kurulması olarak düşünülebilir.

Fieldhouse'a göre "Temel olarak iş adamı, kendi yatırımı adına, şu iki şeyi temin etmeliydi: çevrede maksimum derecede siyasî güvenlik ve yabancı rakiplerle ilişkide ortaya çıkan siyasî eksenli problemlere merkezde diplomatik çözümlerin

²²⁷ Hobson bu mücadeleyi bir satranç mücadelesine benzetmektedir. Fakat oyunda sadece diplomatik satranç oyuncularını veya bazı küçük baskı grupları değil imparatorluğun kendileri için bir inanç/onur meselesi olduğunu düşünen milyonlarca insan mevcuttu. Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited"..., s.94.

²²⁸ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.100

²²⁹ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*, s.115

²³⁰ A.g.e., s.10

²³¹ Böylece burjuvazinin siyasi hakimiyeti başlamıştır. Bu dönemde emperyalizm karşıtı liberallerin sayıları da epey azalmıştır.

²³² A.g.e., s.36

bulunması”²³³. Burada öne çıkan nokta ekonomik çıkarı olan komisyoncu bankerlerin kolayca kaybedebilecekleri yatırımlarını risklere karşı ancak devletin maddî gücünün sigortalayabileceğinin farkına varmış olmalarıydı.²³⁴ Böylece hem sömürgelere karşı hem de birbirlerine karşı bir güvenlik paranoyasına giren Avrupalı devletler 1870 sonrası dönemde Avrupa’yı bir kez daha silahlı bir kampa dönüştürdüler. Bunun sonuçları ticaret sahasında da hemen kendini gösterdi ve Avrupalı devletler ekonomik olarak güçlü olmalarının ancak çok satıp az almakla yani merkantilizmle mümkün olabileceğine bir kez daha kesin bir şekilde inandılar. Fieldhouse’un belirttiği gibi “korumacı gümrük vergileri, ulusun kendi kendine yeterlik durumunu yaratmak ve savaş gücünü kurmak amacıyla yine geri dönmüştü.”²³⁵

Emperyalizm bir taraftan da siyasî meşruiyeti canlı tutan bir olgu olarak yönetici güçler tarafından sıklıkla kullanılmaktaydı. Böylece siyasal yaşam halkın bilinç altına seslenen sembollerle yeniden kurulmaya başlandı. Hobsbawm’a göre “itaati ve bağlılığı sağlamanın eski –esas olarak dinî– yolları aşındıkça, onların yerlerini alacak bir şeylere duyulan açık ihtiyaç, hem taç ve askerî şan gibi eski ve denenmiş, hem de imparatorluk ve sömürge fetihleri gibi yeni uyarıcılardan yararlanan bir gelenek icadı ile karşılandı.”²³⁶ Böylece emperyalizm XIX. yüzyıl sonunda muhtemel bir siyasî meşruiyet krizini engellemiştir. Bu düşünceyi savunan Arendt emperyalizmin bütün kötülöklere derman, bütün çatışmalara çare olarak sunulduğunu iddia etmektedir.²³⁷ Ona göre “emperyalist çözümler olmasaydı, herhalde daha XIX. yüzyılın sonunda devrini doldurdıkları açık hale gelmiş Avrupa toplumsal ve siyasal yapılarının tamamen yok edilmesi için iki dünya savaşına gerek kalmazdı”²³⁸. Bir çeşit vatanseverlikle beslenen bu siyasî ortam emperyalistlere bir meşruiyet zemini sağlamaktaydı. Neredeyse bütün toplumsal kesimler vatanseverlikle kendilerinden geçmiş bir halde emperyalist siyasetler karşısında kendiliğinden coşkuya kapılmaktaydılar.

²³³ Fieldhouse, “The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited”..., s.89

²³⁴ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*, s.31

²³⁵ Fieldhouse, “The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited”..., s.91

²³⁶ Ortak semboller ve yeni meşruiyet araçlarının yaygınlaşması ölkedeki okullarda günlük bir bayrak töreni uygulamasının 1880’lerden itibaren yaygınlaşarak genel bir uygulama haline geldiği ABD’de olduğu gibi, monarşinin bulunmadığı yerlerde, bayrak, devletin, milletin ve toplumun cisimleşmesi halini almıştır. Emperyalizmin siyasî meşruiyet kanağı olmasını daha da sağlamlaştırmak için devletin ve hakim sınıfların girişimleri de mevcuttur: “Birtanya’da bir ‘İmparatorluk Günü’ kutlaması (1912) yerleştirmek gibi, emperyalizmle iftihar etmeyi kurumlaştırma girişimleri” mevcut idi. Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.121.

²³⁷ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm...*, s.50

²³⁸ A.g.e., s.50

1880’li yıllarda emperyalizm siyaset sahnesinde Afrika üzerinde çekişmelerle birlikte girdiğinde hemen hemen toplumun büyük bir kesimi tarafından hüsnükabul gördü. Bu aslında belirli bir sınıfın veya duygunun yayılması veya güç kazanması değil topyekün bir toplumun yayılmasıydı. Örneğin Gallagher ve Robinson’un ortaya koyduğu gibi XIX. yüzyıl İngiliz tarihi bir toplumun yayılma tarihiydi: “Sermaye ve fabrikaların taşınması, vatandaşların göç etmesi, İngiliz dilinin, düşüncelerinin ve anayasal formlarının yayılması”²³⁹ bu döneme damgasını vuran bir görünümdü. Bunu sadece İngilizler için değil diğer emperyalist uluslar için de söyleyebiliriz. Emperyalistler yayılma ve güç elde etme peşindeydiler.

2.2. EMPERYALİZMİ AÇIKLAYAN KLASİK TEORİLER

Bu bölümde klâsik emperyalizm teorileri ele alınacaktır. Emperyalizm teorileri sömürgeciliğin belirli süreç ve olgular neticesinde XIX. yüzyıl sonunda yeni bir yüz kazanarak nasıl emperyalizmin dönüştüğünü göstermek üzere ortaya konulmuştur. Belirli siyasî baskı ve hakimiyet biçimleriyle emperyalizm tanımı imparatorluğa gönderme yaparak geleneksel anlam kümelerini içermektedir. Fakat emperyalizmin bir cümlede ifade edilebilecek açık ve bütüncül bir tanımı yoktur.²⁴⁰ Burada üzerinde durulacak çalışmalar emperyalizmi dünyanın 1870–1914 arasındaki görünümünü tasvir etmek için kullanmaktadırlar. Analizleri incelenecek teorisyenler –Shumpeter hariç-, terimi gelişmiş ülkelerdeki belirli ekonomik gelişmeleri kendine özgü bir biçimde tanımlamak ve özellikle bu gelişmiş ülkelerin XIX. yüzyılın son çeyreğinde dünyanın daha az gelişmiş ülkelerini ticarete ve yatırıma açmalarını anlatmak için kullanmaktadırlar.²⁴¹

²³⁹ John Gallagher, Roland Robinson, “The Imperialism of Free Trade”, *Imperialism and Colonialism*, Ed. George Nadel, H. Perry Curtis, New York: Macmillan Press, 1966, s.101

²⁴⁰ “Aslında (emperyalizmle ilgili) hakkında ittifak edilmiş bir tanım yoktur; çünkü bugünkü sosyal bilimlerde çatışan ideolojik kabüller vardır ve bu kabüller üzerinde uzlaşmış bir teori geliştirmeye engel teşkil etmiştir. ... Bir kabülden uzak durmaya veya bir ilişkililik halini tartışmaya eğilim ve emperyalizm kavramının bilimsel bir konsept değil nesnellik sınırlarına düşen radikal bir slogan olduğunu söylemek, bu olgunun eleştirilmesi noktasındaki hassasiyetten ve tartışmadan uzak durma isteğinden kaynaklanmaktadır.” Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.1)

²⁴¹ Sosyal bilimlerdeki hemen hemen her kavram gibi emperyalizm de *partizanlığın* bir parçası olarak zıtlıklardan ve yanlış kullanımlardan yeterince nasibini almaktadır. Kemp’in söylediği gibi emperyalizm giderek ideolojik bir anlam kümesine sahip olmaya başladı. “Emperyalizm ideolojisi, emperyalizm teorilerinden daha fazla ilgi çekmiştir”. A.g.e., s.6

Emperyalizmi ideolojik bir şekilde ya da özür dilemeci tavırlarla savunan ürünler olmasına rağmen onu somut bir bütün olarak analiz eden ve tanımlayan çalışmaların neredeyse tamamı eleştirel çalışmalar olmuştur. Hobson, Hilferding, Luxemburg, Lenin, Bukharin ve Schumpeter gibi önemli teorisyenler emperyalizmin güçlü bir biçimde seyrettiği bir dönemde yazmışlardı. Bu bölümün ilgi alanına giren teorilerin belirlenmesinde de emperyalizmin devam ettiği dönemde yazılmış olması ve teorisyenleri tarafından olgun bir forma kavuşturulmuş olması ölçü alınmıştır. İç tutarlılığa sahip klâsik emperyalizm teorileri olarak bilinen ve emperyalizm tüm hızıyla devam ederken oluşturulmuş olan bu altı teori bu çalışma kapsamında incelenecektir. İncelenecek olan teorilerden birincisi emperyalizme radikal demokrat bir eleştiri olarak Hobson'un düşük tüketim (*underconsumption*) teorisidir. İkinci olarak emperyalizme Marksist eleştiriler olarak Hilferding'in finans kapital teorisi, Luxemburg'un kapitalizmin yayılması teorisi, Lenin'in kapitalizmin son aşaması olarak emperyalizm teorisi, Bukharin'in dünya ekonomisi olarak emperyalizm teorisi incelenecektir. Son olarak da Shumpeter'in emperyalizmi kapitalizm öncesi fetih duygularının devamı olarak gören teorisi yer alacaktır.

2.2.1. John Hobson: Radikal Demokrat Bir Eleştiri

Hobson, bir Marksist değildir. Fakat Marksist yazarlar üzerindeki etkisi büyüktür.²⁴² Hobson'un kitabı Güney Afrika Boer savaşına (1902) bir reaksiyondur. Onun kitabından sonra emperyalizm artık insanları ilgilendirmeyen bir konu olmaktan çıkıp ulusal kaynakların kötü bir biçimde yanlış kullanımı olarak görülmeye başlandı. Zira Hobson'un çizdiği çerçeveye göre emperyalistler saçma nedenlerle savaşa girmişler, halklarına karşı sorumluluklarını ihmal etmişler, hatta hiçbir görev yapmamışlardı. Hobson'a göre emperyalizm savaş demektir. Dolayısıyla emperyalizm toplumda ve ekonomik sistemde çürümüş olan kısımları ortaya çıkaracak ve tamir edecek bir sosyal devrimi daha az muhtemel hale getirdiği için yerilmeliydi. Fieldhouse'a göre "Hobson'un çalışması tam da İngiliz kamuoyunun son zamanlardaki emperyal genişlemenin ardındaki motivasyonlar hakkında ciddi şüphelere düştüğü bir

²⁴² Lenin, neredeyse Hobson'un fikirlerinin takipçisidir. Hatta zaman zaman emperyalizm teorilerinde bir "Hobson-Lenin" çizgisinden dahi bahsedilmektedir.

zamanda ortaya çıktı”²⁴³. Hobson’a göre emperyalizm, prensipsiz ve töresiz olan sistem için etkili bir destektir. Zaman geçtikçe Hobson bu vurgularını derinleştirmiştir. 1938’de yeni basım için yazdığı önsözde emperyal fikirleri yaymaya çalışanların artı mal için satış alanları ve nüfus için yayılma alanları temin etmek yoluyla ekonomik eşitlikçilik için iç demokratik mücadeleleri defetmeyi istediklerini söylemektedir.²⁴⁴ Hobson İngiliz emperyalizmini korumacı ve militarist eğilimlerin görünür hale gelmiş bir katmanı, gerici bir hareket olarak merkantilizmin dönüşü olarak tanımlamıştı. Ona göre emperyalizmin ekonomik kökeni, kamu alanında ve bizzat kamunun müdahil olarak özel piyasalarda ürettiği artık ürün ve artık kapitalin korunup geliştirilmesine dayalı güçlü ve organize olmuş endüstriyel ve finansal çıkar arzusuna dayanır. Savaş, militarizm ve ateşli dış siyaset bu amaca giden yolda gerekli araçlardır.²⁴⁵

Hobson çalışmasına 1870’den itibaren Avrupalı imparatorlukların genişlemesine işaret ederek başlar ve İngiltere tarafından ele geçirilmiş olan yerlerin bir listesini verir. İkinci bölümdeyse Hobson, İngiliz İmparatorluğunun genişlemesinin İngiliz ticaretine çok az bir değer kattığını gösterir. Aynı şekilde emperyalizm yerleşme (göç) için de iyi değildir. Ona göre emperyalizm küçük, kötü ve güvensiz pazarları artırmış, diğer milletleri epeyce kızdıracak bir şekilde ulusun tüm varlığını tehlikeye sokmuştur. Hobson sömürgeleri genişletmek için yapılan iç baskıyı az tüketim (*underconsumption*) olarak açıklamıştır. O, yaygın tekelin ortaya çıkışının düşük tüketime, yabancı yatırımın artmasına ve emperyalist genişlemeye neden olduğunu anlatan bir tartışma düzlemi ortaya koymuştur. Bu düzlem Brewer’ın özetlediği gibi altı aşamalı bir sistemle açıklanabilmektedir: (1) Tekel kâr payını artırır ve bunu az bir kişinin elinde toplar. (2) Tekel kârının büyük bir bölümü saklanır, böylece birikimler artmaya başlar. (3) İç yatırım imkânları sınırlıdır (bazen de tekellerin bu iç yatırımları azalttığı görüşü savunulur), öyleyse birikimler dışarıya yönelir. (4) Aşırı birikim, eğer bir çıkış yolu bulunmazsa, kronik bir talep eksikliği yaratır. (5) Sermaye ihracı aşırı birikim için bir çıkış yolu açar. (6) Sınır ilhakına ilişkin, var olan yatırımları korumak veya yeni yatırımlara yol açmak için baskı kurulmaya başlar.²⁴⁶

²⁴³ Fieldhouse, “The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited”..., s.76

²⁴⁴ Hobson, *Imperialism: A Study*...

²⁴⁵ Hobson, *Imperialism: A Study*..., s. 106.

²⁴⁶ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*..., s.73

Dolayısıyla emperyalizm Hobson tarafından gelişmiş kapitalizmin pazar ihtiyacının sonucu olarak görülmüştü. Emperyalizm, düşük ırklar sahip olduğu toprakların siyasî ve ekonomik anlamda sömürülmesi için verilen mücadele ve gelişmiş ülkelerin içeride kullanmadıkları sermaye ve mallar için çıkış yolu olması açısından bir kaynak musluğudur. Hobson'un durduğu nokta, tam anlamıyla radikal demokratlık noktasıdır. XIX. yüzyıl barış hareketlerinin çizgisinde yerleşik askerî ve bürokratik çıkarlara karşıdır. "Hobson, serbest ticaretin adaptasyonunun zamansız olduğunu düşünmesine rağmen, Cobden'in geleneğine uygun olarak serbest ticareti savunmuştur"²⁴⁷. Bununla birlikte Hobson, demokrasinin ve liberalizmin doğru bir şekilde uygulandığında iç ve dış barışın sağlanabileceğini düşünmektedir. "Onun ideali, XIX. yüzyıl radikalizminin saf umutlarının ifade edildiği uluslararası bir düzenle beraber, çıkarlardan ve onların hizmetindeki baskının yıpratıcı etkisinden arındırılmış olan reforme edilmiş parlamenter demokrasidir"²⁴⁸. Hobson çalışmasında, kapitalist üretim ilişkilerinden ziyade gelir dağılımına yoğunlaşarak, uygun olan mali/sosyal önlemlerle emperyalizmin getirdiği çürümüşlüğü aşmayı ümit eder. Zira Hobson emperyalizmin bizzat kapitalizmden kaynaklanmadığını düşünmektedir. Bu fikir, Brewer'ın aktardığına göre Etherington tarafından kapitalist emperyalizmin kapitalist teorisi olarak adlandırılmıştır. Bu Hobson'un kendi görüşleriyle yakından bağlantılı olması sebebiyle zorlu bir meydan okumayı temsil etmektedir.²⁴⁹

Hobson, sömürgelerle yapılan ticaretin değerinin abartıldığını ve ticaretin bayrağı takip etmediğini göstermek için gayret eder. Ona göre düşük tüketim (*underconsumption*) teorisi sorunlara kapitalizm çatısı altında bir çözüm bulunabileceğini göstermektedir. Çünkü dış pazar ancak içeride yapılan satışların yapılamadığı bir durumda gereklidir. Ona göre krizlerin nihai nedeni fakirlik ve kitlelerin sınırlı tüketimidir. Hobson bir düşük tüketimci olarak, etkili talebin sınırlamasını krizlerin ve emperyalizmin ilk ve en büyük nedeni olarak görür ve üretimle tüketim arasında uyumlu bir ilişki kurulabileceğini varsayar. Hobson kârların ücretlerden daha hızlı yükseldiği ve üretimin tüketimden fazla olduğu teması üzerine vurgu yapmaktadır. Artık kapitalistler için hedef var olan kâr oranlarını korumak için sınırlı ve korunmuş pazarların yoğun bir biçimde sömürülmesiydi. Sermayenin büyük

²⁴⁷ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.31

²⁴⁸ A.g.e., s.31

²⁴⁹ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.74

çoğunluğunu kontrol eden bankalar ve tröstler, tekel koşullarında, dışarıdaki artı sermayenin iç pazar ve endüstrisinden daha kârlı olduğunu fark ettiler. İçeride sadece üretim artar, fiyatlar düşer ve ücretler yükselirdi. Dışarıdaysa bu sonuçlar olmadan yüksek kâr elde edilebilirdi.

Kemp'in dile getirdiği gibi Hobson, XIX. yüzyıl sonunda emperyalizmi olumlayan ideologlarının argümanlarına karşı, emperyalizmin geniş bir biçimde dallanıp budaklandığını ve özellikle onun sosyal ve siyasî değişimle ilişkisi boyutunda bunun sömürülen ülkeler üzerindeki etkisini göstermiştir.²⁵⁰ Böylece ekonomik ve siyasî güçler arasındaki bağlantıyı göstermiş ve başarılı bir biçimde kapitalizmin hizmetine sunulan ideallerin, duyguların ve çabaların mal olduğu bozulmaları eleştirmiştir.

Hobson emperyalizme ve militarizme duygusal bir tepki göstererek emperyalizmin maliyetinin ekonomik avantajlarından daha fazla olacağını iddia etmiştir. Fieldhous'a göre Hobson haklı bir şekilde emperyalizmin siyaseti ve metotlarının toplumun kendi yönetim kurumlarının düşmanı olduğunu ve sonuçta özgürlüğü ve eşitliği yok edecek siyasî tiranlığı ve sosyal otoriteyi doğurduğunu düşünmektedir²⁵¹. Emperyalizm askerî boyutu sebebiyle demokrasi için kötü bir tecrübeydi. Diğer taraftan emperyalizm yabancı yönetimlerce köle edilen halklar için de kötü bir tecrübeydi. Emperyalizm bu yönüyle toplumsal sistemi olumsuz yönde etkilemiştir. Ona göre, emperyalist siyasete karşı olan orta sınıftaki aydınlanmış kamuoyunun emperyalist siyasetlerden faydalanan iş ve finans çevrelerince zayıflatılması toplumun temellerini ve sosyal düzenini bozmuştur. Hobson'un bizzat gösterdiği gibi eğitimin içeriği, basının kontrolü ve kiliselerin öğretileri, bu tavırların geliştirilmesinde ve emperyalist siyasetlerin kabul edilip desteklenmesinde önemli roller oynamıştır. Emperyalizmle ilgili Hobson'un çalışmasının en iyi yanı, Avrupalıların uygarlaştırma görevleriyle ilgili safsatalarını ortaya koyması ve buralardaki yönetici kastla, (köle) halk arasındaki ruhsal uçurum üzerindeki vurgusudur.

Hobson'un teorisinin iki boyutu mevcuttur: Yabancı yatırım oranlarını açıklamaya ve eğer gelir dağılımı yeniden yapılırsa bunun gereksiz olacağını göstermeye yarayan *ekonomik boyut* ve bu yabancı yatırımı emperyalist siyasetlere bağlayan *siyasî boyut*. Hobson'un emperyalizm teorisine göre finansal çıkarlar ve

²⁵⁰ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.39

²⁵¹ Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited" ..., s.76

emperyalistler arası ilişki, emperyalizmi doğuran iki ana temeldir. 1870'ten beri İngiliz genişlemesinin itici gücü olan kaşifler, misyonerler, vatansever baskı gurupları ve imparator kafalı siyasetçiler bundan ciddi çıkarlar elde etmişlerdir. Emperyalizmden faydalanan azınlıktır; fakat etki sahibi çıkar gurupları ulus açısından bir bütün olarak kötü olsa da emperyalist siyasetleri uygulamışlardır.²⁵² Finans dünyasının bu *gizli aktörleri*, siyasetçilerin, askerlerin, insanî çalışmaların ve tüccarların gösterdiği vatanseverliği kullanarak kendi çıkarlarını öncelerler. Dolayısıyla emperyalizm perde arkasındaki sermayedarın özel çıkarlarının bir ifadesidir. Bunu yapmak için finansör kapitalistler istedikleri yayılmayı uygulamak için siyasî destek sağlayabilecekleri, gazeteler vb. vasıtasıyla halk üzerinde dolaylı *etki* oluşturacakları yandaş emperyalist koalisyonlar oluştururlar.²⁵³ Dolayısıyla pek çok kişi emperyalizmin pazarlar bulmada gerekli olduğu inancı, sağlıksız bilgilendirilmiş bir milliyetçilik duygusu ve uygarlığın çıkarlarının yayılması anlayışından beslenen yanlış yönlendirmelerden dolayı emperyalizmi savunmaktadır.²⁵⁴ Ona göre bu oyuncaklar son adımı atmak için bekleyen sermaye sahiplerinin birer piyonudurlar.

“Birbirlerine kuvvetli bağlarla bağlı olan, daima en yakın ve en hızlı temas kurabilen ve halkların siyasetlerini yönlendirmede kapitalistler yegane durumdadırlar... Yeni bir sermaye akışıyla veya var olan yatırımların değerlerinde büyük iniş çıkışlarla ilgisi olan her büyük siyasî hareket, bu finansal kralların küçük grubunun yardımını ve onayını almalıdır”²⁵⁵.

Böylece Hobson, emperyalistlerle yatırımcılar arasındaki açık ilişkiyi ortaya koymuştur. Ona göre yatırım artık bayrağı takip etmiyordu. Sermayedarlar nerede yatırımın daha karlı olduğuna karar veriyor ve sonra idareden bunu sağlamasını istiyordu. Hobson bireysel çıkarlar için uzak ülkelerdeki halkların sömürülmesinin İngiliz insanî gelenekleri açısından bir yıkım olduğunu ve bu duruma acil çözüm getirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla Hobson'un teorisinin dayandığı olgu, önceki yarım yüzyılın aksine, dünyanın çok geniş bölgelerinin ilk defa Avrupalı devletlerin kontrolü altına girmiş olmasıydı. Fakat Fieldhouse, Hobson'a itiraz ederek Britanya'nın 1870 sonrasında ele geçirdiği toprakların ilhak edilmiş bölgeler olduğuna

²⁵² Hobson, *Imperialism: A Study*..., s.46

²⁵³ A.g.e., s.57

²⁵⁴ A.g.e., s.46

²⁵⁵ A.g.e., s.56-7

inanmanın zor olduğunu söyler. Zira Fieldhouse, Hobson'un en önemli üç örneği olan Mısır, Transvaal ve Rodezya'dan son ikisinde olduğu gibi ekonomik düzlemde bir gereklilikten söz edilemeyeceğini düşünmektedir²⁵⁶.

Fieldhouse'un belirttiği gibi Hobson ekonomik emperyalizmin serbest ticaretin ekonomik çeşitliliğini sona erdirdiğini düşünmektedir.²⁵⁷ Karteller ve tröstler eşitsizlik oluşturan bir faktör olarak ortaya çıkmış ve tekeller fiyatlarını, kâr eşitsizliğini ve sermayenin israfını doğurmuşlardır.²⁵⁸ Hobson'un hesabında tekel kârının toplam gelir içindeki payı artarken ücretler ve faiz düşmektedir. Dolayısıyla bu durumda teori açısından sermaye ihracı çok önemli hale gelmiştir.²⁵⁹ Eğer faiz oranları, artan birikim nedeniyle düşer ve dışarıda yatırıma dönüşüm olmazsa, sermaye o zaman dışarıda daha çekici yatırım imkânları arayacaktır. Böylece emperyalistler arası bir yatırım rekabeti başlamaktadır. Hobson, emperyalistler arasındaki artan rekabetin görece yeni ve tehlikeli olduğunu not etmektedir. Zira, özellikle askerî harcamalar bağlamında emperyalistler arasındaki rekabet uluslararası gerilimin ana kaynağı olmuştur.²⁶⁰ Dolayısıyla Hobson'a göre tüm bu maliyetler, ticaretin nimetleriyle meşrulaştırılamazdı.

2.2.2. Rudolf Hilferding: Finans Kapital Yaklaşımı

XIX. yüzyılın ilk on beş yılında, Hilferding, Luxemburg, Bukharin ve Lenin'in emperyalizm teorilerini kaleme aldıkları günlerden bu yana Marksist emperyalizm teorileri bu teoriler üzerine bina edilmiştir. Bu teoriler arasında da Hilferding'in yeri ayrıcalıklıdır. Zira kavramsal analiz ve araçları diğerlerine o sağlamaktadır.²⁶¹ Hilferding'in yaptığı emperyalizmin değişen sermaye yapısının bir sonucu olduğunu ve

²⁵⁶ Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited"..., s.83

²⁵⁷ Fieldhouse, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited"..., s.88

²⁵⁸ Hobson, *Imperialism: A Study*..., s.75-76.

²⁵⁹ Hobson finansal ve endüstriyel sermayenin finansın sürücü koluğunda birleşmesi/kaynaşmasına "finans sermayesi" adını takmaktadır. Bu çeşit bir finans sermayesi emperyalizmin asıl müsebbibidir. Örneğin Amerika'da finansörler ülkedeki ana endüstrilerin kontrolünü ele aldıkları zaman emperyalizmin ortaya çıktığını savunmuştur. Hobson, *Imperialism: A Study*..., s.75-7.

²⁶⁰ Aynı zamanda o daha önce de belirtildiği gibi, militarizm ve benzer gelişmelerin daha genel anlamda zararlı olduğunu düşünmekteydi.

²⁶¹ "Çok geçmeden Lenin kendi emperyalizm teorisini Hilferding'in çok değerli kurumsal analizleri doğrultusunda kuruyor ve emperyalizmin ana çizgilerini, Hilferding'den esinlendiği belli olan -tekeller, finans kapital, sermaye ihracı, uluslar arası kartellerin oluşumu, dünyanın bölgelere parçalanması gibi- kavramlara dayandırıyor". Tom Bottomore, "İngilizce Basıma Giriş", *Finans Kapital*, Rudolf Hilferding, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yay., 1995, s.15.

böylece kapitalizmin yeni bir aşamaya girmiş olduğunu ilan etmektedir. Tom Bottomore kitaba yazdığı önsözde “bunalımları yaratan genel koşul, kapitalist üretimin temelinde yatan tüketimin sınırlı kalmasıdır, ama ‘metaların aşırı üretimi (*overproduction*) ve düşük tüketimi (*underconsumption*)’ gibi söylemlerin de pek fazla açıklama gücü” olmadığını ve bu sebeple de Hilferding’in teorisinin önemli bir açılım getirdiğini söylemektedir.²⁶² Diğer taraftan finans sermayesi kavramı Hilferding’in emperyalizm çalışmalarına yaptığı büyük bir katkıdır. O güne kadar sermaye Marx’ın belirlediği çerçevede dahilinde klâsik olarak üçe ayrılmaktaydı: (1) endüstriyel sermaye (kapitalist tarımsal girişimler dahil verimli yatırım), (2) ticarî sermaye (malların üretilmesinden ziyade alıp satan “tüccar”ın sermayesi) ve (3) finansal sermaye (para sermayesiyle meşgul olan bankacılar ve benzeri kapitalist girişimler).²⁶³ Hilferding, üçüncüsünün anlamını biraz değiştirerek endüstriyel ve finansal sermaye arasındaki ayrımın ortadan kalktığını ve finans sermayesinin endüstriyel ve finansal sermayenin birleşmesiyle ortaya çıktığını iddia etmektedir. Brewer, Hilferding’in bu tartışmaları ortaya koyarak klâsik Marksist emperyalizm teorisinin gerçek kurucusu olduğunu iddia etmektedir.²⁶⁴

Hilferding’in yazdığı dönemde gelişmiş tüm kapitalist ülkelerdeki ana ekonomik mesele, korumacılık ve serbest ticaretti.²⁶⁵ Özellikle 1870’lerden sonra liberalizmin yerini hızla ulusal korumacılığın ve kendi kendine yeterliğin alması onun düşüncelerinin arka planını oluşturmaktaydı.²⁶⁶ Dolayısıyla bu korumacı atmosfer içerisinde biriken sermayenin ihraç edileceği yer ya doğrudan denetim altında olan sömürgeler ya da dolaylı kontrol altında olan yarı sömürgeler olacaktır.²⁶⁷ Ona göre finans sermayesinin, korunmuş ulusal ekonomik sınırlar dahilinde genişlemesi siyaseti kapitalist güçler arasında çatışmalara neden olmaktadır. Örneğin Hilferding, Almanya ile Britanya arasındaki çatışmanın ancak güçle çözülebilecek bir durum olduğunu düşünmektedir.²⁶⁸

²⁶² A.g.m., s.26

²⁶³ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.92

²⁶⁴ A.g.e., s.108

²⁶⁵ A.g.e., s.95

²⁶⁶ Korumacı gümrük vergileri, iç pazardaki satışları sebebiyle kapitalist tekellere daha fazla kâr getirmiştir. ... Bu kâr ne kadar büyük olursa ihracatın oranı da o oranda büyük olacak ve böylece kartelin dünya pazarındaki rekabetçi pozisyonu güçlenecektir. Rudolf Hilferding, *Finance Capital*, London: Routledge & Kegan Paul, 1981 (1910), s.313.

²⁶⁷ A.g.e., s.365,366

²⁶⁸ A.g.e., s.331

Hilferding, uluslararası sermaye hareketinin 1870'lerde başladığını iddia etmektedir. Bu bağlamda üç tür sermaye ihracı mevcuttur: (1) ekonomik bölgenin gelişmemiş alanlarına doğru bir sermaye hareketi, (2) henüz üzerinde hak iddia edilmemiş bölgelerde yapılan yatırımlar, (3) başka bir ulusun sınırları içinde yapılan yatırımlar. Bu tür yatırımlar sınır genişlemesi adına bir motivasyon kaynağı olmaktan çok, dünya pazarının farklı sınırlara bölünmesinin önemini azaltan sebeplerdir.²⁶⁹ Hilferding emperyalizmi kapitalizmdeki askerî ve yayılmacı eğilimler için genelleştirilmiş, betimleyici bir terim olarak kullanmaktadır: “Emperyalizmle bağdaşmış modern korumacı siyaset” ve “sermaye emperyalizm dışında herhangi bir siyaset izleyemez”. Hilferding’e göre kapitalist olmayan toplumların şiddet yoluyla parsellenmesinin ardındaki birincil itici güç, sermayenin ihracıdır. “Sermayenin ihracı, tüm eski sosyal ilişkilerin ortadan kaldırılmasını ve tüm dünyanın kapitalizme buluşturulmasını gerçekten hızlandırmıştır”²⁷⁰.

Hilferding kitabının ilk üçyüz sayfası boyunca anonim şirketlerin ortaya çıkması ve böylece küçük yatırımcıların oluşturduğu büyük sermayelerin profesyoneller aracılığıyla idare edilmesinin sermaye yapılarını değiştirdiğini söylemektedir. Hisse sahipliğinin yayılması, üretmeyen toprak sahipleri sınıflarının, profesyonellerin, devlet memurlarının ve kira sahiplerinin entegrasyonu açısından çok önemliydi. Bu süreçte ortaya çıkan diğer bir eğilim ise sanayi ve banka arasındaki ilişkinin değişmesidir.

“Sanayi ve banka arasındaki ilişkilerin değişmiş olması, bankacılığın teknik yapısından ötürü, yoğunlaşmaya yönelik tüm eğilimleri güçlendiriyor. Bu eğilimleri incelerken bankaların üç ayrı işlevini saptıyoruz: ödeme kredileri, yani ticarî kredilendirme (bonoların dolaşımı yoluyla), *sermaye kredileri veya kredilendirmesi* ve (daha önce almamız gereken) emisyon, yani yatırım bankacılığı.”²⁷¹

Sanayideki üreticilerin ham madde ve tam mamul karşılığı kullandığı yerli ya da yabancı bonolar, banka sisteminin yabancı ülkelerdeki dolaşımını düzenleyecek şekilde genişlemesine ve aynı zamanda her bononun ardındaki güvenceyi denetlemesine yol

²⁶⁹ Bu noktada durduğu için Hilferding *emperyalizm* kelimesinin yerine *modern korumacı siyaset*, *modern sömürgeci siyaset* ve *finans sermayesinin harici siyaseti* gibi kavramsallaştırmaları kullanmıştır.

²⁷⁰ A.g.e., s.322

²⁷¹ Rudolf Hilferding, *Finans Kapital*, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yay., 1995, s.152

açıyordu. Kısacası içerde ve dışarıda bir sürü şebekeleri olan büyük bankalara ihtiyaç vardı ve bu da bankacılıkta bir merkezleşmenin doğmasını mecburi kılıyordu²⁷².

Hilferding bazı teknik banka işlemleri yüzünden bankacılıkta bir *merkezleşme* eğiliminin mevcut olduğunu ve bunun da sanayicinin bankayla ilişkilerine yansıdığını düşünmektedir. Zira daha önceki ilişkilerde sanayiciler bonoları genellikle ödeme ya da ticarî kredi sağlama aracı olarak kullanıyorlardı. Dolayısıyla krediyi sağlayacak olan kuruluş borçlanacak firmanın işlerine planlı bir şekilde karışma olanağı bulamıyordu. Banka ile sanayici firma arasındaki böyle bir ilişkide bankanın hukuksal yetkilileri borçlunun güvenilirliğinden ve iskonto kazançlarından öteye geçmiyordu.²⁷³ Fakat banka sermayesindeki *yoğunlaşma* ile birlikte bankanın kredi veren rolü *hisse emisyonu* işlevini üstlenmeye dönüşür. “Dolayısıyla hisse senedi çıkartımı ile en kârlı işi yapmış olacağından büyük bankalar sanayi üzerinde üstünlüğü tartışmasız bir şekilde ele geçirmiş olurlar”²⁷⁴. Hilferding “kapitalist girişimciler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisinde hangi girişimcinin daha baskın olacağını belirleyen etken sermayenin miktarı”dır²⁷⁵ demekle bankaların değişen ve artan rolüne işaret etmektedir.²⁷⁶ Böylece bankaların temsilcileri, endüstriyel firmaların yönetici koltuklarında, endüstriciler de bankaların icra kurullarının koltuklarında oturmaya başladılar. Bununla birlikte ailevi ve sosyal bağlar, bu yönetici sınıfı birbirine bağlıyordu. Hilferding tekelin bu hızlı yayılışını ve ekonominin farklı sektörlerinin kapitalizmin kökten dönüşümünü bankaların değişen rolleriyle açıklamaktaydı.²⁷⁷ Bankalar, tekelleşmede öncüydüler. Örneğin Almanya’da büyük bankaların sayısı önce dokuza, sonra da altıya düştü. Bu kartelleşmeyi sanayiciler (banka müşterileri) arasında yaymak hususunda da öncü rol yine bankalardaydı. Zira bu durum, borç verdikleri firmaların batma riskini azaltıyordu.

²⁷² A.g.e., s.153

²⁷³ A.g.e., s.153

²⁷⁴ A.g.e., s.155

²⁷⁵ Rudolf Hilferding, *Finance Capital...*, s.223

²⁷⁶ Banka ile girişimcinin ilişkilerinde banka güçlü olan tarafı temsil etmektedir. Banka, sermayeyi nakit ve daima vurucu şekliyle, yani parasal sermaye olarak tasarruf eder. Öte yandan girişim, metaların gerisin geriye paraya dönüşme beklentisi içindedir. Dolaşım süreci tıkanacak veya satış fiyatları düşecek olursa bir ek sermayeye ihtiyaç olacak ve bu da ancak kredi biçiminde sağlanabilecektir. ... Ek nakit fonlara birdenbire ihtiyaç duyulduğunda hemen kredi operasyonu gerekiyor. Bu operasyon başarılı olmazsa girişim iflasa sürükleniyor. İşte sermayeleri üretken –ya da metasal sermaye olarak bağlı bulunan– girişimciler karşısında bankalara üstünlük sağlayan yön de bankaların parasal sermayeyi tasarruf ve kontrol etmekte oluşlarıdır. Bankaların başka bir üstünlüğü de, sermayelerin tek tek ticarî işlemlerin sonuçlarından oldukça bağımsız kalması, buna karşılık girişimin kaderini böyle bir ek işleme bağımlı olabilmesidir. Hilferding, *Finans Kapital...*, s.152.

²⁷⁷ Hilferding’e göre tekellerin gelişiminde merkezî rol oynayan aktörler bankalardı. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.91).

Diğer taraftan birleşme ile rekabet yerine büyüklerin küçükleri yuttuğu, satışların ve fiyatların daha istikrarlı olduğu bir sistem ortaya çıkmaktaydı.

Oluşan bu sermaye ve sanayi görüntüsü siyasî durumu da hayli etkilemekteydi. Finans sermayesinin patronlarının liderliğinde siyasî meselelerde görece birleşerek yönetici bir sınıf ortaya çıkarmıştı. Hobson'un tanımladığı gibi bu yönetici sınıfın siyasî pozisyonu çok güçlüydü. Finans sermayesi ilk planda gümrük vergilerinin korunması, tekellerin çıkarları açısından daha sonra ise sınırsal genişleme için güçlü bir devletin korumasına ihtiyaç duymaktadır. “Bundan dolayı, yabancı ülkelerde çıkarı bulunan bütün kapitalistler güçlü devlet iktidarı istemektedirler...ihrac edilen sermaye, kendi ülkesinin devlet gücü yeni nüfûz bölgesine tam olarak egemen olduğunda kendini tam güvende hissetmektedir... Kazançlarının, mümkünse devlet tarafından garanti edilmesi gerekir. O nedenle sermaye ihracı, emperyalist bir siyaseti kolaylaştırır”²⁷⁸. Dolayısıyla serbest ticareti sadece en iyi ekonomi-politik olarak değil, aynı zamanda barış çağının başlangıcı olarak gören eski tüccarların²⁷⁹ yerini yayılmacı bir siyaset talebiyle devlet kapılarını aşındıran ve etkileyen bir burjuvazi aldı. “Barış ideali parıltısını kaybetmişti”²⁸⁰ ve insanlık düşüncesinin yerinde devletin gücü ve büyüklüğünün yüceliği ortaya çıkmıştı.

Hilferding'in teorisinden kapitalizmin çöküşünün ekonomik etkenlerden ziyade siyasal ve sosyal durumlardan olacağını çıkarsayabiliriz. Zira ekonomi devletin büyük ölçüde artan rolüyle desteklenerek gittikçe sosyalleşmektedir. Hilferding müdahaleci devletin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan tekeller ve kartellerin, ekonomiye bir ölçüde düzenleme ve planlama getirdiklerini düşünmektedir²⁸¹. Dolayısıyla kapitalist toplumun toplumsal bir sorunu ortaya akılcı ve bilinçli biçimde koymasını güçleştiren anarşik karakteri bu yolla ortadan kaldırılacağı için finans kapitalin ve tekellerin ortaya çıkması kapitalizmde bir çökme değil güçlenme oluşturmaktadır²⁸².

²⁷⁸ Hilferding, *Finance Capital...*, s.406

²⁷⁹ Normalde “Burjuvazi, ekonomik merkantilizme ve siyasi mutlakçılığa karşı mücadelesinde devlete düşmandır” ve en azından “teorik olarak ekonomik hayatın devlet müdahalesinden tamamen özgür olmasını talep etmektedir”. Hilferding, *Finance Capital...*, s.423.

²⁸⁰ “Ne var ki, yayılmacı/genişlemeci bir politikaya duyulan istek, burjuvazinin zihniyetinde devrimci bir değişikliğe neden olmakta; burjuvazi, pasifist ve hümanist olmaktan çıkmaktadır”. Hilferding, *Finance Capital...*, s.426, 470.

²⁸¹ Bottomore, “İngilizce Basıma Giriş”..., s.28

²⁸² Hilferding, *Finans Kapital...*, s.138

Marksistler arasındaki sermaye ihracının malların ihracının yerini almaya başladığını düşünen baskın görüşün aksine Hilferding sermayenin sanayi ile birleşmesinden bahsetmekteydi.²⁸³ Hilferding'e göre sermaye ihracının ana nedeni maksimum kâr arayışı anlamındaki sermaye hareketleridir. Bu bağlamda kâr ve faiz oynamaları sermaye ihracında önemli bir motor işlevi görmektedir. Gelişmiş ülkelerin yüksek oranda ilerlemiş finansal sistemleri, daha düşük faiz oranları ve daha fazla (para) sermayesine ulaşma imkânına yol açar; bu da paralelinde girişimi arttırdığı için emeğin fiyatının yükselmesine neden olur. Dolayısıyla az gelişmiş ülkeler ücretlerin düşük olması²⁸⁴ sermayenin portfolyo yatırımından ziyade doğrudan yatırım olarak buralara göç etmesine yol açmaktadır. Böylece Brewer'ın dile getirdiği gibi "sermaye ihracı temel ürün endüstrilerinin gelişimini teşvik etmekte, ucuz ürünlerin arzını yaratmakta ve kâr oranlarını artırmaktadır ve bu durumda kapitalizm için hızlı bir büyüme/gelişme dönemi ortaya çıkmaktadır"²⁸⁵. Bu yatırımların serbestçe yapılması ve daha sonra garanti altına alınması ancak devletin desteği ve himayesi ile mümkün olabileceği için emperyalizm doğal bir siyaset olarak ortaya çıkmaktadır. Zira sınırsal genişleme yatırımlar için yeni imkânlar ve aktivasyonları için uygun siyasî ve hukukî atmosfer yaratmaktadır. Diğer taraftan tekeller henüz dünya piyasasını kontrol edemedikleri için gümrük vergilerinin korumasına ihtiyaç duyarlar ve sonra bu korunmuş pazarlarını mümkün olduğunca genişletmeye çabalarlar.²⁸⁶ Böylece korumacılık "yabancı endüstriler tarafından iç pazarın işgal edilmesine karşı bir savunma aracı olmaktan, yabancı pazarların iç endüstriler tarafından işgal edilmesine dönüşmüştür"²⁸⁷.

2.2.3. Rosa Luxemburg: Kapitalizmin Gelişimi Sorunu

Luxemburg kitabını, birçok sosyalistin Marx'ın kapitalizmin sınırları tahlillerine hücum ettiği bir dönemde yazdı. *Sermaye Birikimi (Accumulation of Capital)* Eduard Bernstein'in öncüsü olduğu revizyonistlerin, Batı Avrupa'da gerçek ücretlerin artmakta olduğu, yedek sanayi ordusunun öneminin azalmakta olduğu tespitinden hareketle

²⁸³ Brewer *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.100

²⁸⁴ Her ne kadar emeğin kalitesi düşük olsa da bu fazla çalışma saatleriyle telafi edilebilir.

²⁸⁵ Brewer *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.101

²⁸⁶ Hilferding, *Finance Capital...*, s.308

²⁸⁷ A.g.e., s.310

kapitalizmin hiçbir engelle karşılaşmaksızın sınırsız bir şekilde gelişebileceği tezlerine karşı yazılmış bir kitaptı. *Sermaye Birikimi* tüm soyut formuna karşı revizyonizme karşı çok ciddi bir cevaptır. Kitap, hem kapitalizmin nasıl gelişmesini sürdürebildiğini hem de Marksist teorinin, kapitalizmin açık gelişimine ilişkin bir tahmin yapabilmek amacıyla Marx'ın çalışma materyallerine bakmış olan kişilere karşı bir ilerlemesini veyahut somut bir yayılmasını nasıl değerlendirdiğini gösterir.²⁸⁸ Luxemburg, 1900 yılında Paris'te yapılan Sosyalist Kongre'de Avrupa proleteryasının durumunun kapitalizmin yayılması ve dış kaynakları sömürmesi sayesinde iyileştiğini, fakat bunun kapitalizmin sınırsız bir şekilde genişleyebileceği anlamına gelmediğini belirtmiştir. Çünkü Luxemburg dış pazar ve sömürge için ortaya çıkan bu yayılma ve genişlemenin emperyalist güçler arasında yok olmaya kadar gidecek bir savaş başlatacağını düşünmektedir. Dolayısıyla kitabının büyük bir kısmı Kapital'in üçüncü cildindeki kapitalist bölüşüm ilişkilerinin belirlediği üretici güçlerin sınırsız gelişme kapasitesi ile toplumsal tüketimin sınırlı yayılma kapasitesi arasındaki içkin ilişkiyi açıklamaya yönelmiştir. Luxemburg'a göre emperyalizm, kapitalizmin doğal bir sonucudur.

Luxemburg'un çalışması emperyalizmin etkilerinin ilk kapsamlı analizlerinden biridir. Luxemburg, temel konusu olan emperyalizmin daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmasının büyük bir kısmını kapitalist bir ekonomide birikimin ve yeniden üretimin koşullarını incelemeye ayırmaktadır. Böylece kapitalizm ile emperyalizm arasındaki ilişkiyi ve emperyalizmin güdüsünün sermaye birikimi süreci olduğunu göstermek mümkün olacaktır. Luxemburg'un eserinde öne çıkan iki düşünce mevcuttur: (1) Emperyalizm kapitalizminin zorunlu bir aşamasıdır; (2) Emperyalizm meselesi, ekonomi bilimi alanının sadece en temel sorunlarından değil, aksine en temel sorunudur.

Dolayısıyla Luxemburg, kapitalizmin yaşamını sürdürmek için kapitalist olmayan bir ortama ihtiyaç duyacağını iddia etmektedir. Ona göre kapitalist ve kapitalist olmayan ekonomiler yanyana barış içerisinde yaşayamazlar. Luxemburg kapitalist olmayan üretim tarzlarının temelde *durgun* olduğu için dengeyi bozan taraf olmadığını düşünmektedir; fakat kararlı bir yayılma siyasetine sahip olan kapitalizm iki dünya arasındaki dengeyi tahrip etmiştir. Zira sabit sermayenin ucuzlaması, kâr oranını artırmaya çalışan bireysel kapitalistler için hayatî önemi haizdi ve kapitalizm ancak bütün küreyi bir talep havuzu olarak gördüğü zaman gelişebilecekti. Dolayısıyla

²⁸⁸ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.46

sermaye sömürü amacıyla tüm dünyanın altını üstüne getirdi. Kapitalizm dünyanın her yerinden kendi üretim araçlarını sağlamak için tüm toplumların mülkiyetini zorla bile olsa gaspetti²⁸⁹. Bu da emperyalizmin en temel özelliklerinden olan sistemli bir şekilde ekonomik kaynakların ve üretim sisteminin değiştirilmesini doğurdu.

Dolayısıyla Luxemburg'a göre, dış pazar, milli sınırların ötesindeki pazar değil, bizzat kapitalist alanın dışındaki pazardır: Zira ona göre "Bunlar coğrafya kavramları değil, toplumsal ekonomi kavramlarıdır"²⁹⁰. Dolayısıyla kapitalizmin devamını sağlayan sermaye birikimi olduğuna göre kapitalist olmayan artı değer alıcılarının varlığı şarttır: Zira tarihi süreç içinde sermaye birikimi, kapitalist olmayan sosyal tabakalar ve sosyal organizasyon şekillerinin varlığına bağlıdır. Daha önce aynı toplum içerisinde kapitalistler kapitalist olmayanlardan bu sermaye birikimini sağlarken (çitlemeler, artı değer gaspı vs.) şimdi dış topluluklara açılmak gerekecektir. Luxemburg'a göre kapitalizmin bir sistem olarak krizi de tam bu noktadan başlamaktadır. Eğer tüm dünya değişik kapitalistler arasında bölüşülürse daha sonra genişleme için savaş kaçınılmaz olacaktır. Bu sebeple Luxemburg emperyalizmi "savaşlar ve devrimler dönemi"²⁹¹ olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla Luxemburg'a göre kapitalist olmayan alanlara doğru olan kapitalist yayılma sadece daha fazla birikimin bir aracı değil aynı zamanda kapitalizmin yaşaması için de gerekli ve olmazsa olmaz bir şarttır. Öyleyse emperyalizmi kapitalizmin "son evresi"²⁹² olarak görmek dünya üzerinde olan biteni anlamlandırmada son derece önemli açılımlar getirecektir. Luxemburg teknik kaynakları olan sermayenin ancak bu kadar kısa bir zamanda böylesine mucizevî bir etki ortaya çıkarabilir olduğunu düşünmektedir.²⁹³ Kitap yazıldığı zaman kapitalizmin dünya çapındaki gelişimi gittikçe Marksist yazının önemli bir parçası haline gelmekteydi. Marx'ı eleştirenlere karşı Luxemburg Marx'ın kapitalin üçüncü cildindeki karmaşık formülasyonları kamuoyunun ilgisini çekecek bir biçimde ortaya koydu.

Luxemburg'a göre sermaye tarih boyunca militarizmle elele büyümüştür. Yani militarizm sermayenin büyümesine ön açıcı olmuştur. Emperyalizmde de sermaye biriktirme sürecine militarizm karışmıştır. Zira kapitalizmin varlığını ve gelişimini

²⁸⁹ Rosa Luxemburg, *Accumulation of Capital*, Tr. Agnes Schwarzschild, London: Routhledge, 1963 (1913), s.358

²⁹⁰ A.g.e., s.140

²⁹¹ Luxemburg, *Accumulation of Capital...*, s.186-187

²⁹² A.g.e., s.186-187

²⁹³ A.g.e., s.358

sürdürebilmesi ve gerekli olan kapitalist toplumlar üzerine yayılması için bu halkların yaşadığı bölgeleri nüfûz altına alması ve boyun eğdirmesi gerekmektedir. Diğer taraftan bu arızı gelişmiş bir olgu değil kapitalizmin doğasında var olan doğal bir baskı aracıdır. Militarizm ve sömürgecilik doğal ekonomiye dayalı toplumları kaldırarak yerine mal ekonomisini ikame etmekte, böylece kapitalist olmayan toplumlar hiç de eşit olmayan şartlar altında kapitalist ekonmik sistem içine çekilmektedir. Kemp'in de Luxemburg'dan yola çıkarak dile getirdiği gibi kapitalizmde "sermaye birikiminin durması, üretken güçlerin gelişiminin durması gibi bir şeydir ve kapitalizmin çöküşü bu durumda tarihî bir objektiflik gerekliliği biçiminde kaçınılmaz olur"²⁹⁴. Kemp ayrıca bunun için kapitalist olmayan üreticilerin ücretli işçilere dönüşmesi ve değişken sermaye olarak kapitalist bir biçimde üretilmiş ürünler tüketmeye başlamalarının gerekli olduğunu düşünmektedir. Eğer kapitalist olmayan bölgelere giden mallar borç olarak gidiyorsa, o zaman bir sermaye ihracından bahsetmemiz gerekecektir²⁹⁵. Kapitalizmin iç hayat sahasında bu yaşamsal ekonomik alan gittikçe daralmaya başlayınca hukuksuzca şiddet kullanımını gerektiren emperyalizm ortaya çıkmıştır. Bu şiddet sadece kapitalist olmayanlara karşı değil, aynı zamanda rekabetçi kapitalist devletler arasında da kullanıldı ve neticesinde tarihin en kanlı savaşı olan Birinci Dünya Savaşı'na yol açtı. Luxemburg yayılmanın tarih boyunca sermaye ile birlikte gerçekleştiğini fakat modern emperyalizmle birlikte kazandığı şiddetin insanlığın uygarlaşmış tüm varlığını tehdit eder boyuta ulaşmış olduğunu düşünmektedir.²⁹⁶

Luxemburg sermaye ihracı üzerine yoğunlaşarak güncel bir konu olan kapitalizmin Mısır ve Osmanlı'ya girişini incelemiştir. Böylece kapitalizmin kapitalist olmayan toplumlar üzerine nasıl yayıldığını ve eski doğal ekonomilerin yıkılma aşamasını örneklerle göstermeye çalışmıştır. Bu örneklerde olduğu gibi hükûmetler tarafından alınan borçlar, toplanan vergilerle ödenmiştir. Böylece buralarda üretilen artı değer sermaye aracılığıyla Almanya'ya aktarılmıştır.²⁹⁷ "Artı değer ve sabit sermayenin maddî unsurlarını temin etmenin farkında olma noktasından, kapitalizmin

²⁹⁴ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.59

²⁹⁵ A.g.e., s.56

²⁹⁶ Luxemburg, *Accumulation of Capital...*, s.189

²⁹⁷ Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi...*

tarihî anlamda var olabilmesi için uluslararası ticaretin birincil bir önemde olduğu bilinmelidir”²⁹⁸.

Luxemburg’un kitabı yazarken diğer bir amacı da sosyalizmin kaçınılmaz olduğunu gösterebilmektir. Ona göre kapitalizmin, iç çelişkileri sonucu çökeceğini bilimsel olarak ispatlamak bunun için son derece önemlidir.²⁹⁹ Zira kitabının özü şu cümlelerle açıklanabilir: Kapitalizmin devamı için birikim sürecinin kesintiye uğramadan ve artarak devam etmesi gerekir, eğer birikimin belirli bir anda imkânsızlaşacağı gösterilebilirse sosyalist devrim için mücadele de gerekli hale gelmiş olur. Ona göre işçi sınıfının kaymak tabakasını teşkil eden ve emperyalist yayılmanın doğurduğu refahtan faydalanan, böylece sınıf bilincini kaybeden sosyal demokrat partilerin sömürgeci tavırlarının teorik kaynağı Marxizmin yanlış anlaşılmasıydı. Zira Marxizme göre kapitalizm tarihî olarak kaçınılmazdır ve onun gelişmesine ve yayılmasına hizmet eden herşey kaçınılmazdır; böylece emperyalizm de kaçınılmaz olacaktır. Luxemburg’a göre proleteryanın böyle bir düşünceye sahip olması onu kapitalistleştirerek ve Marxizmin özündeki enternasyonel tavrı öldürecektir. Ona göre besin maddeleri üretmekle ölüm aletleri üretmek arasında hiçbir fark görmeyen kapitalist birey ancak emperyalist olabilirdi.

2.2.4. Vladimir Ilyich Lenin: Kapitalizmin Son Aşaması Olarak Emperyalizm

Lenin’in emperyalizm teorisi, XIX. yüzyılın sonunda popülistlere karşı yazmış olduğu makaleler, kitaplar ve 1916’da yazmış olduğu *Emperyalizm: Kapitalizm’in En Yüksek Aşaması* ile oluşmuştur. Lenin’in amacı ‘kapitalist gelişimin son aşaması’ olarak nitelendirdiği emperyalizmin ilkesel ekonomik özellikleri arasındaki bağlantıyı mümkün olduğunca kısa ve anlaşılır bir biçimde göstermektir. Lenin için emperyalizmin birden fazla yüzü vardır ve bunlar tarihî gelişimin değişik aşamalarının ürünüdürler. Lenin, kitapta kapitalizmin geç on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyılda nasıl genişleyebildiğini gösterir. Bununla birlikte Lenin Dünya Savaşı’nın kapitalizmin doğrudan sonucu olduğunu ortaya koymaya çalışır. Diğer taraftan

²⁹⁸ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.53

²⁹⁹ Luxemburg, *Accumulation of Capital...*, s.166

1890'dan beri Marx'ın kapitalizm analizlerinin yanlış olduğunu ve kapitalizmin yok edilmesini gereksiz kılacak yavaş reformların başarılı olabileceğini savunan revizyonistlerin yanıldıklarını göstermek kitabın diğer bir önemli amacıdır.

Birinci Dünya Savaşı sömürgeci yayılcılık ile emperyalizm arasında görülen ayrıma artık kesin bir son vermişti. Lenin emperyalizmi çözümlerken *Tekelci kapitalizm, kapitalist ülkeler arası rekabet, Birinci Dünya Savaşı'nın niteliği ve dönemin devrim olanakları* gibi bazı noktalar üzerine eğilmiştir. Lenin'e göre kapitalizm genişledikçe hammaddeye olan ihtiyaç artar ve rekabet sertleşir. Böylece dünya çapında hammadde arayışı alevlenir ve sömürge elde etme mücadelesi amansızlaşır. Buna sebep olansa sermaye ihracının zorunlu olmasıdır.

Şüphesiz bu dönemin en önemli özelliği tekelci sermayenin ortaya çıkmasıdır. Fakat tekel ekonomik olmayan faktörlerin, devlet müdahalesinin veya gümrük vergileri korumasının bir ürünü değildir.³⁰⁰ Lenin'e göre kapitalist üretim tarzı, üretimi hiç durmadan genişletecek bir birikim eğilimidir. Ona göre dış pazarların varlığı zorunludur, çünkü var olan bütün eski üretim tarzlarının tersine kapitalist üretim, esas olarak sınırsız bir yayılma eğilimi göstermektedir. Diğer taraftan emperyalizm kapitalistler ve diğerleri arasında eşitsiz bir mücadeleye dayandığı için eşitsiz gelişimi doğurmuştur. Lenin'e göre emperyalizm genel olarak kapitalizmin temel özelliklerinin doğrudan devamı ve gelişimi olarak ortaya çıkmaktadır.³⁰¹ Emperyalist evre üretimin yapısındaki ve kapitalist tarzın işleyişindeki değişiklikler dolayısıyla kapitalizmdeki gelişiminin kaçınılmaz sonucudur. Kapitalizmin serbest rekabet evresindeki dışa yayılma biçimi olarak emtia ihracı tekelci kapitalizm aşamasında yerini gittikçe sermaye ihracına bırakmaktadır.³⁰² Zira sermaye gittikçe merkezîleşmekte ve yoğunlaşmaktadır. Sanayinin yoğun gelişimi ve üretimin gittikçe daha büyük işletmelerde son derece hızlı yoğunlaşma süreci, kapitalizmin en belirgin özelliklerinden birini meydana getirmektedir. Bu süreçte, ekonomik bakış açısından en önemli olgu, kapitalist serbest rekabetin yerini kapitalist tekellerin almasıdır. Lenin'e göre Emperyalizmi, mümkün olan en kısa biçimiyle tanımlamak gerekseydi, kapitalizmin tekelci aşaması demek

³⁰⁰ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.69

³⁰¹ Viladimir İlyich Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol Yay., 1974

³⁰² A.g.e., s.72

gerekirdi.³⁰³ Lenin, Hilferding'e atıf yaparak sanayi sermayesinin gittikçe onu kullanmakta olan sanayicilere ait olmaktan çıktığını ve bu kullanımın bankalar aracılığıyla mali sermayeye geçtiğini söyler.³⁰⁴ Kapitalist üretim tarzının evrimi, sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezîleşmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bakış açısından Lenin emperyalizmi şöyle tanımlamaktadır: “Emperyalizm, tekellerin ve malî sermayenin egemenliğinin kurulduğu; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı, dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlanmış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir”³⁰⁵. Özet olarak Lenin emperyalizmin henüz solmamış ama solmakta olan, henüz ölmemiş ama ölmekte olan kapitalizmi temsil ettiğini düşünmektedir.³⁰⁶

Hobsbawm Lenin'in “çözümlemenin hassas noktasının” “yeni emperyalizmin kapitalizmin özgül yeni bir aşaması” olduğunu düşünmesi olduğunu söylemektedir.³⁰⁷ Lenin bu kavramsallaştırma dahilinde emperyalizmin kapitalizmin en yüksek aşaması olduğunu düşünmektedir. Ona göre kapitalizm artık emperyalizm öncesi kapitalizmle aynı karakterde değildir. Amin'in de açıklamaya çalıştığı gibi “sermaye yoğunlaşması o kadar ilerlemiştir ki, kapitalizmin daha fazla genişlemesi/gelişmesi asıl kapitalist üretim tarzından bir ayrılma anlamına gelecektir” ve bu değişme çağı “sosyalist devrimler, yani, kapitalizmin çöküş çağıdır”³⁰⁸. Hobsbawm 1890'lardan beri yaşanan bu değişimi kimsenin yadsıyamayacağını, dünyanın bölüşümünün ekonomik bir boyutu olduğunun ortaya koyulması gerektiğine inanmaktadır.³⁰⁹ Lenin'e göre “malî sermaye, birkaç tekelci büyük banka sermayesinin tekelci sanayi gruplarının sermayesiyle kaynaşmasının bir sonucudur”³¹⁰. Bunun sonucunda dünya kapitalistlerce tamamıyla paylaşılmış ve yeryüzü toprakları tekellerin mülkiyetine geçmiştir. Lenin emperyalizmin

³⁰³ A.g.e., s.188

³⁰⁴ “‘Birleşme’ diyor Hilferding, fırsat farklılıklarını ortadan kaldırır, bunun bir sonucu olarak da, birleşmiş işletmelere daha güvenilir bir kâr haddi sağlar. İkincisi, birleşme, ticareti tasfiye etmektedir. Üçüncüsü, teknik yetkinleşme, sonuç olarak da ‘basit’ [yani birleşmemiş] işletmelere oranla daha fazla kâr elde etme olanağı sağlar. Dördüncüsü, hammadde fiyatlarındaki düşüşün mamül madde fiyatlarındaki düşüşten geri kaldığı büyük bir çöküntü [işlerin durması, bunalım] sırasında, onları, rekabet mücadelesinde, ‘basit’ işletmelere göre daha kuvvetli kılarak, ‘basit’ işletmeler karşısında büyük işletmelerin durumunu kuvvetlendirir.” A.g.e., s.22.

³⁰⁵ A.g.e., s.106

³⁰⁶ A.g.e., s.149

³⁰⁷ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.72

³⁰⁸ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.156

³⁰⁹ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.73

³¹⁰ Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması...*, s.106

beş temel özelliği olduğunu söylemektedir: (1) Üretimde sermayede görülen yoğunlaşma öyle yüksek gelişme devresine ulaşmıştır ki ekonomik hayatta kesin rol oynayan tekelleri yaratmıştır. (2) Banka sermayesi sınai sermayeyle kaynaşmış ve bu “malî sermaye” temeli üstüne bir malî oligarşi kurulmuştur. (3) Sermaye ihracı, meta ihracından ayrı olarak özel bir önem kazanmıştır. (4) Dünyayı aralarında bölüşen tekелci kapitalist birlikler kurulmuştur. (5) En büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesi tamamlanmıştır.³¹¹

Tekelci yayılmanın ardındaki güdü kapitalizmin tüm kaynaklar ve pazarlar üzerinde egemenliğini sağlama güdüsüdür. Bunun yanı sıra Bryan S. Turner’ın işaret ettiği gibi kârlılık krizi önemli etkenlerden biridir. Dolayısıyla emperyalist yayılma ile kapitalizmin krizi yerel ölçekten çıkıp dünya ölçeğine ulaşmaktadır.³¹² Warren’ın söylediği gibi “bu eğilim, devletle ekonomideki baskın firmaların daha yakın ve kurumsal ilişki kurmasını kolaylaştıran sanayinin merkezîleşmesi ve kartelleşmesi ile daha da kötüleşir”³¹³. Endüstriyel yoğunlaşma bankaların tekelleşmesiyle birlikte hız kazandırmıştır. Lenin’e göre, “bankaların birincil ve ilkesel fonksiyonları, ödemelerin yapılması için ortam oluşturmaktır”³¹⁴. Bankalar böylece pasif haldeki para sermayesini kâr üreten aktif sermayeye dönüştürmüş oluyorlardı. Onlar her türlü para gelirini topluyor ve kapitalist sınıfların hükmü altına alıyorlardı.³¹⁵ Eaton’ın dikkat çektiği gibi “bankayla endüstriyel sermayenin birleşmesi tüm emperyalist ülkelerde vuku bulmuştur” ve özellikle “Almanya’da, A.B.D.’de, bankalar geniş ölçekli endüstrinin gelişiminde ve tekellerin oluşumunda büyük bir rol oynamıştır”³¹⁶. Bu Lenin’in kavramsallaştırmasıyla bir finans oligarşisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Finans sermayesinin gelişimiyle, kapitalist toplumun karakter ve yapısında büyük değişimler ortaya çıkmıştır. Küçük bir insan grubu –Finans Oligarşisi– pek çok farklı yolla ciddi kârlar elde ediyordu. Böylece küçük bir azınlığın elinde toplanan ve ismen olmasa da fiilen bir tekel oluşturan finansal sermaye, batan şirketlerden, borsa hadiselerinden,

³¹¹ A.g.e., s.106

³¹² Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu...*, s.32

³¹³ Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism...*, s.86

³¹⁴ Bunun da ötesinde bankalar sömürgelerdeki şube ağlarıyla sermaye ithalini mümkün kılmışlardır. Kolonilerde kurulan bankalar, veya diğer şubeleri, bu operasyonda önemli rol oynamışlardır. Bankalar, tam anlamıyla, dünyanın tüm ülkeleri üzerindeki finans sermayesinin ağını örmüştü. 1904’te Büyük Britanya’nın 2279 şubesiyle 50, 1910’da 5449 şubesiyle 72 kolonyal bankası vardı; Fransa 136 şubeyle 20 bankaya sahipti; Hollanda 68 şubeyle 16 banka ve Almanya ise 70 şubeyle 13 bankaya sahipti. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması...*, s.77-78.

³¹⁵ A.g.e., s.36-37.

³¹⁶ Eaton, *Political Economy...*, s.192

devlet borçlanmalarından vs. çok büyük ve sürekli artan kârlar elde etmekte, finansal oligarşilerini sımsıkı bağlamakta ve tekellerin çıkarına tüm toplumu haraca bağlamaktadır.

Lenin, serbest rekabetin galebe çaldığı dönemdeki eski kapitalizmde malların ihracının tipik olduğunu ancak tekellerin hakim olduğu modern kapitalizmdeyse sermayenin ihracının tipikleştiğini yazmaktadır. O sermaye ihracının emme güçlüklerine bağlı olarak ortaya çıkmadığını fakat daha yüksek bir kâr arayışından doğduğunu söylemektedir. “Sermaye ihracı, ancak ve ancak, sermayenin yoğunlaşması o zamana kadar bileşik olan iki işlevin, artık ücretli adamlar tarafından yapılacak olan ‘girişimci’nin işleviyle kapitalistin işlevinin birbirlerinden ayrışmasına neden olduğunda, mümkün hale geldi”³¹⁷. Dolayısıyla tekellerin ortaya çıkışıyla sermaye ihracı arasındaki kendiliğinden bir bağlantı ortaya çıkmaktadır. Lenin’e göre tekellerin egemenliğindeki bu en yeni kapitalizm açısından sermaye ihracı, niteleyici bir özelliğe sahiptir.³¹⁸ Rathmann emperyalist dönemde tekeli kârlardan doğan nisbî bir sermaye fazlasına dayanan sermayenin yine aşırı kârlar sağlayacak olan yerlere yatırılmakta olduğunu düşünmektedir. Rathmann’a göre Deutsche Bank’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetleri, İngiliz bankaların da Mısır’daki faaliyetleri bunu çok iyi ispatlamaktadır.³¹⁹ Bu ülkelerde ücretlerin düşük, yeraltından ve yerüstünden sağlanan hammaddelerin ucuz olması kâr oranını yükseltmektedir.

Lenin tekellerin ve sömürgeci baskının dünya çapındaki yayılışının, kapitalist merkezlerde bir işçi aristokrasisinin gelişimine ve sosyal demokrat revizyonizme yol açtığını savunmaktaydı.³²⁰ Amin, kitabın “çağımız sisteminin özünü tanımlayan en temel devrimci çalışma” olmasını sağlayan özelliğinin, tekeller ve İkinci Enternasyonal revizyonizmi arasındaki nesnel bağlantıyı kurması olduğunu düşünmektedir.³²¹ James Joll’un gösterdiği gibi “bazı sosyalistler emperyalizmin belirli türlerini haklı”³²² bulmaktaydı. Joll buna örnek olarak Hollanda sosyalistlerini gösterir: Onlar “geri

³¹⁷ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.275

³¹⁸ Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması...*, s.69

³¹⁹ Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi...*, s.104-5

³²⁰ “Dünyanın paylaşılması bir avuç çok zengin ülkeye çok yüksek tekel kârları sağlamak demek olan emperyalizm, proleteryanın üst tabakalarına ekonomik bakımdan rüşvet verme olanağı yaratmıştır; bu yolla oportünizmi besler, ona vücut verir ve güçlendirir.” (s.123)

³²¹ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.146,150

³²² James Joll, *II. Enternasyonal*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yay., 2002, s. 115.

halkların yaşam standartlarını yükseltme amacının sosyalistlerce de benimsenebileceğini, bu amacın ise, sömürge topraklarının rakip kapitalist iktidarların sömürüsüne terk edilmemesi ile sağlanabileceğini³²³ savunmaktaydılar. Diğer taraftan benzer eğilimler 1912'ye gelindiğinde Alman Partisinin sağ kanadından bazı aydınlar da mevcuttu. James Joll'ün aktardığı üzere, onlara göre sömürgeler ekonomik olarak zorunluydu ve Alman işçi sınıfının kendi yaşam standartlarını yükseltmek için Almanya'nın sömürgeci rekabete girmesi gerekmekteydi.³²⁴ Lenin çalışmasında işçi aristokrasisinin işçi sınıfı üzerindeki hegemonyasını, Marksizmin ekonomist bir ideolojik ifadeye indirgenişini ve bunun siyasî sonuçlarını, İkinci Enternasyonal'deki işçi sınıfı partilerinin millîyetçi ihanetini ve bürokratlaşmasını işaretle eleştirdi³²⁵. Eleştiri oklarının merkezinde ise Kautsky vardı: Kausky'nin emperyalizmin zorunlu olarak savaşa yol açmayacağını ve hatta barış getireceğini iddia etmesi ve bundan yola çıkarak kapitalizmin barışçıl yollarla yıkılacağını düşünmesi buna yol açmıştı.

"Emperyalizme karşı ulusal mücadele" kavramı ilk kez Lenin tarafından kullanılmıştır. Ferro, Lenin'in "1914 tarihli ve Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı Üzerine" başlıklı bir broşürde, sömürgeci siyaset Avrupalı işçilerin koşullarını iyileştirdiği ve böylece Avrupa'daki toplumsal devrimi geciktirdiği için, ulusal iddiaların ilerici rolü" üzerinde durduğunu ve emperyalizme karşı ulusal mücadelenin böylece Lenin'in teorisinde proleteryanın mücadelesinin temel bir ögesi haline geldiğini yazmaktadır. Ona göre bu sosyalist hareket içerisinde oldukça radikal bir adımdı.³²⁶

2.2.5. Nicolai Bukharin: Dünya Ekonomisi Olarak Emperyalizm

Bukharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi (Imperialism and World Economy)* adlı eserinde Hilferding'in gelişmiş kapitalist ülkeler içinde geliştirdiği tezleri, dünya ekonomisinin dönüşümü teorisine dönüştürmüştür. Bukharin, Marx ve Luxemburg'un kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararasılaştırılması analizleriyle Hilferding'in finans

³²³ A.g.y.

³²⁴ A.g.y.

³²⁵ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.151

³²⁶ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.414

sermayesi bloklarının oluşumu analizlerini temel alarak emperyalizmin bir dünya ekonomisi yarattığını ileri sürmüştür:

“Biz, emperyalizmden finans sermayesinin bir politikası olarak bahsetmekteyiz. Fakat emperyalizmden bir ideoloji olarak da söz edilebilir. Aynı şekilde liberalizm de bir bakıma bir tür endüstriyel kapitalizm politikası, serbest ticaret, bilişsel özgürlük vs. de bir bakıma da tamamen bir ideolojidir”³²⁷.

Diğer taraftan Bukharin’e göre bir işgal/fetih politikasının emperyalizm sayılabilmesi için ancak finans sermayesinin bir uygulaması olması gerekmektedir. Zira ona göre emperyalizmin ancak finans sermayesi tarafından takip edilebilir. Kartelleşme ve tekellerin oluşumu, dünya pazarında büyük bir rekabetçi avantaj ve süper karlar sağladığından dolayı kapitalist girişimler için ulusal bazda bağlantı kurmak bakımından büyük bir güdü/dürtü vardır. Bukharin’in düşüncesinde kartele yönelim, rekabette kararlı bir düşüşü değil yoğunlaşmayı temsil eder. Zira mevcut tekelin yekünü, dünya çapında rekabeti gerçekten bitirebilir, fakat Bukharin bu aşamaya gelineceğini ummamıştır: kapitalizm daha önce yok olacaktır.³²⁸ Öyleyse sermayenin yoğunlaşması ve merkezîleşmesi rekabeti sona erdirmeyecek, sadece onun biçimini değiştirecektir. Öncelikli olarak rekabet ulusal sınırlar içinde yara alacak, ve dünya pazarındaki rekabet zayıf kalcaktır. Rekabet her bir devlette elenecektir, küçük işletmelerin büyükler tarafından alınması yerine, bazı ülkeler diğerlerini eleyecektir. Bukharine göre emperyalizm kapitalist sistemin bir dünya ekonomisi haline gelmesini hızlandırmaktadır.

“Emperyalist ilhak, ancak genel kapitalist sermayenin makineleşmesine doğru yönelimi olayıdır ki bu, devlet kapitalist tröstlerin rekabetine tekabül eden maksimum seviyedeki sermaye merkezîleşmesidir.”³²⁹

Hilferding’i takip ederek emperyalizmde tekellerin kartel (pazarı bölümlenme anlaşması) biçimini almalarının önemine değinir. Dünya düzeyinde oluşan bu tekeller kartel yapısı kırılığandır. Çünkü herhangi bir firma için bir kartelle ilişkisini bitirip kendi pazar payını artırmaya çalışmak açısından güçlü bir arzu söz konusudur. Karteller ancak kendi üyeleri pazarın bölünme biçiminden memnun olduklarında ve kartelle ilişkilerini

³²⁷ Nicolai Bukharin, *Imperialism and World Economy*, London: Bookmarks Publications, 2003, s.110.

³²⁸ A.g.e., s.119-120

³²⁹ A.g.e., s.119-120

kesip rekabetçi mücadeleye giriştiklerinde daha fazla kâr elde edeceklerine inanmadıklarında bir arada yürüyebilir. Böylece dünya düzeyinde bir savaşın çıkmasıyla emperyalist yayılma ve karteller arasındaki bölüşüm ihtilaflarının rolü son derece önemlidir.

Bir ikinci özellik banka sermayesinin yoğunlaşması ve malî sermayenin ortaya çıkma sürecinde bulunmaktadır. Bukharin yine Hilferdingi takiben bankaların az sayıdaki kurumlar halinde yoğunlaşıp geliştikleri ölçüde, küçük patronların ve genel olarak kapitalistlerin para-sermayelerinin aşağı yukarı tamamına yakın kısmını ellerinde bulunduran güçlü tekeller haline geldiklerini belirler.³³⁰ Ona göre “bankalar bu süreçte bir ülkenin veya bir dizi ülkenin hammadde veya üretim araçları kaynaklarının büyük bir bölümünü ele geçirmek yoluna girerler ve birer basit sermaye aracı olmaktan çıkarlar”³³¹.

Bukharin’in dünya ekonomik yapısının yeniden şekillenışı çerçevesinde yaptığı emperyalizm tanımı daha çok Lenin’in teorisinin tamamlanması ve Hilferding’in finans sermayesinin rolünün dünya ekonomisine pratik bir uygulaması olarak kalmaktadır. Ne varki bu açıdan son derece önemli bir teorik yaklaşım olan Bukharin’in dünya ekonomisi olarak emperyalizm yaklaşımı çok özgün yeni açılımlar ortaya koyamamıştır.

2.2.6. Joseph Shumpeter: Siyasal ve Atavistik Bir Yapı Olarak Emperyalizm

Klâsik emperyalizm teorileri arasında Shumpeter’in teorisi onu ekonomik temellerden ziyade sosyal bağlar ve tarihî kökenlerle açıklaması bakımından diğerlerinden ayrılır. Emperyalizm üzerine yazılmış orijinal ve tetikleyici ürünlerden biri de Schumpeter’inkidir. Kemp’e göre “her ne kadar vardığı sonuç pek kabul edilmese de diğer yazarların çoğunu etkilemiştir”³³². Shumpeter’in teorisi kapitalist ekonomik sistemi kusurlarıyla değerlendirilen bir emperyalizm açıklaması olarak, XX. yüzyılın militarizmini, milliyetçiliğini ve şiddetini reddeden insanlar için gerçekten de

³³⁰ A.g.e., s.260

³³¹ A.g.e., s.260

³³² Langer’den aktaran Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.87

cazip bir açıklamadır. Fieldhouse da emperyalizmin salt ekonomik teorisinin ve finans kapitalizminin doğasının basit tanım ve kavramlarıyla açıklanamaz olduğunu söyledikten sonra Schumpeter'e hak verir ve emperyalizmi 1919'daki eski düzenin otokratik monarşileri fikirlerine bir dönüş olarak veya tamamen yeni bir durum olarak yorumlar.³³³ Schumpeter'in bu teorisi çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Eleştirenlerin bazıları Shumpeter'in çizdiği sosyolojik karaktere –bunların arasından Schumpeter'in toplumsal atavizm fikri en meşhur olanıdır– alternatif bir açıklama getirmeye çalışırlar. Bazı eleştirmenler ise emperyalizmin yeni ve ekonomik yönelimli olduğunu ispatlamaya çalışarak Shumpeterin psiko–sosyal açıklamalarını reddetmeye uğraşırlar. Örneğin bunlardan biri olan Kemp'e göre Schumpeter'in emperyalizmin ana kaynağı olarak toplumsal atavizmi görmesi emperyalist yayılmanın ikinci aşaması olarak bilinen 1880'lerden 1919'a kadar, özellikle Batı Avrupa'nın, Kuzey Amerika'nın ve Japonya'nın, emperyalist faaliyetlerinin patlamasını açıklayamaz.³³⁴

Schumpeter'e göre XX. yüzyılın başlarından itibaren insanoğlu, kapitalist sistemin varsaydığı rasyonel maddî çıkar arayışına üstün gelen irrasyonel ve içgüdüsel motivasyonlarla yönetilmiştir. Emperyalizm bu motivasyonların en önemlilerinden biridir. Shumpeter'e göre “Emperyalizm, karakter olarak atalarla ilgilidir” ve “O, her somut sosyal durumda böyle önemli bir rol oynayan eski çağlardan günümüze yaşamsal yetini sürdürür”³³⁵. Bu sebeple emperyalizm vakalarının yoğunluk olarak gelecekte azalması gerekmektedir. Shumpeter bu teorisini Amerika Birleşik Devletleri'nin emperyalist siyasetlere sahip olmaması ile delillendirmeye çalışır. Ona göre Amerika Birleşik Devletleri en zayıf emperyalist eğilimi gösteren ülkedir, çünkü bütün kapitalist ekonomiler içerisinde Amerika Birleşik Devletleri ekonomisi kapitalist öncesi öğelerle, kalıntılarla, hatıralarla ve güç etkenleri ile en az yüklenmiş ekonomidir.³³⁶

Shumpeter emperyalizmi bir devletin herhangi bir amacı olmaksızın hiçbir sınır tanınamamacasına gücünü yaygınlaştırması olarak görür.³³⁷ Ona göre “emperyalizm, zora

³³³ Fieldhouse, “The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited”..., s.97

³³⁴ Kemp, *Theories of Imperialism*..., s.87

³³⁵ Joseph A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, New York: Meridian Books, 1955, s.65-66

³³⁶ A.g.e., s.72

³³⁷ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*..., s.39

dayanan sınırsız genişleme için devlet nazarındaki amaçsız tahakküm/idaredir”³³⁸. Emperyalizmin doğal bir sonucu olarak savaş, temelde yönetici sınıfların çıkarları ve bir savaş siyasetinden doğacak olan ekonomik ya da sosyal kişisel çıkarlarının etkisi ile gelişir. Shumpeter’e göre farklı emperyalizmlerin varlığı ayrıntılarda mümkünse de sosyolojik bir fenomen olarak bu emperyalizmler ortak özellikler taşırlar.³³⁹ Tarih boyunca görülen bir olgu olarak emperyalizmin yirminci yüzyılın başında hızlanmasının ana nedeni akıl dışı etmenlerin insanların dünyasını işgal etmesidir. Shumpeter’e göre emperyalizmin en yeni örnekleri olan XVIII. yüzyılın mutlak monarşileri açık bir şekilde seleflerinden daha uygar idiler.³⁴⁰

Emperyalizmi doğuran ana neden olarak “sosyal hayatımızdaki kapitalist öncesi ögeler”in hâlâ sahip oldukları büyük bir canlılık eğer “modern dünyanın iklimi” tarafından yok edilmezse sonunda savaşa yol açarlar.³⁴¹ Ona göre bunun gibi etkenler, önünde sonunda zaman içerisinde siyaseten yenileceklerdir. Dolayısıyla emperyalizm bitecektir. Shumpeter’in teorisine hayat veren bir kapitalizm akılcı ve barışçıdır. Shumpeter’in zihninde kurduğu fiyat yönetimli, pazar odaklı soyut kapitalizm özde rasyoneldir; az çok amaçsız bir türün, bugün için, uzun yüzyıllar boyunca taşıdığı tarihi saldırganlığın baskın olduğu ve insan deneyimine sonradan giren bir deneyimdir.³⁴² Shumpeter emperyalizm düşmanı bir kapitalizm tasarlar. Ona göre saf bir kapitalizm genel yönelim olarak böyle anlayışları yaratmaktan çok bastırır. Olsa olsa bozulmuş bir kapitalizm emperyalizmle ittifak yapabilir.

“Schumpeter’e göre, bu durum (emperyalizm), diğer bir deyişle, bugünün değil geçmişin ortaya çıkardığı bir sonuçtur: yani bugünkü üretim ilişkilerinin değil geçmiş üretim ilişkilerinin bir sonucudur. Bireyde, sosyal yapıda ve duygusal reaksiyonların psikolojik alışkanlıklarında bu bir atıcılıktır. Endüstrileşme yerleştikçe yapısal değişimler, genel olarak, emperyalizmin hayatta kalmasına destek vermiyordu.”³⁴³

Emperyalizmde kapitalist bir çıkarın olduğunu inkar etmeyen Shumpeter yine de bu çıkarın kapitalizmin özel bir safhası olmadığını ya da kapitalizmin doğası içinde

³³⁸ Shumpeter, *Imperialism and Social Classes...*, s.65-66

³³⁹ A.g.e., s.65-66

³⁴⁰ A.g.e., s.65-66

³⁴¹ A.g.e., s.98

³⁴² Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.88

³⁴³ A.g.e., s.93

mündemiç olmadığını düşünmektedir.³⁴⁴ Kemp'in de belirttiği gibi Schumpeter çalışmasının temel ekseninde kapitalizmin doğası gereği anti-emperyalist olduğunu iddia ediyordu. Ona göre eğer kapitalist dönemde emperyalizm fenomeninden bahsedilebiliyorsa bundan sonra onların kapitalizme dışarıdan –modern hayattaki kapitalist olmayan unsurlar tarafından desteklenen yabancı unsurlar– gelmiş olması gerektiğini söylemek gerekmektedir.³⁴⁵

Shumpeter kapitalizmin XIX. yüzyıl sonunda liberalizmin sona ermesi ve korumacılığın yükselmesiyle birlikte değiştiğini düşünmektedir. Ona göre içinde bulunulan ortam “büyük bir siyasî ağırlık taşıyan ve korumacı gümrük tarifeleri, karteller, monopoli fiyatları, zoraki ihracat (damping), saldırgan ekonomi-politik, genel olarak saldırgan dış siyaset ve tipik olarak emperyalist karaktere sahip olan genişleme savaşlarını da içeren savaş gibi şeylerde güçlü, inkar edilemez ekonomik çıkarı olan bir sosyal grubun”³⁴⁶ şekillendirdiği bir ortamdır. Shumpeter bunun kapitalizmle ulaşılan rasyonel seviyenin göz ardı edilmesi ve merkantilizme dönüş olduğunu düşünmektedir. Böylece emperyalizm en çok kapitalizm ve kapitalistler için zararlıdır.³⁴⁷

Dolayısıyla kapitalizmi bozan korumacı siyasetler, kartel ve tröstlerin oluşumu emperyalizmi kolaylaştırır. Emperyalizmin ortaya çıkışı tam da tröstlerin ve kartellerin öncelikli amacına ancak o olmaksızın gerçek önemlerini kaybedecekleri korumacı gümrük tarifelerinin arkasında ulaşabilecekleri gerçeğinden hareket etmektedir.³⁴⁸ Rekabetçi sistemde otomatik olarak oluşmayacak olan korumacı gümrük tarifeleri emperyalizmden kişisel çıkarları olan siyasî hareketin sonucudur.³⁴⁹ Dolayısıyla emperyalizm bir azınlık çıkarı için oldukça uygun bir şekilde korumacı gümrük tarifelerine destek olarak ifade edilmiştir. Böylece Shumpeter daha önce incelediğimiz dört teorisyenin açıklamalarının merkezini oluşturan emperyalizmin kapitalizmin zorunlu bir aşaması olduğu tezini ya da kapitalizmin emperyalizme doğru gelişmesi gibi bir öngörüyü reddetmiş olmaktadır.

³⁴⁴ Shumpeter, *Imperialism and Social Classes...*, s.74

³⁴⁵ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.94:

³⁴⁶ Shumpeter, *Imperialism and Social Classes...*, s.83

³⁴⁷ A.g.e., s.60

³⁴⁸ A.g.e., s.79

³⁴⁹ Schumpeter'in yazdığı zaman İngiltere bir serbest ticaret ülkesiydi ve ona göre pür kapitalizme yakın bir durum sergiliyordu.

“Daha önce gördüğümüz gibi, kapitalist dünyanın yaşam tarzı, emperyalist anlayışları desteklemez. Şimdi görüyoruz ki, kapitalist bir ekonomide–hatta onun üst katmanlarında bile– çıkarların dizilimi, hiçbir suretle emperyalizmi işaret etmez.”³⁵⁰

Kemp’in dile getirdiği gibi Shumpeter emperyalizmi, tehdit altındaki bireysel çıkarların ve siyasî düşüncenin geçici bir reaksiyonu olarak görmüştür. Öte yandan Schumpeter, bu içgüdülerin ve çıkarların sosyal yapıdaki savaş çağrışımı tarihî unsurların (monarşik mutlakiyetçilik gibi) yok edilmesi nedeniyle İngiltere’de [barışçı] gücün artışına çok az imkân tanındığını söyler.³⁵¹ Bir materyalist olarak Schumpeter bu tür emperyalizmlerin kaynaklarına ilişkin yaklaşımında, nesnel kökleri araştırır. Zira emperyalizmin bir kazanın ya da yöneticilerin saçma arzularının ürünü olmadığını farkındadır. “Bu dönemin öne çıkan figürleri, savaş makinasını çalıştıran profesyonel askerler ve hiyerarşik aristokratlardır, bunların motive kaynaklarıysa savaşçıl içgüdü ve çıkarlardır”³⁵².

2.3. EMPERYALİZM ÇAĞINI ANLAMAK

Emperyalizm besleyen bir takım duygu ve düşünceler mevcuttur. Bu duygu ve düşünceler bir sistem olarak emperyalizmin kuruluşunu ve sürdürülmesini beslemektedir. Bu beslenme ile emperyalizm canlı bir sisteme dönüşmektedir. Emperyalist duygu ve düşüncelerin en önemlileri uygarlaştırma misyonu, siyasî prestij ve güç ve kapitalist kar arzusudur. Bu duygu ve düşünceler emperyalizme bir zihniyet zemini hazırlamıştır. Bu zihniyet zemini emperyalistlerin üzerinde kolayca hareket edebilmeleri için fırsat ve ortam sağlamıştır.

Diğer taraftan emperyalizm çağını inceleyen ve emperyalizmin ortaya çıkışına dair çeşitli görüşler oluşturan çalışmalar (klâsik emperyalizm teorileri) bu zeminin analizini yapmışlardır. Emperyalizm teorilerin genel olarak ortak yanları iktisada eğilmeleri ve emperyalizmin ardındaki nedenleri ekonomik sistemde aramalarıydı. Hobson’un 1902’de yazdığı *Emperyalizm: Bir Çalışma (Imperialism: A Study)* ve Hilferding’in 1910’da yazdığı *Finans Kapital (Das Finanz Kapital)* adlı eserinde

³⁵⁰ A.g.e., s.89

³⁵¹ Kemp, *Theories of Imperialism...*, s.91

³⁵² A.g.e., s.91

belirttiği gibi, ekonomik çıkar emperyalizmin başlıca desteği ve sürükleyici gücü olmuştur. Bunlara ek olarak Luxemburg da *Sermaye Birikimi (Accumulation of Capital)* adlı eserinde emperyalizmin kapitalizmin kapitalist olmayan toplumlara doğru genişlemesi olduğunu ve dolayısıyla ardındaki temel güdünün ekonomik olduğunu düşünmektedir. Bu iki eserden esinlenerek Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin Son Aşaması (Imperialism: The Last Stage of Capitalism)* ve Nicolai Bukharin, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi (Imperialism and World Economy)* adlı eserlerinde bu düşünceleri daha popüler hale getirmişlerdir. Klâsik emperyalizm teorilerinden sadece Shumpeter *Emperyalizm ve Sosyal Sınıflar (Imperialism, Social Classes)* adlı eserinde emperyalizmi ekonomik güdülerle temellendirmemekte fakat psikolojik bir zeminde ahlâkçılıkla açıklamaktadır.

Yukarıda isimleri sıralanan teorilerden ve teorisyenlerden de anlaşılacağı gibi emperyalizmle ilgilenen yazının esas olarak büyük çoğunluğu Marksist esinlenmeyle ortaya konulmuştur. “Her ne kadar Marx, çalışılmış bir emperyalizm teorisi bırakmamışsa da, onun çalışmalarının pek çok bölümü bu amaçla yapılan daha ileri çalışmalarda –emperyalizmin modern kapitalizmin ürünü olduğunu varsayıldığı için– yer almıştır”³⁵³. Marx’ın bir emperyalizm teorisinin olmamasının ana nedeni olarak olgunun farkedilebilir bir formda kabul edildiği noktaya gelmemiş olmasını sayabiliriz. Fakat ileride Marksist teorilerde göreceğimiz gibi “Marx’ın kapitalizm analizi ve düşünsel metodu, tamamlanmamış olmasına rağmen onun doğasını ve anlamını idrak etme noktasında temelleri teşkil eder”³⁵⁴. Brewer’ın dile getirdiği gibi Marksist teorisyenler çalışmalarını genel olarak Marx’ın koloniler üzerine yazdıklarına dayandırmadılar fakat tarihî metaryalizmi XIX. yüzyıldaki gelişmelere uygulayarak ortaya çıkardılar. Doğal olarak bu yazarlar Marx’ı takip ederek emperyalizmi ekonomik veya evrensel ekonomik bir olgu olarak almışlardır.³⁵⁵ Hilferding’in eseri, diğer yazarlar tarafından ortaya konan hemen her noktayı içermektedir. Luxemburg ise revizyonistlere karşı Ortodoks Marxizmi savunmak amacıyla yazmıştır. Her ikisinin eseri de emperyalizmi bir çerçeve içinde ele almaktadırlar. Bukharin, eserinde Hilferding’in gelişmiş kapitalist ülkeler içinde geliştirdiği tezleri, dünya ekonomisinin dönüşümü teorisine dönüştürmüştür. Lenin’in teorisi ise Hilferding’in ve Bukharin’in teorilerinin

³⁵³ A.g.e., s.23

³⁵⁴ A.g.e., s.29

³⁵⁵ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.25

insanlara ulaştırılması ve Hobson'dan alınan fikirlerin ortaya konması ile şekillenmektedir.³⁵⁶ Onun çalışmasıyla birlikte emperyalizmin sermaye ihracı ve ekonomik ilişkiler bağlamında yapılan Marksist analizini popülerleştirmiştir. Marksistlerin emperyalizm analizleri kapitalizmin yapısındaki değişimlerle kapitalizmin aşırı genişleme baskısı arasındaki bağlantıyı izlemekte önemli bir role sahiptirler. Bu teorisyenlerin tamamı, gelişmiş ülkelerde kısa bir zaman diliminde sosyalist devrimler olacağını öngörmüşlerdi.

Emperyalizme Marksist bir perspektifin dışından bakan Shumpeter ise emperyalizmi ekonomik güdülerden öte ahlâkçı bir bakışla açıklamaktadır. Bunun yanı sıra o Jameson'un belirttiği gibi emperyalizmin tarihî özgünlüğünü dağıtarak bütün tarihe ve kanlı fetihlerin bulunduğu her yere yaymış ve insan doğasının iktidar hırsı, tahakküm arzusu ve metafizik nosyonlarıyla açıklama eğilimine girmiştir.³⁵⁷ Böylece emperyalizmle olumladığı Batı modernizmi arasındaki bağlantıyı görmezlikten gelmek için bir dayanak oluşturmuştur. Diğer taraftan genel olarak Marksist olmayanlar ya bir emperyalizm teorisine ihtiyaç olduğunu reddettiler veya siyasî ve ekonomik faktörlerin birleşmesine dayalı eklektik teoriler geliştirdiler. Brewer'ın dediği gibi bu mesele sol-kanat yazarlarının ana meselesi olarak tescillendi.³⁵⁸ Zira emperyalizm teorisi, farklı ülkelerin yönetici eliti ve devlet kapitalist tröstleri veya tekel kapitalist kombinelerinin çıkar sahipleri arasında neden düşmanlık olması gerektiğini açıklıyordu ve Marksist olmayan teorisyenlerin bunu kabul etmeleri neredeyse olanaksızdı.

Klâsik emperyalizm teorilerinin genel olarak ekonomik ya da siyasî perspektiften açıklamalar yapmaları sebebiyle açıklayıcılıklarında bazı noksanlar mevcuttur. O noksanlardan en önemlisi emperyalizmin kültürel ve sosyal boyutudur. Bu çalışmanın sonuç kısmında da dönüleceği gibi emperyalizmin görünen hakimiyeti sömürgeleşme ile sona erdiğinde kültürel etkenlerin önemi daha da açığa çıkmıştır.

³⁵⁶ Philip Siegelman, "Introduction", *Imperialism: A Study*, John A. Hobson, Michigan: University of Michigan Press, 1967 (1938), s.v

³⁵⁷ Jameson, "Modernizm ve Emperyalizm", *Milliyetçilik, Sömürgecilik...*, s.45-6

³⁵⁸ Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey...*, s.90

3. EMPERYALİZMİN SONUÇLARI: EMPERYALİZME BATI DIŞINDAN BAKMAK

Yerkürenin emperyalist güçlerin silah kuvvetleri ve uluslararası karteller şeklindeki kapitalist gruplaşmaları sonucunda siyasî anlamda bölünmesi bir çok sorunu miras bırakmıştır. Bu sorunlar yumağı içerisinde dünya geleceğe devreden küresel sorunlarla yüzyüze kalmıştır. Emperyalizmin oluşturduğu güç yoğunlaşması insanlığı bir çözümsüzlüğe mahkum kılmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde emperyalizme maruz kalanlara neler olduğu üzerine yoğunlaşılacaktır. Emperyalizmin sömürgeleri kendi kaderleriyle başbaşa bırakarak çekilmesi olarak tanımlanan olgu gerçek anlamda hiç bir zaman gerçekleşmediğidir. Zira emperyalizmi sadece silahlı işgale dair bir olgu olarak anlamak emperyalizmin kendini savunması açısından kullanılan bir söylemdir. Aslında emperyalizmi artık silahlarda değil, tam da silahın olmadığı yerlerde, söylemlerde, yazılanlarda, kültür endüstrisinde aramak gerekiyor. Özellikle sömürgelerin doğrudan sömürülmesinin pahalılaştığı ve dünya kamuoyunca kabul edilemez olduğu bir devirden geçtikten sonra küresel Batılı emperyalizmin kendini başka biçimlerde ifadelendirdiğini görmemiz gerekiyor. Bu bağlamda dikkatlerimizi artık savaş alanlarından, siperlerden kitaplara, eğlencelere, iletişim araçlarına, Batılılaşma olgusuna ve diğer kültürel, sosyal ve ekonomik noktalara kaydırmamız gerekmektedir. Zira Fanon'un ifade ettiği gibi sömürgecilik ve emperyalizm, bayraklarını ve güvenlik güçlerini çekerken hesabı kapatmamışlardır.³⁵⁹

Çalışmanın bu kısmında önce emperyalizme karşı oluşan direniş, ikinci olarak siyasal bir sistem olarak emperyalizm incelenecektir. Özellikle sömürgelerin tamamı bağımsızlığını kazandıktan sonra emperyalizmin, hiç de silahla devam ettirilmeyen bir siyasî sistemi olduğu ortaya çıktı. Sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra sosyalist ya da liberal sistemlerden birinin tercih etmek zorunda kalışları ve bunu yaparken genelde bürokratik, baskıcı ve diktatör yönetimleri tercih etmeleri bunu daha da açığa çıkardı. Bu ülkeler baskı altında geçirdikleri dönemde kaybetmiş oldukları en önemli şeyin özgürlükçü bir yönetim sağlama kabiliyeti olduğu gerçeğiyle yüzyüze kalmışlardı. Zira emperyalizme karşı ele alınan silah daha sonra elden bırakılmamış ve ülke içinde birbirine karşı kullanılmaya başlanmıştı. Özgürlükçü yönetimlerin

³⁵⁹ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, Çev. Bayram Doktor, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, Tarihsiz.

kurulabildiği nadir yerlerde ise soğuk savaşın katı kuralları, dışarıdan desteklenen darbeleri ortaya çıkarmıştı. Diğer taraftan sömürgelerin hiçbir zaman kolayca metropolden kopamayacağı da diğer bir gerçeklik olarak ortaya çıkmıştı. Her bir sömürgecinin kendi metropolünü *eşitler arasında birinci (primus inter pares)* olarak görmesi yüzyıllar boyu kurulan bağların/bağımlılıkların bir anda ortadan kalkmayacağını da göstermekteydi. Üçüncü olarak ekonomik bir araç/sistem olarak emperyalizmin sürekliliğini koruduğuna şahitlik ediyoruz. Dünya ekonomik süreçlerinin Batı'dan yönlendirildiği, sermayenin ve teknolojik yeterliliğin dünyanın belli kesimlerinde yoğunlaştığı bir ekonomik sistemde küresel anlaşmalar ve uluslararası örgütler vasıtasıyla haksız ekonomik ilişkilerin devam ettiğini görmekteyiz. Küresel borç krizleri, IMF müdahaleleri ve uluslararası ticaret düzeni emperyalizmi ekonomik olarak her gün yaşanan bir olguya dönüştürdü. Dördüncü bölümde ise sosyal ve kültürel bir olgu olarak emperyalizm üzerinde durulacaktır. Burada öncelikli olarak Batı dışı dünyanın gittikçe Batı'ya benzemesi, kullanılan kültürel kodlarda ve sosyal hayatın yaşanışında gittikçe yerel öğelerin yok olması üzerinden emperyalizmin etkilerini incelemek ve yeni emperyalizm kalıpları içerisinde bu olgunun gerçekleşmesini açığa çıkarmak üzerine yoğunlaşılacaktır. Son bölümde ise emperyalizme maruz kalan dünyanın nasıl bir modernleşme ve uygarlık problemi ile yüzyüze kaldığı incelenecektir. Bu gün Batı dışı dünya mecbur kaldığı/bırakıldığı Batılılaşma ile terketmek/reddetmek durumunda kaldığı kendi uygarlığının krizlerini yaşamaktadır. İnsana dair yaşanan her çelişkinin ardında emperyalizmi ve Batılılaşmayı görmek mümkündür. Bu durumda gittikçe tekdüzeleşen fakat sorunlara çözüm üretemeyen uygarlıklar ya da uygarlıkçıklar ailesiyle karşı karşıyayız. Böylece emperyalizmin batı dışı dünyada sonuçlarını incelemek son derece önem kazanmaktadır.

3.1. EMPERYALİZME KARŞI DİRENİŞ

Emperyalizm bir söylem biçimi ve karşıtlık ilişkisidir. Thornton'un ifadesiyle emperyalizm "kontrol edenin kontrol edilen hakkında yaptığı ve dokunulmazlığın verdiği emin olma durumunda yapılan bir yorumdur"³⁶⁰. Bu söyleme göre Avrupalının

³⁶⁰ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.27

sömürgeci işgallerine karşı herhangi bir direniş oluşmamıştır. Zira bu toplumlar öyle bir miskinlik içindedir ki direnişi örgütleyecek bir dinamizme ve canlılığa sahip değildirler.

“Bu söylemlerde çarpıcı olan noktalar, *gizemli Doğu* betimlemelerinde ve *Afrikanlı [ya da Hintli, İrlandalı, Çinli] zihniyetine* ilişkin klişelerde durmadan rastladığımız sanatlı sözler, ilkel ya da barbar halklara uygarlık götürme düşünceleri, *onlar* yanlış davrandıkları ya da isyancılık ettikleri zaman kamçı, ölüm ya da uzun süreli cezalarla cezalandırılmaları gerektiği, çünkü *onların* en çok zordan ya da şiddetten anladıkları ve *bizim* gibi [Avrupalılar gibi] olmadıklarından yönetilmeyi hak ettikleri konusundaki rahatsız edici ölçüde tanındık gelen fikirlerdir”³⁶¹.

Halbuki genelde emperyal karşılaşma etkin bir Batılı saldırganın miskin ve hareketsiz bir yerliyle karşılaşması biçiminde olmamıştır. Avrupa dışındaki dünyanın hemen her yerinde, beyaz adamın gelişi bir biçimde direnişe yol açtı. Hemen her yerde silahlı direnişlerin yanı sıra kültürel direnişleri ve ulusçu kimlikleri öne çıkaran örgüt ve partiler kurulmaya başladı.³⁶² Bu dönemde uygulanan acımasız siyasetler neticesinde “sömürgelerde anti-emperyalist direniş kalkışması ve metropolitan anti-emperyalist muhalefet”³⁶³ doğdu. Böylece zayıfın iyi bir muameleyi bekleme/umma durumundan, güçlünün zayıfa baskı yapma hakkının sorgulanması durumuna geçilmiştir.³⁶⁴

Emperyalizm, bu efendi-köle karşıtlığı içerisinde “dünyanın giderek artan biçimde güçlüler ve zayıflar, ‘ilerlemişler’ ve ‘geri kalmışlar’ halinde bölünmesinin en çarpıcı ifadesiydi”³⁶⁵. Bu süreç içerisinde emperyalist sömürgecilerin gerek maddî gerek sosyal olarak refah düzeylerinde bir artış olduğunu gözlemleyebiliriz. Hobsbawm’ın dile getirdiği gibi bir tarafta “demokratik seçime dayalı siyasal yaşam” gittikçe yaygınlaşırken diğer tarfta “fiziksel zorlama ile, rakipsiz, dolayısıyla meşru görünecek kadar büyük bir üstünlüğe edilgen bir boyun eğişin bileşimine dayanan otokrasi”³⁶⁶ egemenliğini sürdürmekteydi. Bu ikilem şu sonucu da doğurmaktaydı: Dünyanın bir kısmının açlığa ve sefaletle mahkum edilmesi pahasına diğer kısımlarda bir gelişme ve

³⁶¹ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.11-12

³⁶² Hobsbawm insanların, “yaşam tarzlarının, yabancı bir toplum tarafından amansızca ve giderek artan bir hızla yıkıldığına inandıkları için isyan ettiklerini” düşünmektedir. Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.141

³⁶³ Said, “Yeats ve Sömürgesizleşme” ..., s.67

³⁶⁴ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.109

³⁶⁵ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.70

³⁶⁶ A.g.e., s.95

ihtişam hüküm sürmekteydi. Sartre'ın daha önce de başvurduğumuz cümlesi bu durumu açık bir şekilde dile getirmektedir³⁶⁷.

Emperyalizm sürecinde Wallerstein'in dile getirdiği gibi çoğu, asker eliyle yapılmış olan bir dizi baskı, efendinin konumunu sağlama alması için düzenlenmiş bir ilişki sistemi doğurmuştur: "kapitalist dünya ekonomisinin büyümesinin getirdiği süreçler ... kültür düzeyinde bazı baskılar içermiştir: Hristiyanlığın kendi dinine çekme çabaları; Avrupa dilinin dayatılması; belirli teknolojilere ve törelere göre eğitim; yasalarla ilgili değişiklikler"³⁶⁸. Bunlardan bir kısmı yine Wallerstein'in ifadeleriyle askerî güçle otoritesi artırılmış eğitimciler kanalıyla topluma empoze edilmiştir. Öte yandan David Ray Papke, efendinin en önemli göstergesi olan hukuku tanımlama olarak görmektedir. Papke, emperyalistlerin hukuku tanımlama hakkını gasbetmiş olduklarını böylece kendi aleyhlerine olabilecek herhangi bir durumun önüne daha baştan geçtiklerini düşünmektedir.³⁶⁹ Daha sonra sömürgeler birer birer bağımsızlıklarını kazanmaya başlayınca Batılıların destekledikleri diktatörler onları aratmayacak bir iç sömürü sistemini birçok ülkede tesis etmişlerdir. Tabîî diğer taraftan dünya sistemi içerisinde devam eden emperyalist baskıları da görmek gerekiyor.

Emperyalizmde bir efendi köle ilişkisi vardır. Kendini dünyanın efendileri olarak ilan etmiş olan *önderlik etmeye yazgılı* beyaz adamların efendi, dünyanın geri kalanının ise köle olduğu bir ilişki. Bu ilişki daha sonra yeni oluşan toplumsal, siyasal yapıların ve dünya sisteminin temeli olacaktır. Her şeyden önce ortada efendi olduğunu iddia eden birilerinin var olması bu durumun ortaya çıkmasının nedenlerindendir. Burada hukuku, bilgiyi ve yaşamı belirleyen insanların varlığı söz konusudur. Bu efendilik iddiasına karşı birtakım cevapların üretilmesi gecikmemiştir. Fanon bu efendilik tavrına karşı en iyi cevabın *şiddet* olacağını düşünmektedir. Zira ona göre şiddet ile üstünlük kurmuş bir sistem ancak şiddetle yıkılabilir.³⁷⁰ Bunun yanı sıra efendilerin kullanmış olduğu şiddetin izleri ancak ona karşı şiddet uygulamakla yok edilebilir.

³⁶⁷ Sartre, "Önsöz"..., s.37

³⁶⁸ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*..., s.69-70

³⁶⁹ Papke, "Joseph Conrad'ın "Karanlığın Yüreği": Edebi bir Emperyalizm Eleştirisi"..., s.179

³⁷⁰ Fanon bu şiddet çağrısını şöyle gerekçelendirmektedir: "Unutmayalım ki sömürgeciler kendi rızalarıyla ülkemizi terk etmeyeceklerdir. Taviz vermedikleri gibi, bildiklerinden de şaşmayacaklardır ... Muhteşem Afrika'yı kurmak için bilelim ki savaşmadıkça hiçbir şey değişmeyecektir." Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*..., s.17.

Fanon yerlinin, şiddeti kendini sömürge nevrozundan kurtulmak için kullandığını söylemektedir.³⁷¹ Yabancıyı dışarı atarak ancak kurtulacağı bu nevrozu emperyalistler oluşturmuştur. Yerli halkta bu nevroz kendisi pislik, fakirlik içerisinde yaşarken kendi topraklarında, yanı başında sömürgecilerin lüks ve sefahat içerisinde yaşamasından kaynaklanmaktadır. Sömürgeleştirilen insanların yaşadıkları beldeler ile sömürgelerin yaşadıkları birbirine zıt farklı beldelerdir.³⁷² Ancak şiddet sömürge dünyasının düzenine yön veren, yerlilerin toplumsal yapılarını yerle bir eden, ekonomik yapıları, giyim-kuşamları ve görünüş biçimlerini bütünüyle yıkan bu ikilemi ortadan kaldıracak gücü ve dinamizmi oluşturmaktadır. Fanon'a göre bu şiddet ve hiddet yerlinin sömürgecinin topraklarına ayak basmasıyla kaybettiği yitik masumiyetini yeniden keşfetmesi, kendi nefsinin yaratması ve kendi benliğini tanımaya başlaması için son derece gerekli bir araçtır. Şiddet sömürgeciliği kaldıracak ve bu iki belde arasında yeni geçiş yolları açılacaktır. Dolayısıyla bu şiddet salt anlamda isyankârların bağımsızlığını temin etmektedir.³⁷³ Zira topraklarını kendiliğinden terk etmeyeceği açık olan sömürgecinin kovulması ve bağımsızlığın elde edilmesi için bu şiddete ihtiyaç vardır. "Yeni bir ulusun ortaya çıkışı, sömürgeci yapıların yıkılması, ister bağımsız bir halkın şiddete dayalı mücadelesinin sonucu olsun, isterse de sömürgeciliğin korktuğu bir eylemin bir sonucu olsun, diğer halkların göze aldığı geniş kapsamlı bir şiddetin sonucudur"³⁷⁴.

Zira kendi kaynaklarını sömürmek üzere yanı başlarında duran yabancıların varlığı her zaman yerli halkların direnmelerine ve şiddete başvurmalarına sebep olmuştur. Bu şiddet karşılıklı olarak birbirini besleyen bir düzene dünya çapında bir şiddete yol açmıştır. Özellikle mekansal olarak temasın olduğu yerlerde şiddet daha fazla olmuştur. Beyaz yerleşmecilerin bulunduğu sömürgelerde çözümü en zor sömürgecilik sorunu ortaya çıkması da bu şiddetin karşılıklı dozundan

³⁷¹ A.g.e., s.71

³⁷² Bu iki belde "tam bir Aristo mantığı ile birbirlerini dışlamaya boyun eğenler. Bir uzlaşma söz konusu değildir aralarında. İkisinden biri fazlalıktır. Sömürgecinin yaşadığı şehir taş ve demirden inşa edilmiş sağlam bir şehirdir. Hayal bile edilemeyecek, görülmemiş şeylerle dolup taştan çöp kutularının bulunduğu, asfaltlanmış, ışıklarla donatılmış şehirlerdir. Sömürgecilerin ayakları deniz hariç hiçbir yerde denize yakın olmamıştır. Şehrin caddelerinin tertemiz, dümdüz olmasına karşın sağlam ayakkabılarla korunmuştur sömürgecinin ayakları. Sömürgecinin şehri doymuş, tembel, depo ve mağazaları sürekli iyi şeylerle dolu; Beyaz'ın yabancıların şehirleridirler. ... Sömürgecinin yerine yerleşmeyi düşlemiş bir tek sömürgeleştirilen insan yoktur." A.g.e., s.48.

³⁷³ Sartre, "Önsöz"..., s.33

³⁷⁴ Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri...*, s.71

kaynaklanmaktadır.³⁷⁵ Siyasal olarak bir rejimi doğuran bu şiddetin uzantılarını üçüncü dünyada sonu gelmeyen diktatörlüklerde görebiliriz.

Aslında anti-emperyalist hareketler de kendi içinde farklılıklar göstermişlerdir. Her bir bölgede emperyalistlerin tutumlarına bağlı olduğu kadar, yerel kültürle de ilişkili olarak tepkiler şekillenmiştir. Örneğin Fanon'a zıt bir şekilde Mahatma Gandhi, Hint kültüründeki mistik kaynakları kullanarak sessiz bir direnişi örgütlemiştir. Bu sessiz protesto pek çok zaman sivil itaatsizlik adı altında kavramsallaştırılsa da kökünü Hint mistisizminden alan bir direniştir.³⁷⁶ Hobsbawm'ın güzel bir şekilde dile getirdiği gibi, Hindistan'da emperyalistler ve yerli halk arasında yaşanan ekonomik gerilimler emperyalizm karşıtı savların gittikçe çoğalmasına yol açtı.³⁷⁷

Japonların ürettikleri cevap ise en özgün cevaplar arasındadır ve sürekli özenilen bir karşılıktır. Japonlar yüzleşip altedemedikleri kapitalist ekonomik gücü modellemişlerdir. Her ne kadar bu süreç sonunda modernleşerek bir emperyalist güç haline gelmişlerse de Japon modeli son derece önemli ve özgün bir model olmuştur. Yani Japonlar kölelikten taklit ile kurtulmuşlar ve bunun neticesinde efendiliğe (emperyalistliğe) geçmişlerdir. Batılılaştırma ya da giderek daha üstten bir tavırla modernleştirme isimleri altında anılan ve Japonların sürekli örnek olarak gösterildikleri direniş ise Batılıların en çok öne çıkardıkları emperyalizm karşıtlığıdır.

Dünya sisteminin değişmelerine bağlı olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra moda olan direniş ise sosyalizm ve milliyetçilik olmuştur. Sömürgelerin birer birer bağımsız olmalarıyla birlikte sosyalizm üçüncü dünyanın doğuşuyla birleşmiş ve bir üçüncü dünya sosyalizmi ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan genel olarak emperyalizme maruz kalan toplulukların emperyalizme karşı ürettikleri direnişin ortak ifade dili milliyetçilik olagelmıştır.³⁷⁸ Emperyalizme karşı milliyetçi duruşlar Thornton'un ifadesiyle "siyasî gramerin katı kurallarını"³⁷⁹ takip etmektedir.³⁸⁰

³⁷⁵ "Her halükârda, yerli halkın en büyük sorunu, bu beyaz yerleşmecilerin ilerleyişine karşı nasıl direnileceğiyle ilgiliydi; Zulular, Maoriler ve Berberiler, yeterince silahlı olmalarına karşın, yerel olmanın ötesinde bir başarı sağlayamıyorlardı. Yoğun yerli nüfusa sahip sömürgeler, çok daha ciddi sorunların doğmasına neden oldular; zira beyazların sayısının çok az olması, idarî işlerde ve sömürgelerin egemenler adına sindirilmesinde büyük ölçüde yerlilerin kullanılmasını zorunlu kılıyordu, üstelik bu sömürgelerin her halükârda (en azından yerel düzeyde) çoktandır var olan yerel kurumlar aracılığıyla idare edilmeleri gerekiyordu." Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.139.

³⁷⁶ Dolayısıyla XX. yüzyılda Gandhi ortaya çıktığında ve köklerini kendini takip edecek kitlenin inançlarından alan bir ideoloji ortaya koyduğunda Hintli kitleler, bu yeni önderliğinin peşinden gideceklerdi.

³⁷⁷ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.142

³⁷⁸ Said, "Yeats ve Sömürgesizleşme"..., s.71

3.2. SİYASAL BİR SİSTEM OLARAK EMPERYALİZM

Bugün sömürgelerin tarihi sömürenler tarafından kaleme alınmaktadır. Sömürgeleştirilen insan bu bakımdan bir sessizliğe mahkum edilmiş gibidir. Bu sessizlik ancak emperyalizme maruz kalan insanın emperyalizmden kurtuluşun tarihini yazdığı zaman bozulacaktır. Hernekadar şimdilerde tarihe ezilenler açısından bakanların sayısı gittikçe artıyor ve emperyalizmin tarihini yazarken direnişlerden, yıkımlardan ve geri kalmışlığın nedenlerinden bahsedenlere gittikçe daha fazla rastlanıyorsa da bu genel siyasî tarih eğilimini değiştirmemektedir.

Yukarıda bir şiddet sarmalından bahsederken şiddetin gittikçe karşı bir şiddet doğuracağına işaret edilmişti. Fakat bu şiddetin daha sonra bağımsızlığına kavuşmuş ülkelerde çeşitli kesimlerin birbirleriyle ilişkilerinde ve üçüncü dünyadaki devletler arasında devam ettiğine şahit olunmuştur. Özellikle sömürge rejiminin birden bire sona ermesi ve ulusal olarak herhangi bir bütünlüğün yakalanamamış olması ve Batılı emperyalistlerin kışkırtmaları üçüncü dünya ülkelerinde bir şiddeti büyüterek devam ettirmiştir. Bu sadece sömüren ile sömürülen arasında bir şiddete değil aynı zamanda sömürgeciler arasında da bir şiddete yol açmıştır. Bunun neticesinde anti emperyalist direniş ve emperyalist savaşla iç içe geçmiştir. Emperyalizm kapitalistler arasında otuz yılda dünya tarihinin en korkunç iki savaşına neden olmuştur.³⁸¹ Eaton'a göre "ortaya çıkan rahatsız edici rekabet, güvensizlik ve sosyal çatışmalar, militarizm felsefesini beslemektedir."³⁸² Emperyalist ülkelerdeki halk da yüzyıllardır sefasını sürdüğü emperyalizmin sonucu olan bu savaşlar neticesinde kitlesel işsizlik, sosyal çöküntü, ekonomik kaosu yaşamışlardır.

Diğer taraftan siyasal bir rejim olarak faşizm emperyalizmin sömürgeci toplumlarda yaratmakta olduğu şiddet sarmalının ve sınıfsal çelişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Faşizm emperyalistlerin yüzyıllardır Avrupa dışında uyguladıkları şiddeti Avrupalılara uygulamaya başladığında Avrupa'da bir toplumsal

³⁷⁹ Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.218

³⁸⁰ Thornton milliyetçiliğin dilinin içerisinde birtakım tehlikeler taşımasına rağmen en temel tehlikesinin onun semantiğini dikkatli ve gayretli bir biçimde öğrenen birinin, başka hiçbir şey öğrenmeye vakit bulamayacak olması olduğunu düşünmektedir. Thornton, *Doctrines of Imperialism...*, s.218.

³⁸¹ İki dünya savaşını emperyalizmin bir sonucu olarak görebiliriz. Zira büyük devletlerin emperyalist rekabetleri çözülmesi zor bir düğüm oluşturmaktaydı. Bütün büyük devletlerin izlediği siyaset emperyalizm olunca Rathmann'ın deyimiyle Avrupa'daki emperyalist çelişmeler düğümünü çözebilecek bir tek savaş seçeneği kalmıştı. Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi...*, s.119-20

travma ve çöküş yaşanmıştır. Bu durum Avrupa dışında yüzyıllardır yaşanan çöküntüyü göstermesi açısından da ibret vericidir. Dolayısıyla Avrupalı zihinlerin büyük bir çoğunluğu Hitler'i, Mussolini'yi affetmemiştir. Bugün pek çok Avrupalı Hitler'in çalışma kamplarını, ölüm tarlalarını, sabun fabrikalarını, Yahudilere ve çingenelere reva gördüğü zulmü lanetlemektedir. Avrupalılar bu durumu barbarlığın dirilişi olarak görmüşlerdir. Halbuki Avrupalı aynı davranışları yüzyıllardır kendi toprakları dışında uygulamaktaydı.

Emperyalizm sadece yabancı tarafından uygulanan bir sistem olarak hayat bulmamıştır. Onun yaşayabilmesi, kök salması ve yerleşmesi için kurbanlarının iş birliği yapmasına ihtiyacı vardır. Ronald Robinson'un dediği gibi "Avrupalılar, zamanı geldiğinde [yönetici seçkinlerin gönüllü ya da zorlama sonucu iş birliği ve] yerlilerin iş birliği olmasa Avrupa dışındaki emperyal topraklarını ele geçirip yönetemezlerdi."³⁸³ Fakat bunu çok ısrarlı bir şekilde dile getirmek bu iş birlikçilerin sayılarını fazlaca abartmak olur. Emperyalizme karşı en baştan başlayarak sürekli bir direniş vardı. Zaten emperyalistlerin yerli iş birlikçilerine ihtiyaç duymalarının ardında da bu direnişi önlemek ya da dize getirmek için yerlilerin aracılığına gerek duyulması yatmaktaydı. Said emperyalizmle iş birliği yapan sınıf ve bireylerden çoğunun, bu işe, modern Avrupa tarzında öykünmekle başladığını iddia etmektedir.³⁸⁴ Bu durum Avrupa'nın ileriliği olarak algılanan duruma ulaşmak için modernleşmekle başlamıştır.³⁸⁵ Emperyalizmle iş birliği yapan bu yerlilere sömürgeleşme sürecinde çok iş düşmüştür. Emperyalistler bir ülkeyi terk ederken çoğu kez yönetimi bu kişilere devrederek çekilmişlerdir. Bu da yabancı ülkeyi terk ettikten sonra yerli halkın bir iç sömürge ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Halka yabancı, yerli halkla bütünleşememiş bu yönetimler varlıklarını ancak diktatör uygulamalara bel bağlayarak devam ettirebilmiştir. Diğer taraftan bu yönetici kadrolar eski sömürgeci ülkele bağımlılık ilişkilerini sürdürmek taraftarı olmuşlardır. Bu da bugün birçok üçüncü dünya ülkesinin halen daha niçin eski metropollerle ilişki içinde olduğunu

³⁸² Eaton, *Political Economy...*, s.202

³⁸³ Robinson, "Non-European Foundation of European Imperialism: Sketch for a Theory of Colaboration"..., s.118-120

³⁸⁴ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s. 388.

³⁸⁵ "Mehmet Ali Paşa, Japonların aynı amaçla ABD'ye ve Avrupa'ya misyonlar yollamasından otuz yıl önce on dokuzuncu yüzyılın ilk yirmi yılında Avrupa'ya misyonlar yollamıştı. Sömürgeci Fransa'nın yörüngesinde, 1920'ler ve 1930'lar gibi geç tarihlere kadar, Fransa'ya eğitilmek üzere yetenekli öğrenciler getirilmiş, bu öğrencilerden bazıları ise Senghor, Césaire ve Çinhindi'nden gelen pek çok aydın gibi, imparatorluğun kararlı muhalifleri olmuştur." Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.388.

açıklamaktadır. Bu, Ferro'nun aktardığı gibi Cezayirlilerin 1993 yılında söyledikleri sözleri doğrulamaktadır: "Hâlâ işgal altındayız"³⁸⁶.

Sömürgecilikten kurtulma sürecinde ve kurtulduktan sonra, büyük ölçüde emperyalizme tepki olarak doğan millîyetçilikler modernizasyonun başta gelen siyasî aracı oldu. Doğal olarak bu millîyetçilikler Avurpa'daki ilk millîyetçilikler gibi gelişmemiş ve şiddet, yıkım ve ötekileştirmeyi daha fazla hissetmişlerdi. Warren'a göre bu millîyetçilikler, "Batı kapitalizminin getirdiği bireyci kültürle kısmen etkisiz kılınmaya çalışılan aşırı derecede akıl dışılık ve ahlaki dengesizlik ögeleri gösteren sera bitkileriydi"³⁸⁷. Sömürge dünyasında millîyetçilik öteden beri bir arada bulunmanın doğallığı içerisinde hayat bulmamıştır. Ferro millîyetçiliğin sömürge dünyasında (Endonezya'da Hollandalılar, Kara Afrika'da Fransızlar ya da İngilizler gibi) "işgalci tarafından yapay bir biçimde bir araya getirilen grupların bünyesindeki yabancı varlığından kaynaklanan duyguların billurlaşmasından"³⁸⁸ doğduğunu dile getirmektedir. Ortak bir sömürgeci düşmana, yabancıya karşı doğal bir biçimde oluşan birlik geçmiş çekişmeleri de unutturarak birleşmeyi, millîyetçi birliği doğurmuştur.³⁸⁹ Bu durumda millîyetçilik devlet yöneticileri tarafından oluşturulan bir olgu ve popüler bir hareket olarak ortaya çıkmıştır.³⁹⁰ Lichteim de öteden beri var olan vatanseverliğin millîyetçiliğe dönüşmesinin emperyalizme bağlanması gerektiğini düşünmektedir.³⁹¹ Zira ortaya çıkan bu yeni olgu mekansal yüzleşmeye bağlı olarak geleneksel olarak zaten ana vatanını müdafaa etmeyi düşünen köylüler tarafından değil orta sınıfı öğütleyen öğretmen ve gazetecilerin yarattığı bir şehir doktrini olarak ortaya çıkmıştı.

Böylece Avrupalı bir form olarak millîyetçilik sömürgelerin tek birleşme ve ifade aracı haline gelmiştir. Hobsbawm'a göre bütün devletlerin zorunlu olarak *millet* diye nitelenmeleri ve kendilerini çoğu zaman böyle tanımlamaları *imparatorluk çağı*'nın

³⁸⁶ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.568

³⁸⁷ Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism...*, s.114

³⁸⁸ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*,s.402

³⁸⁹ Tesrie, Fas gibi Berberiler ile Araplar arasında, Maghzenler ile Sibalar arasında uzun süreli anlaşmazlıkların yaşanmasına rağmen, ortak ve eskiye dayalı bir geçmişleri olan ülkelerde millîyetçilik kendiliğinden ortaya çıkmıştır... A.g.e., s.402.

³⁹⁰ Anderson, sömürgeciler tarafından yönetim işlerinde istihdam edilmek üzere metropollerde eğitilen yerlilerin sömürgelerde millîyetçiliğin doğuşunda önemli roller oynadığını düşünmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Millîyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yay., 1995.

³⁹¹ Lichteim, *Imperialism...*, s. 90

bir mirasıdır.³⁹² Bunun nedeni, XIX. yüzyıl Avrupası'nın bir ürünü olan *millet* ve *milliyetçilik* ideolojisinin, sömürge kurtuluş ideolojisi olarak kullanılabilmesi ve sömürge halkların batılılaşmış seçkinleri tarafından batılılaşma ile birlikte ithal edilmesidir. Ortaya çıkan milliyetçilik kısa vadede o toplumdaki farklılıkları körelterek homojen bir grubun oluşmasına meydan vermesinin yanında uzun vadede çok da farklı olunmayan diğer topluluklardan bir farklılaşma ve ötekileşmeyi de beraberinde getirmiştir.³⁹³ Böylece milliyetçilik, Avrupalı olmayan dünyaya yayılması ile birlikte buraların yerel siyasal yaşam tarzlarını yutmaya başlamıştır. Bugün de dünyada neredeyse tek geçerli siyasal idare biçimi olarak ulus devleti görmekteyiz. Bu da büyük ölçüde emperyalizm çağının mirasının hâlâ geçerli olduğunu göstermektedir.

3.3. EKONOMİK BİR ARAÇ/SİSTEM OLARAK EMPERYALİZM

Emperyalizm sonrası dönemde başlayan sömürgecilikten kurtuluş hareketlerinin ve bu hareketler sonrasında ortaya çıkan devletlerin/toplumların karşılaştıkları en önemli olgu, çökmüş, rekabet gücünü kaybetmiş iç ve dış istismara açık bir ekonomik sistemdir. Emperyalistler egemen oldukları toplumların üretim sistemlerini ve ilişkilerini baştan sona değiştirmişlerdir. Bu da gerek sınıfsal olarak gerekse üretim düzeni olarak sömürge tipi ekonomilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sistemin küresel çapta sürdürülmesi bir süre sonra artık siyasal olarak hakimiyet gerektirmeyecek bir bağımlığa ve ekonomik çöküntüye neden olmuştur. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan bağımsızlıklarla birlikte başlayan bir az gelişmişlik, geri kalmışlık ve bağımlılık üçüncü dünya ülkelerinin çözüm bulmak zorunda oldukları bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Bugün küresel ekonomi politik kuzey-güney ayrımlarına tekabül eden ayrım bir zamanların emperyalist-emperyalizme maruz kalan ayrımıyla aynıdır.

Oluşan bu küresel ikilemin yanı sıra birde toplumlarda değişen sınıfsal ilişkilerle ortaya çıkan bir ikilem mevcuttur. Bağımsızlık sonrasında neredeyse tek örgütlü güç olarak ortada kalan emperyalist dönemde emperyalistlerle iş tutan komprador elit tabaka toplumlar içerisinde bir iç sömürge oluşturmuşlardır. Gerek daha önceki emperyalistlerle olan ilişkilerini ekonomik bir değere tahvil etmeleri gerekse

³⁹² Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.363

bağımsızlık sürecinde sömürgecilerin bu komprador elitlerin gücünü ve yönetimde kalma ihtimallerini tahkim etmelerinden kaynaklanan bir iktidarda olma durumu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Ferro'nun dediği gibi

“Sömürgecilikten kurtuluş olgusu çoğu yerde bir hükümrانlık değişiminden öteye gitmemiştir. Siyasal bir erkin yerine bir başkasının gelmesine rağmen, her türden ekonomik bağ, eski bağımlılığı yeni biçimlerde, metropollerle yerel yeni ‘burjuvazinin’ ortak yararına gelişerek sürmüştür.”³⁹⁴

Emperyalizm, sömürülen toplumların maddî altyapılarını yok ederek, maddî kaynakları emip³⁹⁵ yerine hiçbir şey koymayarak emperyalist ile emperyalizme maruz kalan arasındaki makası gittikçe kapatılması zor bir biçimde açmıştır.³⁹⁶ Böylece emperyalizm hem merkezdeki ürünün, hem de dünya ticaretinin yüksek bir şekilde büyümesiyle karakterize edildi.³⁹⁷ Bu farkın büyümesi bağımsızlığına ulaştıktan sonra sömürgelerin gelişmelerinde rol oynayacak olan küresel sermaye ilişkilerini de belirleyen bir faktör oldu.³⁹⁸

Gelişmiş ile geri kalmış (ya da daha yumuşak bir ifadeyle gelişmekte olan) arasındaki bu farkın artmasının ve kurumsal bir nitelikte süreklilik kazanmasının kaynağı emperyalistlerin sömürü yoluyla maddî kaynakları kendi ülkelerine aktarmalarıdır. Fanon bunun bilincinde olarak emperyalist ülkelerin zenginlikleri üzerinde hak iddia etmektedir. Ona göre “Avrupa ölçsüz bir şekilde sömürgeleştirilen

³⁹³ Bu tür bir milliyetçiliğe özellikle Arap Dünyasında sıkça rastlanmaktadır. Sömürgeciler tarafından çizilen sınırlar bir süre sonra oluşturulan milliyetçiliğin neticesinde zaten hep var olagelen sınırlarını gibi algılanmaya başlamıştır.

³⁹⁴ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.49

³⁹⁵ “Ve XX. Yüzyıla gelindiğinde, Polinezyalılar buna şöyle cevap veriyorlardı: *Geldiğinizde elinizde Kutsal Kitap vardı, bizimse topraklarımız; bugün ise, sizin topraklarınız var, bizimse elimizde yalnızca Kutsal Kitap kaldı...*” A.g.e., s.399.

³⁹⁶ Örneğin tarihte bir çok kez yabancı idaresi altına giren Hint ekonomisinde emperyalist dönemde ortaya çıkan değişme bunu çok iyi bir şekilde göstermektedir. Hint zenginlikleri emperyalistler tarafından bir vampir gibi emilmiş ve yerine hiç bir şey konmamıştır. “Afgan ve Moğol imparatorlar, en azından, topladıkları ağır vergiyi yine Hindistan’da harcıyorlardı, sarayları ve orduları bakım istiyordu, bu da Hintli zanaatkarların beslenmesine ve yaşamalarına yarıyordu. Yapılan çalışmalar hükümdarların boş işlerle uğraştığını gösterse de, vergi gelirleri ülkeyi verimli hale getiriyordu. Oysa, Doğu Hintler Kumpanyası’nın hâkimiyetinin kurulmasıyla bu düzen yok oldu... Ülkenin kârlarını İngiltere çekti... Hindistan değil.” A.g.e., s.345.

³⁹⁷ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.277

³⁹⁸ “Sayısal bir ölçü verecek olursak, Avrupa’daki yaşam düzeyiyle, örneğin, Asya’daki sömürgelerin yaşam düzeyi arasında 1 ya da 1.5 kat bir fark vardı. Sömürgeler için asıl yıkım endüstri devriminin ve emperyalizmin etkileriyle aniden geldi. Yine Paul Bairoch’un hesaplarına göre, yaşam düzeyi farkı oranı 1’den 1860’ta 1.9’a, 1914’ta 3.4’e ve 1950’de 5.2’ye ulaştı. Sömürgeler çağından bu yana bu oranın durmaksızın büyüdüğünü belirtelim” (Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s. 46)

Ülkelerin hammaddeleriyle ve altınıyla”³⁹⁹ zenginleşmiştir. Zira yüzyıllardır yürütülen sömürü Avrupa’nın bugün içinde yzdg ihtiyaın kaynağıdır. Ne var ki bu ihtiya geri kalmış halklardan alınan zenginliklere dayanır ve iade edilmesi gerekir.⁴⁰⁰ Daha sonra bu durumu açıklamak üzere geliştirilen liberal söylemler emperyalizm döneminde elde edilen son derece açık maddi avantajların meşrulaştırılması, doğallaştırılması amacı ile üretilmiştir. Bu söylemler siyasal ve askerî gten soyutlanmış emperyalist hâkimiyet ilişkisini sürekli kılmaya yaramışlardır.

Bu çalışmada daha önce emperyalizmi tetikleyen faktörler arasında sayılan yeni büyük sermayeli üretim kollarının ortaya çıkması ile yatırım ancak güçlü şirketler tarafından yapılabilecek bir boyut kazanmıştır. Bu süreçte sermayenin hem dünya çapında hem de ülke ilerinde merkezleşmesi ve yoğunlaşması gittikçe ekonomik gücün merkezileşmesi anlamına gelmekteydi. Valier, Lenin’den de destek alarak bunu şöyle açıklamaktadır: “Emperyalist aşama tekellerin egemenliği, sanayi ve banka sermayelerinin mali sermaye olarak birbirleriyle kaynaşması, dünyanın gruplar ve büyük güçler tarafından paylaşılması ve smnleme (bir durgunluk eğiliminin varlığı) ile tanımlanır”⁴⁰¹. Bu durum merkez ülkelerde gittikçe artan bir verimliliğe tekabül ederken diğer taraftan sömürge ve yarı sömürge ülkelerin ekonomilerinin durgunlaşmasına, gelir dağılımının gittikçe bozulmasına yol açtı. Bu süreçte sömürülen ülkelerde hammadde ihracatı büyümenin hemen hemen tek kaynağını oluşturuyordu. İthalat ise maml tüketim mallarını kapsamaktaydı. Oluşan bu durum üzerinden yerel burjuvazi geleceği yabancı egemenliğiyle bağlantılı iş birlikçi kanat ve emperyalizmle çatışmaya giren ulusal kanat biçiminde ikiye ayrıştı.⁴⁰²

³⁹⁹ Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri...*, s.98-99

⁴⁰⁰ Fanon Avrupanın zenginleşmesinin kaynaklarını sayar: “Sürgünler...katliamlar...zorla çalıştırmalar ve kölelik... kendi gücünü yerleştirme... altın ve mücevher aramalar... tüm bunlar kapitalizmin zenginlik kaynaklarını geliştirmek için başvurduğu yollardan sadece bir kaçıdır”. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya’ya karşı takınılan tavrı örnek göstererek sömürgelerden elde edilen bütün kaynakların iadesini talep etmenin cnc dünyanın hakkı olduğunu ve bunun bir dilencilik olarak adlandırılmayacağını iddia eder. “Kısa bir zaman önce Nazizm Avrupa’nın tamamına yakın bir kısmını gerçek bir sömürge ülkesi haline getirmişti. Değişik Avrupalı ulusların hkmetleri tazminat istemişler ve alınan zenginliklerin ve paralarının iadesini istemişlerdi. Kültürel eserler, biblolar, vitraylar, tablolar, heykeller... vs. sahiplerine geri verilmişti. 1945 sonrasında Avrupalıların dillerinden düşmeyen bir cümle vardı: *Almanya deyecek*”. Dolayısıyla Avrupalılar da cnc dünyaya yardım ettiklerinde hayırseverlik yapmamakta olsa olsa ancak bir borcu ödemektedirler. Fanon’un smrgesizleşme sürecinde geliştirdiği bu söylem ondan sonra gittikçe daha az kullanılarak liberal söylemler karşısında eridi. Bu gün ise aynı durum küreselleşme tartışmalarında tekrar karşımıza çıkmaktadır. Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri...*, s.97.

⁴⁰¹ Jacques Valier, *Emperyalizm zerine*, Yer Belirtilmemiş: Kz Yayınları, 1977, s.19

⁴⁰² Amin, *Emperyalizm ve Eşişsiz Gelişme...*, s.277

Dolayısıyla emperyalizmin görünürde sona ermesi ve sömürgelerin nominal bir bağımsızlık kazanmış olmaları bu eşitsizliği ortadan kaldırmıyor aksine bunun sürdürülmesi için gerekli olan zeminin oluşmasına yardımcı oluyor. Zira 1945 sonrası sömürgeciliğin gittikçe maliyetinin artması ve sömürgeleri elde tutmanın zorlaşması sömürgelerin bağımsızlığını kazanmasının en temel sebeplerindendir. Ne var ki sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaları sömürünün ve emperyalist ilişkilerin bittiği anlamına gelmemekteydi. Küresel ekonominin emperyalizm sonrası örgütlenişi bu eşitsizliği sürdüren, hatta büyüten yapıya sahiptir. Başka bir deyişle, bir dünya sistemi olarak kapitalizm kendini artan eşitsizlikle yeniden üretiyor. Az gelişmişlik kapitalizmin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

“Frank’a göre bütün dünya, dünyanın bir kutbunu geri kalanı pahasına geliştiren bir süreç olan ‘kapitalizm’ ile belirlendiğinden, bu yukarıdaki sonuç, kapitalizmin rolü hakkındaki klâsik Marksist bakış açısının tersine çevrilmesidir. Yani, Frank’a göre kapitalizmin görevi, dünyayı büyük ölçüde *az geliştirmek*.”⁴⁰³

Eski sömürgelerin bağımsızlık kazanması ve bir büyüme sürecine girmesi ile birlikte kapitalist üretim tarzı gittikçe yaygın hale gelmiştir. Böylece literatürde *üçüncü dünya kapitalizmi* olarak bilinen bir ekonomik sistem ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁴ Sömürgelerin emperyalizmden kurtulurken ekonomik olarak benimsedikleri sistem kötü bir Batı taklidi kapitalizmdi. Bu sadece üretim kalıplarında değil bir sonraki bölümde de etraflıca açıklanacağı gibi bütün hayat nizamında yaşanan bir olguydu ve böylece kapitalist Batı düzeni yeni bir emperyalist ilişki tarzı geliştirmekte zorlanmamıştır. Örneğin üçüncü dünyada gittikçe Avrupaî tüketim kalıplarının benimsenmesinin sebebi küresel bir sistem olarak kapitalizmin kendini yenilemesine yardımcı olmuştur. Warren’ın işaret ettiği gibi bu durum uzun vadede üçüncü dünyanın gelişmesinin önündeki en önemli engeldir: “Üçüncü Dünya’ya getirilen modern teknolojinin ve modern kapitalist toplumun sınırlı öğelerinin bu ülkelerde üretici güçlerin gelişmesini engellediği söylenir.”⁴⁰⁵ Bu oluşan durum içerisinde metropol ile olan ilişkiler, emperyalizmin daha dolaylı ve daha kapalı yollardan girdiği farklı bir biçim almaya

⁴⁰³ Haldun Gülalp, *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*, Ankara: Birikim Yay., 1979, s.31

⁴⁰⁴ Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism...*, s.120

⁴⁰⁵ A.g.e., s.139

başlamıştır.⁴⁰⁶ “Bu ekonomik ve siyasî ilişkiler bağlamında ortaya çıkan yeni-sömürgecilik kavramı, siyasal bağımsızlık olduğu halde bu dolaylı yöntemler aracılığıyla emperyalizmin egemenliğinin ve bağımlılığının ve dolayısıyla gizli sömürgeciliğin, hâlâ sürmekte olduğu görünüşünden kaynaklanmıştır.”⁴⁰⁷

Bu aşamada sömürgelerin biçimsel de olsa bağımsızlığını kazanması merkezde geniş ölçekli devlet müdahaleleri ile artığın emilmesi sorununa çare arandı. “Periferideyse, büyümenin ana kaynağı ihracattan ithal ikamesi sanayilere kaydı ve böylece çevresel kapitalist tarz tamamlanmış oldu.”⁴⁰⁸ Böylece dünya ekonomisinde düşük emek maliyeti üzerine kurulan bir üçüncü dünya ekonomisi, komprador ve elit bir devletin oluşmasına yol açtı. Ferro, Nkrumah’tan alıntı yaparak bu yeni sömürgeciliğin temelinde yer alan bu devletin rolünü şöyle tanımlamaktadır: “Teorik olarak bağımsız olan ve kendi kendine hâkim olma öğelerinin tümüne sahip olan bir devletin, gerçekte siyasetinin dışardan yönetilmesi”.⁴⁰⁹ Bu dışarıdan yönetilme sürecinde emperyalist güçler kendi görünen varlıklarının yerine, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve büyük finans güçlerinin görünmeyen yönetimlerini koymuşlardır.⁴¹⁰

Oysa bildiğimiz gibi, sermaye birikimi süreci ülke içinde ve dışında sermayenin bazı bölgelerde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Böylece devletler arasında eşitsiz değişime dayanan hiyerarşik bir sistem ortaya çıkmıştır. Her bir devlet mekanizmasının dünya sistemin işleyişini değiştirme gücü sınırlı olduğu için dünya düzeyinde sermaye biriktiricilerle dünya düzeyinde işçiler arasında bir ilişki ortaya çıkarmıştır. İlk önce eski sömürgelerden aha az ücretle ve daha kötü koşullarda çalışacak emek transferi ile başlayan ucuz emek ekonomisi süreç içerisinde Üçüncü Dünya ülkelerinden emek transferi artık ağır bir külfet haline geldiğinde bizzat sanayinin buralara kaydırılması gibi bir çözümle neticelendi.⁴¹¹ Böylece “eski sömürgeci ülkeler yavaş yavaş çevresel

⁴⁰⁶ “Ellili altmışlı yıllardan bu yana bağımsız olan Afrika ve Asya dünyasında, acaba yeni sömürgecilikten mi, yoksa yeni emperyalizmden mi söz etmek gerekir? Belki yerine göre, her ikisinden de...” Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...**, s.568.

⁴⁰⁷ Güllalp, **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi...**, s.70-71

⁴⁰⁸ Amin, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...**, s.277

⁴⁰⁹ Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...**, s.572-73

⁴¹⁰ A.g.e., s.572-73

⁴¹¹ “Bu göçmen işçiler, genellikle haklardan yoksun, kaçak çalışan bir tür alt-proletarya grubu oluşturmuşlardır.” A.g.e., s.571.

proleteryanın emeğinden, emek kaynağının bu yer değişikliğinden, dolaylı biçimde yararlanmaya başlamışlardır”⁴¹².

Her ne kadar Warren az gelişmişliği emperyalizmin bir ürünü olarak gören bakış açılarını “uluslararası dilencilik, ahlaki ikiyüzlülük ve içsel başarısızlıkları mazur göstermek için yabancı günah keçilerinin kullanımı ile nitelendirilecek şekilde geçmişe psikolojik bir köleliği”⁴¹³ beslediğini düşünse de emperyalizmin kendini sürdürme biçimi olarak az gelişmişlik hem geçmişten kaynaklanan bir olgu hem de anı tanımlayan bir durumdur. O halde bütünüyle değerlendirildiğinde, azgelişmiş toplumdaki sınıfların çıkarlarının emperyalizmin çıkarlarıyla çakışması, azgelişmişliği üretir ve yeniden üretir. Baran’ın da güzel bir biçimde dile getirdiği gibi üçüncü dünyada emperyalizm sonrası ortaya çıkan sonuç, zengin kompradorların, güçlü tekellerin ve büyük toprak ağalarının siyasal ve toplumsal bir koalisyonudur.⁴¹⁴

Bugün dünyada ekonomik boyutta genel olarak görünen tablo dünyanın belirli bir kesimin refah içerisinde yüzerken diğer bir kesiminin sefalet içerisinde olması gibi acı bir durumdur. Warren’ın dile getirdiği gibi “onlar, yavaş yavaş daha kötü besleniyor, daha kötü şartlarda barınıyor, daha hastalıklı oluyor, artan bir şekilde kötü kokulu kenar mahallelere mecbur kalıyor, yapmaya değer bir iş bulamıyor, (aslında hiç iş bulamıyor) ve refah ile gelirdeki artan eşitsizliklerle insanca olmayan şartlara maruz kalıyorlar”⁴¹⁵. Böylece hem adil olmayan bir ekonomik sistem emperyalizmle kurulmuş hem de daha sonra geliştirilen formasyonlar aracılığıyla bu yapının sürdürülmesi sağlanmıştır.

3.4. SOSYAL-KÜLTÜREL BİR OLGU OLARAK EMPERYALİZM

Emperyalizme klâsik anlamda manasını kazandıran iki bakış açısı bulunmaktadır. Emperyalizmi siyasî bir sistem olarak ele alan görüş, kaynağını sömürgecilikle emperyalizm arasındaki bağlantıdan almaktadır. Emperyalizmi ekonomik bir sistem olarak değerlendirenler ise daha çok XX. yüzyıl başlarında emperyalizmi modern kapitalizmin gelişim aşamalarının biri olarak gören Marksist

⁴¹² Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*, s.571

⁴¹³ Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism...*, s.170

⁴¹⁴ Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, London: Monthly Review Press, 1968, s.338

⁴¹⁵ Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism...*, s.112

analizden beslenmektedir. Emperyalizm uzunca süre bu iki çerçeveden ekonomik ve siyasî bir olgu olarak incelendikten sonra bazı teorisyenler 1980'lerden sonra kültürel bir emperyalizm eksenli tahlillere de başladılar. Zira Bu teorisyenlerin önde gelenlerinden olan Hobsbawm'ın belirttiği gibi "İmparatorluk Çağı yalnız ekonomik ve siyasal değil, aynı zaman da kültürel bir görüngüydü"⁴¹⁶.

Kültürel emperyalizm teriminin kesin bir tanımı hemen hemen yoktur derken John Temlison kültürel emperyalizmi "kültürel olarak yabancı bir kültürün değer ve alışkanlıklarını, yerli bir kültür pahasına yaymak ve yüceltmek için ekonomik ve siyasî güç kullanması"⁴¹⁷ olarak tanımlamaktadır. Terim emperyalist denetim sürecinin, destekleyici özellikte kültür biçimlerinin ithal edilmesiyle takviye edilip kolaylaştırıldığı anlamında kullanılmaktadır.⁴¹⁸ Said emperyal girişimin temelini ve imparatorluk sahibi olma fikrini besleyen kodların Avrupa kültürünün içinde var olduğunu iddia ederken böylesi bir durumdan bahsetmektedir.⁴¹⁹ Kültürel sistem emperyal bir yayılma için her türlü hazırlığı yaparak ve zihinlerde emperyal ilişkileri normalleştirerek emperyalizme bir temel hazırlamaktaydı. Böylece emperyal ilişki, kaba kuvvetle, siyasal iş birliğiyle ve ekonomik, toplumsal ya da kültürel bağımlılıkla sağlanabilmekteydi. 1950'lerden sonra doğrudan sömürgeciliğin büyük ölçüde sona ermesi ile birlikte emperyal ilişkilerin sürdürülmesinde kaba kuvvetin rolü sıfırlamasa bile en aza inmiştir. Fakat en aza inen bu kaba kuvvetin yerini gittikçe kültürel ilişkinin doldurmakta olduğunu gözlemekteyiz. Emperyalizm bir tür kültürel, siyasal, ideolojik, ekonomik ve toplumsal uygulama olarak varlığını sürdürmektedir.

Eğer başta da ifade ettiğimiz gibi emperyalizm Avrupa uygarlığının yeni bir aşamasının sonucu ise sanat ve bilim bu aşamaya ait bilincin oluşmasında ve ifadelendirilmesinde son derece etkin roller oynamışlardır. Böylece karşılıklı bir ilişkiyle Batılı sanat, edebiyat ve bilimin yaygınlaşması ve neredeyse küresel tek hakim anlatım biçimi haline gelmesi Batılı emperyalizmin bir sonucudur. Bunun neticesinde emperyal yayılma kendini maskeleyebilmiş ve ürettiği sorunları gizleyebilmiştir. Sanat ve edebiyatı küresel olarak kabul görmüş/hakim olmuş bir uygarlığın siyasal ve

⁴¹⁶ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.89

⁴¹⁷ John Temlison, *Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş*, Çev. Emrehan Zeybekoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1999, s.15-16

⁴¹⁸ M. Barker, *Comics: Ideology, Power and the Critics*, Manchester, Manchester University Pres, 1989, s. 292'de aktaran Temlison, *Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş...*

⁴¹⁹ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.48

ekonomik egemenlik kurması normal karşılanır hale gelmiştir. Böylece sanat ve edebiyat en az siyasal ve ekonomik baskı kadar emperyal olarak etkin olmaktadır. Said, Raynold Williams'tan bir aktarma yaparak emperyalizmin temelini sanat ve bilim olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmektedir.⁴²⁰ Ona göre eğer sanat ve bilimin rolü olmasaydı imparatorluk (emperyalizm) olgusu işlevsizleşecektir. Bu durum Batılı anlamda emperyalizme maruz kalan ülkelerde neden Sheakspear oynanmaya başlandığını, opera binasının modernleşmenin bir sembolü haline geldiğini ya da Batılı heykel, resim, müzik, sinema gibi güzel sanatların yerel desenleri yok edecek derecede hızla yayıldığını anlamamıza yardım edecektir. Daha da ötesinde emperyalizmin dikensiz gül bahçesi hayalinin nasıl kültürel olarak meşrulaştırılmasında yattığını anlamamız açısından da Batılı sanatın ve edebiyatın incelenmesi gerekmektedir. Böylece bilimin ve sanatın yardımıyla emperyalistler, emperyalizme maruz kalan insanın ruhuna demir atmış ve onların kafalarına Avrupa'ya özgü kendi değerlerini yerleştirmiştir.

Burada başka bir soru aklımıza gelmektedir. Avrupalı yaşam biçiminin, kapitalizmin ve birey anlayışının yaygınlaşmasında kültürel yayılma nasıl bir rol oynamıştır? Ya da başka bir soruyla kültürel emperyalizm, kapitalizmin öncüsü müdür? Eğer Marksist bir bakış açısından bakacak olursak kültür, insan ihtiyaçlarının yeterince karşılandığı bir maddî alt yapı üzerine kurulabilir. Böylece Marksistler için emperyalizm geri kalmış toplumlara kapitalizmi dolayısıyla kültürün üzerine inşa edileceği alt yapıyı ihraç ettiği için bir yönüyle olumlanacak, *ilerici* bir olgudur.⁴²¹ Bir kez daha diğer toplumların tarihî gelişme çizgisinde geri oldukları ve geliştirilmeleri gerektiği noktasına dönmüş bulunuyoruz. Bu kültürel olarak vaat edilen ve bazı durumlarda da dayatılan kurtuluşun tek bir yolu olduğunu da ima etmektir. Bu kurtuluş yolunun dünya çapında kapitalizmin eşitsiz büyümesi, insanların maddî bir hayatta kalma mücadelesi içine sürüklenmesi ise bir sonuç olarak ve kabullenilmesi gereken bir olgu olarak ortaya konmuştur. Böylece eşitsiz kapitalist sömürü ilişkileri neticesinde azgelişmişliğin ortaya çıkması ile birlikte emperyalizme maruz kalan ülkeler kültürel

⁴²⁰ Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...*, s.50-51

⁴²¹ Kültür kelimenin köktüne de yapılan atıfla (ekip biçmek, doğayı değiştirmek, teknolojik değişimlerle doğa karşısında sürekli bir hayat mücadelesi vermek) emperyalizm meşrulaştırılmaktadır. Buna göre teknolojik gelişmenin zirvesini oluşturan aydınlanmış liberal akılcı batı uygarlığının kültürel kurumlarının ihraç edilmesi diğer toplumlara yapılmış büyük bir iyiliktir.

gelişmeyi besleyecek temellerden mahrum kalmışlardır. Dolayısıyla kültürel emperyalizm analizleri küresel kapitalizmin eleştirisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Kendi kültürel çerçevelerini devam ettirecek, bir kültürün yaşaması için gerekli olan canlılık ve yaşamsallık derecesini yakalama imkânlarından mahrum kalan Batı dışı toplumlar Daryush Shayegan'ın ifade ettiği gibi gelenek ile modern arasında bir benlik bölünmesine, yaralanmış bir bilince sahip olmuşlardır.⁴²² Bu toplumlar kendi geliştiremedikleri kültürlerini terkemedikleri gibi Batı tarafından ya da Batıcı elitler tarafından dayatılan kültürü de benimseyememektedir. Bu toplumlar Nilüfer Göle'nin bahsetmekte olduğu modernleşme ikilemlerini yaşamaktadırlar.⁴²³ Modernleşme ile modernlik farkı olgular olarak Batı ve Batı dışının ilişkilerindeki sapmayı göstermektedir. Her toplum kendi yerel toplumsal değerlerine ve dinamiklerine yaslanarak kendi modernitesini oluşturabilecek bir dinamizme sahip olmalıdır. Fakat üçüncü dünyadaki batılılaşma/modernleşme çabaları yerel değerlere ve dinamizme yaslanabilecekleri zemini ve imkânı emperyalizm sürecinde kaybetmiş olmaları nedeniyle kendi modernliklerini oluşturamamışlardır. Hobsbawm'ın emperyalizme maruz kalanların batılılaşmanın meydan okumalarına göğüs germelerinin direnmekten çok daha karmaşık olduğunu dile getirmesi bundandır.⁴²⁴ Fakat batıcı/modernleşmeci üçüncü dünya elitlerine, kendi kültürel dinamiklerini harekete geçirmek yerine, Batılı kültürel modellerin yerleştirilmesi daha kolay ve sorunsuz bir yol olarak görünmektedir. Şimdi bunun ne tür bir kültürel travmaya yol açtığına bugün kolayca şahitlik edebiliyoruz. Zira yerel değerler ihmal ve göz ardı edildiği için üçüncü dünya toplumlarında yerel dinamikleri harekete geçirecek alternatif bir sistem henüz oluşturulamamıştır. Böylece emperyalizm diğer dünya kültürlerini yavaş yavaş törpüleyerek, yaşam alanlarını kısıtlayarak, canlılıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan alt yapıyı ortadan kaldırarak türdeşleştirici bir etki oluşturmuştur. Weber'in deyimiyle dünyanın büyüü gittikçe bozulmakta ve dünyanın her tarafı gittikçe daha fazla birbirine benzemektedir. Diğer taraftan büyüü bozulmuş bu dünyayı büyülemek de post modernistlerin zannettiği gibi nominal kültürel eşitliklerle sağlanacak kadar kolay değildir.⁴²⁵ Zira eşitsizleştirici ve kültürel olarak yok edici bir kültürel güç olarak

⁴²² Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*, İstanbul: Metis Yay., 2002.

⁴²³ Nilüfer Göle, "80 Sonrası Politik Kültür", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 21, Kış 1992.

⁴²⁴ Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.139

⁴²⁵ George Ritzer, *Büyüü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, Çev. Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yay., 2000

emperyalizm halen aktif olarak devam etmektedir. Temlison'un belirttiği gibi "burada algılanan şey, bütün dünyanın aynı şeyleri duyduğu, her yerin birbirine benzemekte olduğudur"⁴²⁶. Neticede kültürel emperyalizm kültürel çeşitliliği yok ederek dünyayı gittikçe tek bir kültüre mahkum etmektedir. Batı dışı kültürler direnebilecekleri son marjinal noktalarda sembolik olarak varlıklarını devam ettirmeye çabalamaktadırlar.

Burada Batı'da eğitim almış Batıcı elitlerin rolü son derece fazladır. Kültürel olarak yenilmişlik ve Batılı kültürün kabulü askerî ve siyasî bozgunun neredeyse doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Sömürgecilerin kendilerine memurluk, naiplik yapmak üzere metropolde yetiştirdikleri elitler⁴²⁷ geleceğin yöneticileri olarak büyülenmiş bir şekilde kendi ülkelerine döndüklerinde ilk yaptıkları şey Batılılaşma hareketini başlatmak olmuştur. Frenleri pek de sağlam olmayan bu hareket neticesinde yerel kültürel dayanaklar yok olmaktadır. Hobsbawm bunu şöyle ifade etmektedir:

"Bağımlı ülkelerde bu dönüşüm yerli seçkinler dışında hemen hiç kimseyi etkilemedi; ancak bizzat emperyalizmin ya da onunla bağlantılı bir görüngü olan Hristiyan misyonerliklerinin Büyük Sahra'nın aşağısındaki bölgelerde Batılı tarzda eğitimden geçmiş yeni toplumsal seçkinlerin oluşmasını mümkün kıldığını unutmamak gerekir. 'Fransızca konuşan' ve 'İngilizce konuşan' Afrika devletleri arasında bugün var olan ayrım, Fransız ve İngiliz sömürge imparatorlukları arasındaki [o zamanki] dağılımı tam olarak yansıtmaktadır."⁴²⁸

Bu yönüyle bir modernite eleştirisine ihtiyaç duyulmaktadır.⁴²⁹ Modernite ve modern kurumlar Batı'da bir toplumsal seçimi temsil eder. Modern kurumlar siyasî, ekonomik emperyalizm sürecinin bir parçası olarak Üçüncü Dünya'ya kendi iradesiyle seçmediği bir biçimde empoze edilmişlerdir. Böylece kültürel emperyalizmin bir yansıması olarak toplumsal kurumlar ve toplumsal kolektivitelerin idaresi birbirine yabacılaşmıştır.⁴³⁰ Batı dışı toplumlar kendi kültürel ve sosyal şartlarına uygun bir gelişme çizgisini yakalama hususunda son derece kısıtlı imkânlarla sahip olmuşlardır.

⁴²⁶ Temlison da şu sözleriyle modernite eleştirisinin gerekliliğine işaret etmektedir: "Eğer Octavio Paz'ın ifadesiyle bütün global kültürler *modernliğe mahkûmsa*, kültürel emperyalizmin eleştirisi modernliğin eleştirisinde ortaya çıkacaktır". Temlison, *Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş...*, s.49

⁴²⁷ Bu arada henüz sömürge yönetiminde olmayan toplumların kendilerini mağlup eden teknolojiyi öğrenmek üzere batıya öğrenciler gönderdikleri de az rastlanan bir olgu değildir. Bu öğrenciler bir çok toplumda batılılaşma hareketlerinin başlatıcıları olacaklardır.

⁴²⁸ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.89

⁴²⁹ Temlison, *Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş...*, s.205

⁴³⁰ A.g.e., s.252

Dünyada Türkiye, İran gibi birkaç örnek hariç bütün modernleşme projeleri, emperyalistler tarafından uygulamaya konmuş olan toplumsal mühendislik projelerinin devamı mahiyetindedir. İşgale uğramış olan toplumların modernlikle ilişkilerini kuran olgu bir çeşit siyasî çöküntü, yenilmişlik, bağımsızlığın kaybı ve ekonomik savunmasızlıktır. Bu toplumlar dünyanın hızla değiştiği bir dönemde bu değişimi yönlendirebilecekleri bütün sosyal ve kültürel imkânlardan mahrum olarak bu değişimle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla kültürel olarak Batı dışı özgün formlar yakalamak ile emperyalizme direnmek pek çok yerde aynı anlamlara gelmektedir. Temlison “pek çok eleştirmenin küreselleşme süreçlerini *yerelleşme* amaçlı kültür talepleriyle bağlantılandırmalarına dikkat çekerek kültürel emperyalizme yapılan itirazların, küreselleşmiş bir sistemdeki kültür yaşantısının daha insanî bir düzeye getirilmesi talebi olarak”⁴³¹ düşünülebileceğini söylemektedir.

Günümüzde *kalkınmış* toplumlar ile *kalkınmakta olan* toplumlar arasındaki ilişki ekonomik olmaktan ziyade kültürel bir ilişkidir. Batı toplumlarının global bir tahakküm projesi olarak gelişmiş ve gelişmekte olan arasında kültürel ve ekonomik hiyerarşik bir tahakküm kurulmuştur. Zira kapitalist modernliğin dünyanın her tarafına emperyalist güçler tarafından yayılmasıyla birlikte *zayıf* toplumların kültürleri *güçlü* toplumların kültürü tarafından işgale uğramışlardır. Modernliğin yayılışı ile birlikte güçlü toplumlar sahip oldukları kaynakları, maddî, siyasî ve ekonomik tahakkümlemlerini sürdürebilecekleri kültürel bir zemini de yakalamışlardır. Şüphesiz bunda en büyük rolü bütün dünyada modernleşme ile birlikte üretim ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi oynamıştır. Batı dışı toplumlar kendi kültürel ve sosyal yapılarından beslenerek oluşmuş olan üretim ve tüketim alışkanlıklarını yitirerek Batılı alışkanlıklar edinmeye başlamışlardır. Bu da kapitalizmin kendi pazarını oluşturması için son derece yaşamsal bir rol oynamıştır. Diğer taraftan üretim ve tüketim biçimlerinin değişmesine bağlı olarak hayat sistemi değişmiştir.⁴³² Bu değişme, komşuluk ilişkilerinden, aile ilişkilerine, siyasal hayattan okuma yazma alışkanlıklarına kadar günlük hayatın değişik veçhelerini etkilemiştir. Temlison, Cornelius Castoriadis’e bir referansla Birinci Dünya ile Üçüncü Dünya arasındaki kurumsal ilişkilerin hâkim temasının gelişme olduğunu belirtmektedir.⁴³³ Ona göre bugünkü ekonomik sistemin Batılı kökenini anlamak önemlidir. Temlison ekonomik sistemin terminolojisinin önemini şu şekilde ifadelendirir:

⁴³¹ A.g.e., s.258

“İlerleme, genişleme ve büyüme kavramları, bütün toplumlarda mevcut olan birer *potansiyel* değildir; Batı’nın gayet özgül özellikleri ve değerleridir; Batı’nın diğer toplumlara *öğretmek* gereğini duyduğu özelliklerdir. Bu ders daha çok ekonomik düzeyde gerçekleşmekle birlikte Batı’yı oluşturmuş olan Batı’nın dünyayı fethettiği ve maddeten mahvolacak dahi olsa bu fethi gerçekleştireceği bazı temel kavram ve fikirleri transfer etme yönünde çok daha geniş bir teşebbüsü temsil eder.”⁴³⁴

Emperyalizm sömürgelerdeki ekonomik alışkanlıkları değiştirdiği gibi siyasal alışkanlıkları ve gelenekleri de yıkar. Hakim olunan ülkelerde geçerli olan siyasal sistem ters yüz edilir ve toplum bir anda kendini siyasal olarak boşlukta bulur. Bu Marx’ın Hindistan için bahsettiği gibi belki de yüzyıllar alacak bir değişikliği Polanyi’nin ifadesiyle topluma zor uygulayarak bir anda gerçekleştirmektir. Bu doğrudan hızlı değişim siyasal olarak yerleşmiş olan kültürel olguları ters yüz eder ve toplumda ayrışmanın ve farklı grupların birbirine karşı düşmanlığın temellerini atar. Yüzyıllarca aynı siyasal birim altında yaşayan ve kültürel olarak sorunsuz topluluklarda emperyalizmin parçalayıcılığı ile birden bire kültürel sürtüşmeler ve ayrışmalar ortaya çıkar. Örneğin Ferro’nun aktardığına göre Hindistan’da yüzyıllar boyu farklı kültürlerin Hintlilik denilen kültürü oluşturan ahengi, İngilizler tarafından geliştirilen ve övülen temsili yerel hükûmet rejimi altında bir anda parçalanmış ve değişik kültürel parçalanmalar ortaya çıkmıştır.⁴³⁵ Bu, sonuçları bugün kanlı bir şekilde süren geri dönülemez bir parçalanmanın oluşması anlamına gelmektedir. Aynı şekilde emperyalizm ile birlikte emperyalist toplumların sosyal sistemlerinde bir değişme olduğundan bahsedebiliriz. Emperyalizmin merkez ülkelerin yöneticileri ve orta sınıfları üzerinde etki sahibidir. Toplumda sınıflar arasındaki ilişkileri ve iktidarın kuruluş biçimini etkileyerek emperyalizm etkinliği arttığı dönemlerde emperyalist toplumların belirleyici ögesi olmuştur.⁴³⁶

Emperyalizmin kültürel sonucu ise Batı merkezli bir bakış açısının tüm dünyada geçerlilik kazanması olmuştur. "Kültürel emperyalizm" kavramını net bir şekilde anlamak için çağdaş Batı kültürünün karakterini anlamamız ve öteki kültürlerle dayatılan şeyin ne olduğunu sormamız gerekmektedir. Amin’e göre Batı merkezilik çizgisel ve

⁴³² Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.133

⁴³³ A.g.e. s.226-7

⁴³⁴ A.g.e., s.226-227

⁴³⁵ Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi...*

⁴³⁶ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı...*, s.94-95

mekanik burjuva düşüncesinin etkisi ile Aydınlanma Felsefesi'nin tüm dünyaya yayılmasının bir sonucudur.⁴³⁷ Bu emperyalist yayılma döneminde Marshal Hodgson'un bahsettiği gibi Batı, haritanın merkezine yerleşmiştir.⁴³⁸ Bugün özellikle bilimsel düşünüş ve üretimde her bir modelin özgün olarak ya Avrupa'dan alındığını ya da Avrupa'lı değerlere ve modellere göre değerlendirilmekte, epistemolojik olarak geçerli ve hakikât Avrupalı norm ve kültüre göre şekillendirmektedir. Dünyada pek çok yerde İngilizce eğitimin yapılması, bilim dilinin İngilizce olması ve bilimin hakikat ve geçerlilik ölçüsünün Batı üniversiteleri (1950'lerden itibaren Amerikan üniversiteleri) olması emperyalizmle birlikte batılı bilim anlayışının dünyaya yayılmasından kaynaklanmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz emperyalizme maruz kalan toplumlarda meydana gelen kültürel şok ve süreksizlik, geleneğin yıkılması veya geçerliliğini kaybetmesi bu durumu besleyen en önemli faktördür.

3.5. MODERNLEŞME VE MEDENİYET PROBLEMLERİ

Avrupa'nın denizaşırı genişlemesi, modernleşme diye bilinen sürecin çok güçlü bir amili olmuştur. Emperyalizm Batı dışı toplumlarda geri kalmışlık kompleksi diyebileceğimiz bir tür kompleks oluşturmuştur. Böylece geri kalmış, ezilmiş sömürgeler kurtuluşu galiplere benzemekte aramışlardır. Bu da gittikçe tektipleşen bir dünya yaratmış modernleşme sürecinde ruhu bedenine benzemeyen toplumlar oluşturmuştur. Bu bir tür çift kimliklilik ve gerilimli ruh haline tekabül etmiştir⁴³⁹. Böylece kendi varlığından soyutlanan sömürülen toplumlar başka bir varoluşu da elde edememiş, "tarihte tatile çıkmış"⁴⁴⁰lardır. Bu durumu uygarlık krizi olarak adlandırabiliriz. Bu uygarlık krizi toplumsal ikiliklerin, verimsizliklerin, sorunlu alanların, kimlik bunalımlarının sebebi olarak da ortaya çıkmaktadır. Yabancı'nın tahrik edici ve yıkıcı varlığı sömürgelerin sadece maddî varlıklarını değil manevî varlığını, kişiliğini de sömürmüş onu asalak, üretken olmayan, sorunlu bir varlık alanı haline

⁴³⁷ Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme...*, s.152

⁴³⁸ Marshal Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İstanbul:Yöneliş Yay., 2001, s. 69-77.

⁴³⁹ Modernleşmenin oluşturduğu bu ruh halini anlamak için bkz. Hakan Yavuz, "Cleansing Islam from Public Sphere" *Journal of International Affairs*, September 2000.

⁴⁴⁰ Walter Benjamin'e ait olan bu kavramı Daryush Sheyagan batılılaşma sürecine girerek dünya politikasında veya en basitinden kandillerine ait kararlarda etkinliklerini yitiren, yaşamsal krizlerle boğuşan toplumlar için kullanır.

getirmiştir.⁴⁴¹ Kendi anlam dünyasını kaybeden sömürge toplumları saplanmış oldukları Batılılaşma merakı sebebiyle toplumsal gerçekliğe ve pratiğe uyuşmayan anlamlar kurmaya yönelmişlerdir. Pek çok toplumun emperyalistler aracılığıyla batılılaştırıldığını düşünürsek bu sürecin pek de doğal bir uygarlıklar arası ilişkisi olmadığı ortaya çıkar. Kısacası emperyalizm yepyeni bir toplum türü yaratmıştır. Emperyalizmde birbirine yabancı uygarlıkların karşılaşmalarının bir bilançosu olarak, öncesi olmayan bir ekonomik ve siyasî ilişkiler türü ortaya çıkmıştır.

Modernleşme ile Batı'nın yakaladığı ilerleme seviyesini yakalayabileceğine inanan Üçüncü Dünya toplumlarının uzun bir tecrübeden sonra karşı karşıya kaldıkları gerçek çok acıdır: Batı'nın kaydettiği olağandışı, görülmemiş ilerlemeden, şimdiye kadar anlamlı kabul edilebilecek hiçbir yarar temin edememek. Emperyalizmin bağımlı dünyanın seçkinlerine ya da potansiyel seçkinlerine sunduğu tek alternatif Batılılaşmaydı. Nihayetinde hem eski yaşam tarzları yıkılmış hem de yerine yenisi kurulamamıştır. Bu yaşam tarzı onların dünyasına ait değildi. Sömürgelerde bir çoğu Batılılaşmayı isteyip istemediklerinden emin değillerdi. Batılılaşma onlara “uzak ülkelerden gelmiş ya da büyük kentlerde yaşayan silindir pantolonlu, tuhaf şapkalı, kırmızı ya da soluk benizli insanlar tarafından ve bu insanlar için yapılmış bir şey olarak”⁴⁴² belirmektedir. Aslında değişme bir istekten daha ziyade bir mecburiyet olarak karşılarındaydı. Zira “eski yaşamları adına ona karşı direnenler” yenilmişlerdi ve bazıları “ilerlemenin silahıyla ona karşı koymaya karar vermişti”⁴⁴³. Ne var ki onlar da yenilgiyi tadacaklardı. Nihayetinde şu ya da bu yolla kapitalist dünyanın kurbanları haline gelmiş toplumlar ve devletlerin çoğu kapitalist dünyayla uyuşmayı başaramadılar.

Emperyalistler birçok yerde gayet bilinçli olarak yerlileri modernleştirmeye, geliştirmeye, öğretmeye ve uygarlaştırmaya koyulmuşlardır. Sömürgelerde kurulan kurumlar, bu toplumların eğitilmesi bir tür geri kalmışlıktan kurtarılmasıydı. Halbuki bu geri kalmışlığın bizzat sebebi onların orada olmalarıydı.

⁴⁴¹ “Geri kalmış dünya: yoksul insanların dünyası, insanlık dışı bir dünya... doktorsuz, mühendissiz...başsız-kıcsız bir dünyadır. ... Sömürgecinin bağımsızlık isteği huzuru kaçınca, sömürgeci, ulusal yöneticilerin selameti için şöyle diyecektir: Bağımsızlık istediğiniz, alın işte bağımsızlık. Dönün Orta Çağ karanlığına!” Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri...*, s.94)

⁴⁴² Hobsbawm, *Sermaye Çağı...*, s.151

⁴⁴³ A.g.e., s.151

“Asya, Afrika, Latin Amerika, Avrupa ve Amerika’daki okullar, misyonlar, üniversiteler, hastanelerin ... sömürge bölgelerde, emperyalist egemenliğin sert yanlarını ılımlaştırma ve insanileştirme yanında sözde modernleştirici eğilimler oluşturma etkisi de vardır. Hepsi birlikte emperyalist merkez ile çevre topraklar arasındaki uçurumu destekler.”⁴⁴⁴

Emperyalistler tahakküm altına aldıkları toplumlardan gasp ettikleri maddî ve manevî değerlerin yerine ilerleme ve modernliği ikame etmekteydiler.⁴⁴⁵ Emperyalistler onların kendi kendilerine asla gerçekleştiremedikleri düzeni ve istikrarı getirmiş olduklarına inanıyorlardı.⁴⁴⁶ Said’in dile getirdiği gibi emperyalistler sömürgeleri ellerinde tutarak, tâbi ya da aşağı ırkların üstündeki denetimi sürdürmeyi kendi uygarlıklarının yüklediği bir sorumluluk olarak görmekteydiler.⁴⁴⁷ Oluşan bu uygarlık krizi sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî olarak Batı’ya bağımlı toplumsal formasyonların oluşmasına sebep olmuştur. Bu bağımlılık o kadar ileri gitmiştir ki bugün neredeyse evrensel olarak kendini ifade etme hakkına ve imkânına sahip tek biçim olarak Batılı toplumsal tarz kalmıştır. Diğerleri hem kendilerini ifade edememe hem de sorunlarını çözememe gibi bir durumla karşı karşıya kalmışlardır.

Hatta belirli bir dönemde ithalcilik o kadar yaygınlaşmıştır ki önem taşıyan hemen her şey Avrupa’dan satın alınmaya başlanmıştır. Bu tümüyle farklılaşan tüketim kalıpları Avrupalılaştırmış semtlerindeki Avrupa tipi evlerde yaşamaya başlamış olan elit yöneticiler ve burjuvaziden başlayarak tüm halka yayılmıştır. Said ironik bir şekilde “dış ülkelerde satın alınanlara, opera, besteci, şarkıcı, orkestra şefi, dekor ve kostümleri de” ekleyebileceğimizi söylüyor.⁴⁴⁸ Böylece emperyalizmin en önemli sonucu yerli kültüre ve uygarlıke yabancılaşmış, köksüz bir elit sınıfın teşekkülü olmuştur. Zira emperyalizm önünde sonunda yerlilerle ortaklaşa iş gören bir girişimdir. İş birliği

⁴⁴⁴ Said, “Yeats ve Sömürgeleşme”..., s.72

⁴⁴⁵ “Asya, Afrika, Latin Amerika, Avrupa ve Amerika’daki okul, misyon, üniversite, bilim derneği ve hastanelerin yıllıkları zaman içinde emperyalist tahakkümün acımasız yönlerini suskunlukla geçiştirdiği kadar, modernleştirici denen eğilimleri saptayan bu tarihle doludur.” Said, **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...**, s.336.

⁴⁴⁶ Burada oryantalist bir zihinle Batı dışı toplumların durağan gelişmeye kapalı olarak kodlanması son derece etkili olmuştur. Batı dışı toplumlar doğruları kendi başına bulamayan, batının aydınlanmış zihnine sahip olmadığı içine kendi kendine asla ilerleyemeyen bir yapı olarak tasavvur edilirdi. Dolayısıyla “akıllarını kullanmamakla düşmüş oldukları ergen olmama halinden, suçtan” onları ancak dışarıdan bir kuvvet kurtarabilirdi. Marx da Hindistan bağlamında emperyal yönetimin modernleştirici etkisine yaptığı böyle bir vurgu yapmaktadır. Bu her ne kadar olumlu bir şey olarak kurulsun da bugün dünyadaki adaletsizliklere ve sefaletle göz attığımızda asıl bilanço daha rahat anlaşılabilir.

⁴⁴⁷ Said, **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...**, s.62

⁴⁴⁸ Said, **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması...**, s.204

yaptıkları kesimler bir süre sonra emperyal düşüncenin mümessili, yerli pazarlayıcısı ve dışarıdan beslenen kompradorlar haline gelmişlerdir. Fakat bu ilişkinin temelinde yerli ile Batılı arasındaki ayrım hep korunmuş ve yerli Batıcılar hiç bir zaman tam anlamıyla Batılı olamamışlardır.⁴⁴⁹

Aynı şekilde sömürge'deki eğitim sisteminin yerle bir edilmesi ve yerine Batılı bir modelin yerleştirilmesi sömürgelerin tarih bilincini ve kendi tarihleriyle olan ilişkisini koparmış yerine sömürge tarihini, hakim olanın tarihini yerleştirmiştir. Aydınlanma Felsefesi'nin içerdiği bütün Avrupa tarihi kapitalizmin doğuşu için gerekli bir hazırlık olması teleolojisi sömürge eğitim sistemi aracılığıyla gittikçe tersinden benzer bir tarih yorumu oluşturmuştur: Bütün sömürge tarihi kapitalizmin gelişimini engelleyen öğelerle doludur; öyleyse bu tarihin inkar edilmesi gerekir. Milyonlarca kişi bu öğrenme sürecinde modern yaşamın temellerini öğrenmiş ve kendi toplumsal kalıplarını terk etmeyi birincil hedef haline getirmiştir. Dolayısıyla bu okullara devam eden yerli burjuva kuşaklara tarih, bilim ve kültür konusunda Batılı düşünüş tarzı öğretilmiştir. Wallerstein dayatılan bu kültürel değişikliklerin arkasında iki ana güdünün var olduğunu tespit eder: *ekonomik verimlilik ve siyasal güvenlik*.⁴⁵⁰ Ona göre kapitalist bir ekonominin sürekli işler olabilmesi için dünyanın değişik bölgelerinde insanların ekonomik alanda verili biçimlerde iş görmesi gerekmektedir. Bunun için zorunlu olan kültürel normların öğretilmesi ve rakip kültürel normların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun söylemsel çerçevesini *ekonomik verimlilik* oluşturmuştur. Diğer taraftan emperyalistler sömürdükleri toplumların *seçkinleri batılılaştırılırsa*, bunların *kitlelerinden* ayrılacaklarına ve böylece isyan etmeleri olasılığının azalacağına inanmıştır. Bu hesapta yapılan yanlış sömürge dünyasında bağımsızlık hareketlerinin örgütlenmesinde Batılı eğitim almış olan seçkinlerin etkinliğiyle ortaya çıkmış gibi görünüyor. Fakat aslında bu seçkinler ve Batılılaşma daha uzun vadeli bir bağımlılık durumu ortaya çıkarmıştır.

Emperyalizme bağlı olarak *temsili demokrasi* biçimlerinden diktatörlük biçimlerine kadar dünyanın Batılılaşması siyasal kurumların tek tipleşme işlemi bu

⁴⁴⁹ Bu durumu ironik bir şekilde *Siyah Deri Beyaz Maske* adlı kitabında analiz eden Frantz Fanon bir olay anlatır: Metropole eğitim almak üzere giden zenci genç sevgilisi ile birlikte sevgilisinin babasını ziyarete gider. Baba zencilerin ne kadar aşağılık, işe yaramaz ve geri zekalı olduğu üzerine uzun bir konuşmadan sonra gence döner ve "sen üzerine alınma ne de olsa sen artık bizdensin". Fakat aslında hiç bir zaman onlardan olamaz. Sömürge aydınının çoğu kez açmazı hem kendi toplumundan kopmak hem de entegre olmak istediği Batıyla uyşamamak ya da kabul görmemektir. Frantz Fanon, *Siyah Deri Beyaz Maske*, Çev. Cahit Koytak, İstanbul: Seçkin Yay., 1988.

⁴⁵⁰ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm...*, s.70

lkelerde siyasetinin doğasına da bulaşmıştır. Böylece pozitivist bir anlayışla şekillenen siyasal ve toplumsal mühendislik uygarlık krizlerini simgeler bir biçimde ne ıkmıřtır⁴⁵¹.

“rneğin 1908’de iktidarı alan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hedefi, XVIII. yüzyıl (Fransız) Aydınlanmasının laik doğruları temelinde etnik, dinsel ve dinî ayrılıkları yatay kesen bir Osmanlı vatanseverliğini yerleştirmekti. Baş tacı ettikleri Aydınlanma yorumunun esin kaynağı, bilime ve modernleşmenin kaçınılmazlığına olan tutkulu inancın, dinin laik muadili, demokratik olmayan ilerleme ve yukarıdan gerçekleştirilen planlı toplumsal mühendislikle birleşen August Comte’un pozitivistmiydi. Malum nedenlerle bu ideoloji, geri, geleneksel ülkelerdeki, bu ülkeleri var gleriyle XX. yüzyıla tutturmaya çalışan iktidardaki küçük modernleşmeci bir seçkin gruba çekici geldi. Bu ideoloji, Avrupa dışındaki ülkelerde, XIX. yüzyılın son kısmında olduğu kadar etkili olmamıştır hiçbir zaman.”⁴⁵²

Ortaya çıkan bu durumun modernliğin doğasında olduğunu ve emperyalizmle Batı dışında ortaya çıkan yıkımla modernlikle Batı’da ortaya çıkan yıkımın temelde aynı olduğunu iddia edenler de vardır. Polanyi’nin dediği gibi emperyalizmdeki kültürel temasın sömürge dünyasında devrimler yaratan g ile yüz yıl önce kapitalizmin ilk dönemlerinin i karartıcı sahnelerine neden olan g aynıdır.⁴⁵³ Bunun neticesinde toplumsal bir altüst oluş, yeni teknik araçların kullanımı, yeni bilgiler, yeni zenginlik ve g kazanma biçimleri, artan sosyal hareketlilik, insanların göç etmesi, şehirlerin ve yaşam biçiminin değişmesi, ailenin çöküşü, yeni siyasal–sosyal önderlik biçimlerinin doğuşu, değerlerin değişmesi ortaya çıkmıştır. Yani tüm hayat yeniden şekillenmiştir. Ona göre bugün yerli halklar arasında görülen sorunların nedenleriyle, yıllarca ya da yüzyıllarca önce Avrupa’da görülmüş olan değişimin nedenleri temelde aynıdır. Bunun yanı sıra sömürgeciliğin ortaya çıkardığı sonuç da Avrupa’daki değişimin sonucuna benzeyecektir.⁴⁵⁴

Fakat Avrupa’daki dönüşüm yüzyıllar sürerken sömürgelerde emperyalistler aynı değişmeyi birkaç yıla veya on yıla sıkıştırmışlardır. Böylece emperyalizmin en

⁴⁵¹ August Comte’un pozitivist "ordre et progresse" ilkesi, XIX. yüzyıl Avrupa pozitivistminden etkilenen Osmanlı aydınlarınca "İttihat ve Terakki" diye parti ismi olarak monte edilmiştir.

⁴⁵² Hobsbawm, *İmparatorluk ağı...*, s.307.

⁴⁵³ Polanyi, *Büyük Dönüşüm...*, s.166

⁴⁵⁴ "Milletler Cemiyeti’nin yayınladığı bir rapor, on altıncı yüzyıl Avrupa’sının kâbusu *sahipsiz insan* tipinin, Afrika ormanlarında yeniden ortaya çıktığını kolay anlaşılır bir dehşet içinde belirtiyor. Orta ağ sonunda bu tipe yalnızca toplumun *atlaklarında* rastlanıyordu. Ama bu XIX. yüzyıl göçmen işçisinin selefyidi." A.g.e., s.171

çarpıcı sonucu Avrupa'nın kendi yaşadığı parçalanma ve yabancılaşmayı ithal etmesi olmuştur. Emperyalizme karşı isyan, özünde, sömürge halklarının kendilerini emperyalistlerin yol açtığı sosyal çözülmeye karşı güvence altına alabilmek için gerek duydukları siyasal konumu elde etme çabasını oluşturmaktaydı.

Sonunda, sömürge dünyasının kültürel ve siyasal önderleri, emperyalistlerle iş birliği yapmış, komprador burjuvazi olarak ya da başka biçimlerde emperyalist yönetiminden nemalanmış veya Batı'ya öykünerek kendilerini 'modernleştirmeyi' başarmış kişiler arasından çıkmıştır. Bu kişiler bir taraftan kurtuluş mücadelesini örgütlerken diğer taraftan önderliğin örneğini, hareketin ideolojisini ve programını *batılılaşmadan* sağlamaktaydı. Bu süreçte emperyalizm tehdidine en özgün yanıtı veren bölgenin Uzak Doğu olduğu düşünülmektedir. Onlar ille de Batı tipinde olmayan kendine özgü modernlik biçimini kimilerini muhafaza ederek kurarak bu özgünlüğü kurmuşlardır. Fakat bu kimliğin, eklektikliğinden kaynaklanan güçsüzlüğü bugün küresel olarak onu yıpratmaktadır.

3.6. EMPERYALİZMİN SONUÇLARI VE BATILI OLMAYANIN DRAMI

Emperyalizm bir sistem olarak görüldüğü üzere Batı dışı toplumları her açıdan tahrip eden bir yapıdır. Bu tahripkarlık emperyalizmin sonuçlarının uzun sürmesine ve kendisini yeni maskeler, kimliklerle yeniden inşa etmesine katkıda bulunan en önemli nedenlerdendir. Dolayısıyla Batı dışının bir dramından bahsedebiliriz. Sömürge ülkelerde emperyalizmi savaş meydanlarında alt etmek siyaset areneasında alt etmekten, kültürel olarak izlerini silmekten, ekonomik olarak bağımlılıktan kurtulmaktan her zaman daha kolay olagelmıştır. İşte Batı dışının dramı burada başlamaktadır. Zira savaş meydanları yüzeysel olarak insanlara daha acil görünmektedir. Ve savaş meydanlarında verilen mücedale aynı gayretle saydığımız diğer alanlarda yapılmamaktadır. Bu da emperyalizmin kolayca kılık değiştirmesine ve yeni yüzler edinmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla Batı dışı bu dramı ancak bakışlarını nominal bir siyasal bağımsızlıktan gerçek bir bağımsızlığa çevirerek aşabilir.

SONUÇ: BÜTÜN BOYUTLARIYLA EMPERYALİZMİ ANLAMININ GEREKLİLİĞİ

Emperyalizm, bir millet veya topluluğun diğeri üzerine dorudan veya dolaylı, siyasî, ekonomik, kültürel veya söylemsel yayılmasını temsil etmektedir. Böylece emperyalizm temelde amaç ve araçlar olarak *güçle* ilgilidir. Emperyalizm, coşturucu sloganlar, savaş sembolleri, üstün askerî, ekonomik, siyasî veya kültürel güç tarafından kurulur ve kendini yeniden üretir. Böylece emperyalizmin genellikle farklı kültürlerin çarpışmasını ve onların aralarındaki adaletsiz değişimi takip eden bir ilişkiyi anlatmaktadır. Emperyalizm ‘ötekinin’ bağımsız siyasal, hukuksal, ekonomik varoluş hakkının ortadan kaldırılmasına dayanır. Böylece emperyalist güçler abluka altına aldıkları toplumlar üzerinde her türlü tasarruf hakkını kendi eline geçirmiş olur.

Avrupa XVI. yüzyıldan itibaren ticarî sermaye ve zenginlik elde etmek için bakir topraklara göz dikmiştir. Askerî olarak güçlü Avrupa devletleri, sömürgeci fetih savaşlarıyla buraları metropol ülkelerin eyaletleri ilân ederek, siyasal bağımsızlıktan tamamen yoksun bir konumla kendilerine bağlamaktaydılar. Bunu *sömürgecilik* olarak adlandırmaktayız. Sömürgecilik olgusundan farklı olarak emperyalizm, XIX. yüzyıl sonlarında beliren bir olgudur. XX. yüzyılın başlarında teorisyenlerin zihnini meşgul eden ve onları kimi çözümleme çabalarına, tartışmalara sürükleyen emperyalizm sorunu, o dönemde yaşanan yeni gelişmelerle ilişkili olarak gündeme girmiştir.

Dolayısıyla emperyalizm tarihin belirli bir döneminde sömüren ile sömürülen arasındaki bir ilişki biçimini anlatmaktadır. Bu dönem üçyüz yıllık batı sömürgeciliğinin ardından XIX. yüzyıl sonundan beri süregelen Batı tahakkümü dönemidir. XX. yüzyılın başında somut bir gerçeklik olarak tam hızıyla yol alan emperyalizm siyasî denetimin ötesinde bir anlam içermektedir. Emperyalist yayılmacılık, yeni topraklara el koymanın ötesinde hakimiyeti devamlı kılacak formülasyonları içermektedir. Bu yüzden de emperyalizmden kurtulmak sömürgecilikten kurtulmak kadar kolay olmamıştır.

Diğertaraftan emperyalizm üzerine ittifak edilmiş bir tanım yoktur. Bunun nedeni sosyal bilimlerde birbiriyle çatışan ideolojik kabullerin olmasıdır. Bu kabuller bütüncül bir teori geliştirmeye engel teşkil etmektedir. Sonuç olarak bu tür alanlarda

kullanılan diğer anahtar kelimelerde olduğu gibi emperyalizmde de bir karşıtlık ve anlaşmazlık söz konusudur. *Emperyalizmin bütün bir tanımının olmaması bu fenomenin entelektüel anlamda parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.* Böylece emperyalizm farklı akademik disiplinlerde çeşitli anlamlar ve tanımlamalar kazanmıştır.

Fakat en temelde kavramın anlam kümesi nettir. Yaygın bir kavram olarak emperyalizm, bu gün dünyadaki eşitsizlikleri ve sorunları anlatmak için kararlı ve suçlayıcı bir kavram olarak kullanılmaktadır. Günümüzde sömürgecilik dönemlerinde Batının yapıp-ettiklerini bir bir saymak yerine çoğu kez emperyalizm kavramını sıfatıyla (“emperyalist”) kullanmak yeter.

Emperyalizm ile Avrupa toplumunun gelişimi arasında doğrudan bir bağ vardır. Bu çalışmada bu bağın varlığını göstermek üzere ilk kısımda Avrupa toplumunun modern formunu kazandığı XIX. yüzyıldaki dönüşümler açıklandı. XIX. yüzyılda Avrupa’nın XVI. yüzyılda başlayan değişim ve dönüşümleri tamamlayarak modern dönemleri oluşturan bireysel, toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı yeniden şekillendirdiği irdelendi. Çalışmamızda tarihî olarak kendine özgü bu yeni toplumun emperyalizmi doğurduğu ifade edildi.

Emperyalizm ilk dönemlerinde olumlu anlam kümelerine sahiptir. Bu dönemde emperyalizm, insanlık, uygarlık, ulus ve devlet için görev aşkıyla yapılmaktadır. Emperyalizm uygarlaştırma misyonu, siyasal prestij ve üstünlük ve ekonomik kâr arzusu gibi çeşitli duygu ve düşüncelerle bezenmiş olarak Avrupalıların zihninde meşruiyet kazanmıştır. Yeni sömürgeler elde etmek uğruna kapitalist ülkeler arasındaki rekabet mücadelesi kızıştıkça, emperyalizmin şekilleri ve nedenleri de çeşitlenmiştir. Bu bağlamda en iyi bilinen örneklerden biri olan Cecil Rhodes’in 1895 tarihindeki sözleri bunu göstermektedir:

“Birleşik Krallığın 40 milyon nüfusunu kanlı bir iç savaştan kurtarmak için, bizler, sömürge siyasetçileri, fazla nüfusu yerleştirebileceğimiz, fabrikalarımızın ve madenlerimizin ürünleri için yeni pazarlar kazanabileceğimiz yeni topraklar elde etmek zorundayız. Her zaman söylerim, İmparatorluk bir mide sorunudur. İç savaştan kaçınmak istiyorsanız, emperyalist olmak zorundasınız.”⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Chechil Rhodes’dan aktaran Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması...*, s.96

Emperyalizm, sanayileşmenin devasa boyutlara yükseldiği ve kapitalizmin kelimenin gerçek anlamında bir dünya sistemine dönüştüğü yeni bir dönemle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde önceki dönemlerin görece tek boyutlu ticarî ilişkilerinin yerini, sermaye birikiminde muazzam atılımlar yapan tekelci güçlerin girift ilişkileri almıştır. Kapitalist yayılcılığın sömürgecilikten emperyalizme dönüşümünün son dönemlerinde, kapitalist sömürgecilikte büyük bir genişleme olmuştur.

Vurgulanması gerekir ki, sömürgecilik döneminin uzantısı olarak ortaya çıkan ve siyasal bağımsızlığına, yani kendi ulus-devletine sahip olmayan ezilen ulusların yürüttüğü ulusal kurtuluş savaşları da asıl olarak geçmiş dönemin kapatılmasına ilişkin bir hesaplama değildir. Nitekim, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında pek çok sömürgecinin siyasal bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, emperyalizm çağında *kurtuluş* kavramının artık ulusal bağımsızlık sorunu çerçevesine sıkıştırılamayacağı daha açık hale gelmiştir. Güçlü emperyalist ülkelerin çeşitli uluslar üzerinde uyguladığı baskılar, bağımsız devletlerde silah zoruyla gerçekleştirilen siyasal iktidar değişiklikleri, bölgesel emperyalist savaşlarda farklı ulusların birbirine düşürülmesi, ulusal çelişkilerin emperyalist güçler tarafından keskinleştirilmesi “bağımsızlık” döneminin yakıcı gerçekleridir. *Eğer bugün genel olarak küresel eşitsizliklerden, baskılardan, haksızlıklardan, çatışmalardan söz ediyorsak, bu emperyalizmin doğal bir çıktısıdır.*

XX. yüzyıl içinde ulusal kurtuluş mücadelelerini başarıyla sonuçlandıran pek çok sömürge ülke, ulusal (siyasal) bağımsızlığını kazanarak, kendi ulus-devletini kurdu. Ancak zaman içinde görüldü ki, siyasal bağımsızlığını kazanmış ülkeler kapitalist sistemin içinde kalmaya ve onun bir bileşeni olmaya devam ettiler ve ekonomik açıdan kaçınılmazlıkla emperyalizme bağımlı kaldılar. Böylece emperyalizm, siyasal bağımsızlığını kazanmış ülkeler üzerinde de egemenliğini sürdürebilen bir sistem olduğunu kanıtladı. Örneğin, Gana’nın ulusal kurtuluşçu lideri Nkrumah’a göre *yeni-sömürgecilik*,

“Afrika’ya bir elle bağımsızlığını verip öteki elle geri alma metodudur. ... yeni-sömürgeci devletin eski sömürgesine, onu bir müşteri-devlet haline getirip siyaset dışı

yollarla kontrol altına alabilmek için bir çeşit egemenlik tanıdığı yalancı bir bağımsızlıktır”⁴⁵⁶.

Nkrumah, bu sözleriyle, siyasal bağımsızlığın kazanılması ile sınırlı mücadelelerin, yani emperyalist ilişkileri değiştiremeyen ulusal kurtuluş mücadelelerinin sadece *anti-sömürgeci* olabildiklerini göstermektedir. Bir dünya sistemi olan emperyalizmden kesin bir kopuş olmadıkça, yalnızca siyasal bağımsızlığın kazanılmasıyla bağımsız olunamayacağı gerçeği XX. yüzyıl boyunca çeşitli örneklerle kanıtlanmıştır. Örneğin emperyalist tahakkümün işleyişinde dünya ekonomik sisteminin oynadığı rol bunu kanıtlamaktadır. Bu gerçek, yeni döneme damgasını basmaya başlayan ve ulusal bağımsızlıklarla iyice açığa çıkan bir olgudur. Dünya ekonomik sisteminin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki şekillenışı sömürü sisteminin devamını sağlamaktadır. Azgelişmişlik problemi, borç mekanizması ve küresel yoksulluk dünya ekonomik sisteminin bir yansımasıdır.⁴⁵⁷ Artık büyük kapitalist güçlerin daha güçsüz ulusları dize getirebilmesi için, onları sömürgeleştirmeleri, siyasal bağımsızlıklarından, kendi ulus-devletlerinden yoksun bırakmaları gerekmiyor. Emperyalist sömürü ve hegemonya mekanizması, siyasal bağımsızlığını kazanmış, kendi devletini kurmuş ulusların varoluşuyla uyuşmaktadır.

Bu çalışmada incelenen emperyalizm teorileri genel olarak ekonomik süreçlerin belirleyiciliğine vurgu yapmaktadırlar. Emperyalizmin görünen nedenleri arasında en belirgin olanının ekonomik süreçler olduğu inkar edilemez bir gerçek olsa da teorik bir bakışın görmesi gereken derinliklerde kültürel ve sosyal ögeler pek de silik değildir. Bu iki açıdan iddia edilebilir. Birincisi emperyalizm denen özgün formun ortaya çıkışını destekleyen, besleyen ana temalar kültürden edinilmiştir. Avrupa kültürünün XIX. yüzyılda oluşturduğu kar yükselmesi ve kendi çıkarları peşinde koşan birey tipi bunun en önemli bileşenidir. Diğer taraftan kültürün bir başka etkisi de Batı dışı toplumlara uygarlık taşımanın gerekliliğini vurgulaması, misyonerliği yaygınlaştırması, kendisinin üstün-ötekinin düşük olduğu gibi bir imajı kurması olmuştur. Böylece kültürel olarak emperyalistlerin politikalarına zemin hazırlanmıştır. Emperyalizm böylesi bir zeminde hareket ettiği için başından beri vurguladığımız gibi hemen hemen bütün emperyalist merkezlerde halk kitlelerinin yaygın bir desteği ve teşviği ile yürümüştür. İkinci olgu ise

⁴⁵⁶ Nkrumah’tan aktaran Basil Davidson, *Afrika’da Milli Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri*, İstanbul: Sosyal Yay., 1965, s.124

emperyalizmin sonuçlarında aranmalıdır. Uzun süre emperyalizme maruz kalan ve en sonunda siyasal bağımsızlığa kavuşan toplumların karşılaştıkları temel kültürel problemler emperyalizmin asıl sonucunun kültürel olduğunu göstermektedir. Bugün geçmişin sömürülen toplumları ağırlıklı olarak günlük hayatı Avrupa kültürünün kodlarına göre yaşamaktadırlar. Üretim ve tüketim kalıpları, eğitim sistemleri, şehirleşme ve sanatsal faaliyetler Avrupa'dan devşirme ve Avrupalı olma hevesindedir.

Ne var ki ele aldığımız klâsik emperyalizm teorilerinin hiç biri buna yoğunlaşmamaktadır. Bu teoriler Avrupa emperyalizminin nasıl Avrupa dışı toplumların kültürel hayatlarını altüst etmekte olduğunu, özgün toplumsal yapıları nasıl yerle bir ettiğini ve de emperyalizmin kendisini nasıl kültürel kodlar üzerinden kurduğunu ve devam ettirdiğini görememişlerdir. Emperyalizm teorilerinde emperyalizmden kurtuluş ya ekonomik bir süreç ya da siyasal bir sorun olarak ele alınmaktadır. Halbuki 1950'lerden sonra başlayan sömürgeleştirme süreci bunun kültürel boyutunun ne kadar önemli olduğunu ve emperyalizmin aslında kültürel bir zemin üzerinde durduğunu göstermektedir.

Bütün bu göstergeler emperyalizmi açıklarken klâsik emperyalizm teorilerinin ötesine geçilmesi gerekliliğini işaret etmektedir. Emperyalist süreci açıklarken artık daha fazla kültürel ve sosyal öğeleri kullanmamız gerektiğine vurgu yapılmalıdır. Bu emperyalizmin sadece kültürel bir öge olduğunu söylemek, askerî, siyasî ve ekonomik faktörleri göz ardı etmek değildir. "Sokaktan işgalci bir asker geçerken bunun emperyalizm olduğunu artık emperyalizme karşı çıksın veya çıkmasın herkes söyleyebiliyor."⁴⁵⁸ Fakat günlük hayatın her aşamasında karşı karşıya kalınan yüzlerce emperyalist kültürel öge karşısında ayırt edici bir tutum sahibi olmak görece daha zor. Halbuki bu çalışmada ısrarla gösterilmeye çalışıldığı gibi emperyalizm aynı zamanda kültürel bir ögedir. Dolayısıyla anti-emperyalist düşüncenin içine emperyalist kültürün reddi de girmelidir.

Emperyalizm teorisyenlerinin kültürel süreçleri bu kadar ihmal etmelerinin sebebinin emperyalizme Avrupa'dan, yani avrupa merkezli bir bakışla, bakmalarından kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü kültür insanların –teorik ve analitik bir bakışa sahip

⁴⁵⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Thomas Pogge, Röportaj: Küresel yoksullukla mücadele için bir perspektif, *Sivil Toplum* 2 (6-7), 2004, s.157-170.

⁴⁵⁸ Bu metaforu danışmanım sayın Burak Ülman'a borçluyum.

olsalar dahi– farkına varmaksızın en tutucu oldukları şeydir. Kültürün bir sonucu olan durumlar insanlara olağan ve doğal gelmektedir. Dolayısıyla emperyalizme batı dışından bakmak son derece önemlidir. Emperyalizme Batı dışından bakmak, Avrupa merkezli kültürün kodlarıyla süslenmiş ve örtülmüş olan emperyalist olgu ve durumları açığa çıkaracaktır. Bu  alışma en temelde böyle bir denemeyi içermektedir.

Bu çalışmanın en temel amacı baştan belirtildiği emperyalizmin anlaşılması için bir klavuz oluşturmak olmuştur. Zira emperyalizmin işleyişini, taktiklerini, zihinsel yapısını, siyasal, tarihî öngörülerini, ekonomik uygulamalarını ve sosyo-kültürel dünyasını anlamak bugün dünyada gerçekleşen bir çok olayın tarihî arka planını anlamak ve güncel olaylara nüfûz etmek anlamına gelecektir. Kendi mütevazı boyutları içinde bu çalışmanın bu amaca hizmet etmiş olmasını diliyorum.

KAYNAKÇA

Aktay, Yasin, "Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan", **İnsan Hakları Araştırmaları**, Yıl 2, Sayı 2, 2004.

Amin Samir, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yay., 1997.

Anderson Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yay., 1995.

Arendt Hannah, **Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm**, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yay., 1998.

Baechler Jean, **Kapitalizmin Kökenleri**, İstanbul: İmge Kitapevi, 1994.

Baran Paul, **The Political Economy of Growth**, London: Monthly Review Press, 1968.

Berman Marshal, **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi**, İstanbul: İletişim Yay., 2000.

Bottomore Tom, "İngilizce Basıma Giriş", **Finans Kapital**, Rudolf Hilferding, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yay., 1995.

Brewer Anthony, **Marksist Theories of Imperialism: A Critical Survey**, London: Routledge, 1989.

Buğra Ayşe, "Önsöz", **Büyük Dönüşüm**, Karl Polanyi, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay., 1986.

Bukharin Nicolai, **Imperialism and World Economy**, London: Bookmarks Publications, 2003.

Cassirer Ernst, **The Philosophy of the Enlightenment**, Trans. Fritz C. A. Koelln, James P. Pettegrove, Boston: Beacon Press, 1955.

Césaire Aimé, **Discourse On Colonialism**, Tran. Joan Pinkham, New York: Monthly Review Press, 2000.

Conrad Joseph, **Karanlığın Yüreği**, Çev. Sinan Fişek, İstanbul: İletişim Yay., 2003.

Davidson Basil, **Afrika'da Millî Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri**, İstanbul: Sosyal Yay., 1965.

Eaton John, **Political Economy**, New York: International Publishers Co. Inc., 1966.

Fanon Frantz, **Siyah Deri Beyaz Maske**, Çev. Cahit Koytak, İstanbul: Seçkin Yay., 1988.

Fanon Frantz, **Yeryüzünün Lanetlileri**, Çev. Bayram Doktor, İstanbul: Birleşik Yay., Tarihsiz.

Febvre Lucien, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yay., 1994

Ferro Marc, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi**, Çev. Muna Cedden, Ankara: İmge Yay., 2002.

Fieldhouse, D. Kenneth, "The New Imperialism: The Hobson-Lenin Thesis Revisited", **Imperialism and Colonialism**, Eds. George Nadel, H. Perry Curtis, New York: Macmillan Press, 1966.

Gallagher J., Robinson Roland, "The Imperialism of Free Trade", **Imperialism and Colonialism**, Eds. George Nadel, H. Perry Curtis, New York: Macmillan Press, 1966.

Gallagher John, Robinson Ronald, "Non-European Foundation of European Imperialism: Sketch for a Theory of Colaboration", **Studies in the Theory of Imperialism**, Eds. Roger Brown and Bob Sutcliffe, London: Longman, 1972,

George Ritzer, **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, Çev. Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı Yay., 2000

Göle Nilüfer, "80 Sonrası Siyasî Kültür", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 21, Kış 1992.

Gülalp Haldun, **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, Ankara: Birikim Yay., 1979.

Hilferding Rudolf, **Finance Capital**, London: Routledge & Kegan Paul, 1981.

Hilferding Rudolf, **Finans Kapital**, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yay., 1995.

Hobsbawm Eric, **İmparatorluk Çağı**, Çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Yay., 1999.

- Hobsbawm Eric, **Sermaye Çağı**, Çev: Bahadır Sina Şenel, Ankara: Dost Yay, 1995.
- Hobson, John A, **Imperialism: A Study**, Michigan: University of Michigan Press, 1967 (1938).
- Hodgson Marshal, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş Yay., 2001.
- Jameson Fredric, “Modernizm ve Emperyalizm”, **Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın**, Ed. Seamus Deane, Çev. Ş. Kaya, İstanbul: Kabalcı Yay., 1993.
- Joll James, **II. Enternasyonal**, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yay., 2002.
- Kara Ahmet, **İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm**, Ankara: Vadi Yay., 2001.
- Kemp Tom, **Theories of Imperialism**, London: Dennis Dobson, 1967.
- Kiernan, V. G., **Marxism and Imperialism**, London: Edward Arnold, 1974.
- Lenin Viladimir Ilyich, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, Çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol Yay., 1974.
- Lichteim George, **Imperialism**, Middlesex:Penguin Books, 1977.
- Luxemburg Rosa, **Accumulation of Capital**, Çev. Agnes Schwarzschild, London: Routhledge, 1963.
- Macfarlane Alan, **Kapitalizm Kültürü**, Çev. Remzi Hakan Kır, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1993.
- Magdoff Harry, Emperyalizm: “Tarihî Bir Bakış”, **Az gelişmişlik ve Emperyalizm**, Der. ve Çev. Atilla Aksoy, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975.
- Marx Karl, **Kapital**, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol Yay., 2000.
- Mill John Stuart, **Principles of Political Economy, Vol. 3**, ed. J. M. Robson, Toronto: University of Toronto Pres, 1965.
- Nadel George H., Curtis Perry, **Imperialism and Colonialism**, Eds. George Nadel, H. Perry Curtis, New York: Macmillian Press, 1966.

Özel Mustafa, “Avrupa ve Japonya’da Kapitalizm”, **Divan İlmî Araştırmalar**, 2002/2, Sayı 13.

Papke David Ray, “Joseph Conradın “Karanlığın Yüreği”: Edebi bir Emperyalizm Eleştirisi”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Çev. Bilal Genç, Sayı 20 Ağustos, Eylül, Ekim 2, 2002.

Pogge Thomas, Röportaj: Küresel Yoksullukla Mücadele İçin Bir Perspektif, *Sivil Toplum Dergisi*, 2 (6-7), 2004, s.157-170.

Polanyi Karl, **Büyük Dönüşüm**, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay. 1986.

Rathmann Lothar, **Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul: Belge Yay., 2001.

Said Edward W., “Yeats ve Sömürgeleşme”, **Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın**, Ed. Seamus Deane, Çev. Ş. Kaya, İstanbul: Kabalcı Yay., 1993.

Said Edward W., **Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sogulama Çalışması**, İstanbul: Hil Yay., 1998.

Sartre Jean Paul, “Önsöz”, **Yeryüzünün Lanetlileri**, Frantz Fanon, Çev. Bayram Doktor, Birleşik Yayıncılık, Tarihsiz.

See Hernri, **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Turgut Erim, İstanbul: Yöneliş yay., 2000.

Serdar Ziyaüddin, Davies Merryl Wyn, Nandy Ashis, **Batı Irkçılığının Kaynakları: Bir Manifesto**, Çev. Fatih Bayram, İstanbul: Yöneliş Yay., 1997

Shayegan Daryush, **Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni**, İstanbul: Metis Yay., 2002.

Shumpeter Joseph A., **Imperialism and Social Classes**, New York: Meridian Books, 1955.

Siegelman Philip, “Introduction”, **Imperialism: A Study**, John A Hobson, Michigan: University of Michigan Press, 1967.

Sombart Werner, **Luxury and Capitalism**, Ann Arbour: Michigan, 1967

Temlison John, **Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş**, Çev. Emrehan Zeybekoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1999.

Thornton, A. P., **Doctrines of Imperialism**, New York: John Wiley & Sons, 1965.

Thompson Edward Palmer, **The Making of the English Working Class**, London: Penguin, 1968.

Turner Bryan S., **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, Çev. H. Çağatay Keskinok, İstanbul: Kaynak Yay., 2001

Ülman A. Haluk, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Ankara: İmge yay., 2002.

Valier Jacques, **Emperyalizm Üzerine**, İstanbul: Köz Yay., 1977.

Wallerstein Immanuel, **Tarihî Kapitalizm**, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yay., 1992.

Wallerstein Immanuel, "Braudel'den Hareketle Gündelik Olarak Tarih (Önsöz)", **Maddî Uygarlık ve Kapitalizm**, Fernand Braudel, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1993.

Warren Bill, **Imperialism: Pioneer of Capitalism**, Ed. John Sender, London: Verso, 1980.

Weber Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Gürata, İstanbul: Ayraç Yay., 2002.

Yavuz Hakan, "Cleansing Islam from Public Sphere", **Journal of International Affairs**, September 2000.

Yerasimos Stefanos, **Millîyetler ve Sınırlar**, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

ÖZGEÇMİŞ

LÜTFİ SUNAR

Kısıklı Mh. Alemdağ Cd. Yan Yol Sk. SBK İş Merkezi
No:5 Kat:1 Üsküdar 34692 İstanbul
Tel.: (+90 216) 481 3023
e- posta: lsunar@edam.com.tr

EĞİTİM

■ 2002-	YTÜ SBE Siyaset Bil. ve Uluslararası İliş. (Yüksek Lisans)	İstanbul
■ 1997-2002	Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler (Lisans)	İstanbul
■ 1997-2002	Bilgi Üniversitesi Ekonomi (Lisans)	İstanbul
■ 1993-1997	Mehmet Akif Ersoy Lisesi	Erzurum

PROFESYONEL DENEYİM

■ 2000-	EDAM Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi	İstanbul
---------	---	----------

YAYINLARI

- *Sivil Toplum Dergisi*, Genel Yayın Yönetmenliği ve Yazı İşleri Müdürlüğü, 7 sayı (hâlen devam ediyor).
- *İnsan Hakları Araştırmaları Dergisi*, editörlüğü, 2 sayı (hâlen devam ediyor).
- “Küreselleşen Sivil Toplumun Öncüsü: Uluslararası Af Örgütü” *Sivil Toplum* (1) 3, 118-124.
- *Yoksulluğun Önlenmesinde Sivil Toplumun Rolü ve Gönül Kuşağı Derneği Modeli*, Deniz Feneri Yosulluk Sempozyumu, 2003, İstanbul.
- “Kadro Hareketi ve Türk Devlet İdeolojisi’nin Oluşumu” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004 (3), İstanbul.
- *Avrupalı Bir Kavram Olarak Sivil’in Oluşumu ve Avrupa Birliği’nin STK’larla İlişkileri*, I. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, 05.06.2004, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.